

Novruz Məmmədov

**XARİCİ SİYASƏT:
REALLIQLAR VƏ
GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ**

- 12546 -

Bakı – 2013

Kitabda XX əsrin əsas geosiyasi konsepsiyalarının ideya təkamülü nəzərdən keçirilir və ümummilli lider Heydər Əliyevin formalaşdırdığı xarici siyasət kursu qlobal və regional dəyişikliklər kontekstində təhlil edilir. “Sərt güc” konsepsiyasından “yumşaq güc” anlayışına keçidin siyasi və geosiyasi xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilir. Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətləri və prioritetləri yeni dünya nizamına keçid aspektində analiz edilir. Balanslaşdırılmış siyasətin mahiyyəti güclü dövlət quruculuğu və regional lider statusu arasındakı sıx əlaqə müstəvisində təqdim olunur. Xarici siyasətin transformasiyası Azərbaycanın modernləşməsi kursunun mərhələləri ilə əlaqəli şəkildə verilir. Müasir tarixi mərhələdə “yumşaq güc” siyasətinin formalaşmasının müxtəlif aspektləri araşdırılır. Bu prosesin fonunda xarici siyasətdə müdafiə mövqeyindən hücum strategiyasına keçid mexanizmi tədqiq olunur.

Kitab tələbələr, doktorantlar, ali məktəb müəllimləri, beynəlxalq münasibətlər problemlərini öyrənən tədqiqatçılar, habelə geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Novruz Məmmədov

XARİCİ SİYASƏT: REALLIQLAR VƏ GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2013

264 səh. 350 tiraj

Redaktor: K.Ə.Adıgözəlov

Rəyçi: Ə.İ.Həbibbəyli

Qanun Nəşriyyatı

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., II Alətava 9

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212 42 37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

ISBN 978-9952-26-519-4

© Qanun Nəşriyyatı, 2013

© Novruz Məmmədov, 2013

Kitab dahi siyasi və dövlət xadimi, Ulu öndər

HEYDƏR ƏLİYEVİN

90 illik yubileyinə həsr olunur.

Respublikamızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin yeridilməsidir. Qarşıda böyük vəzifələr durur. Bizim xarici siyasətimiz birinci növbədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir. Vəzifə dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabər hüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əlaqələr yaratmaq və inkişaf etdirməkdən, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir.

Heydər ƏLİYEV
Ümummilli lider

Biz beynəlxalq təşkilatlarda prinsipial mövqeyimizi həmişə olduğu kimi ifadə edirik. Hər bir məsələ ilə bağlı bizim prinsipial, birmənalı mövqeyimiz vardır. Bu mövqe ədalətə, beynəlxalq hüquqa və Azərbaycan xalqının milli maraqlarına əsaslanır. Azərbaycan tərəfindən aparılan xarici siyasət nəticəsində bu gün dünya miqyasında bizə çox böyük inam və hörmət vardır.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

MÜNDƏRİCAT

Giriş	11
Metodoloji qeydlər	14

I Fəsil. GEOSİYASİ KONSEPSİYALARIN İDEYA TRANSFORMASIYALARI

1.1. Müasir tarixi dövrün çağırışları.....	16
1.2. Geosiyasətdə ideya transformasiyaları: “sərt güc”dən “yumşaq güc”ə keçid.....	23
1.3. Güclü dövlətin təşəkkülü: sabit cəmiyyət və dinamik xarici siyasət.....	39
Nəzəri ümumiləşdirmələr.....	55

II Fəsil. XARİCİ SİYASƏTİN ÜFÜQLƏRİ: PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİN UZLAŞMA SAHƏSİ

2.1. Dünyanın “ikiqütblülük”dən “birqütblülüy”ə keçidi: yeni balanslaşma modeli axtarışında	58
2.2. Risklər və böhranlar: çevik xarici siyasət	63
2.3. Uçurumun kənarından qayıdış: yeni xarici siyasət kursunun yüksəlişi.....	70
Nəzəri ümumiləşdirmələr.....	93

III Fəsil. GÜCLÜ DÖVLƏT KONSEPTİ VƏ REGIONAL LİDERLİK

3.1. Müasir xarici siyasətə aid bəzi qeydlər	96
3.2. Xarici siyasətin əsas istiqamətləri: aşırımlı yollarla zirvəyə doğru.....	101
3.3. Regionun “böyük üçbucağı” və Heydər Əliyevin siyasi balans modeli.....	110
3.4. Gürcüstan və Ermənistan: bir paradoksdan iki çıxış yolu.....	123
3.5. ABŞ və Avropa: Qərb istiqamətində diplomatik fəallıq.....	132
3.6. Uzaq Şərq: müdrikliklə ehtiyathlığın yanaşı durduğu məkan.....	158
Nəzəri ümumiləşdirmələr.....	170

IV Fəsil. XARİCİ SİYASƏTİN PRIORİTETLƏRİ: ƏSAS HƏDƏFLƏR VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARI

4.1. Xarici siyasətin prioritetlərinin təsnifi.....	176
4.2. Cəmiyyətin demokratikləşməsi və iqtisadi amillərlə xarici siyasətin əlaqəsi.....	181
4.3. Böhranlı situasiyaların həlli: ərazi bütövlüyünün təmini və regional təhlükəsizlik	188
4. 4. Beynəlxalq təhdidlər şəraitində əməkdaşlıq imkanları	199
4.5. Azərbaycanın modernləşməsi və xarici siyasətin transformasiyası	220
Nəzəri ümumiləşdirmələr.....	229
Yekun.....	233
Ədəbiyyat siyahısı	240
Adlar göstəricisi	253
Summary	257
Резюме	259
Müəllif haqqında	261

GİRİŞ

Qədim Şərq kəlamlarından birində deyilir: “Düşüncələrinizə diqqət edin – onlar davranışlarınızın başlanğıcıdır”. Bu fikir həyat fəlsəfəsidir. Onun siyasət və diplomatiyaya da aidiyyəti var. Bəlkə *Uinston Çörçill* ona görə xatırladırdı ki, “diplomat heç nə deməmək üçün gərək iki dəfə fikirləşsin”. Mənim bu kitabda dediklərim demədiklərimin cüzi bir qismidir...

1997-ci il həyatımda dönüş nöqtəsi oldu. Böyük dövlət xadimi *Heydər Əliyev* məni məsul bir vəzifəyə təyin etdi. O vaxtdan çətin, mürəkkəb və olduqca məsuliyyətli bir sahə olan xarici siyasətdə çalışıram. Kitabda bu sahədə fəaliyyət göstərdiyim dövrdə bilavasitə müşahidə etdiyim beynəlxalq münasibətlərə təhlili yanaşma tətbiq edilmişdir. Mənim üçün çox çətin və məsuliyyətli bir prosesdir...

Azərbaycanın xarici siyasət kursu faktiki olaraq, 1993-cü ilin ikinci yarısından formalaşmağa başladı. Həmin dövr çox ziddiyyətli tendensiyalarla dolu idi. Dünya səviyyəsində cərəyan edən siyasi, iqtisadi, mədəni, geosiyasi, hərbi və ideoloji proseslər müstəqilliyini yeni əldə etmiş ölkələrə güclü təsir göstərirdi. Qərbin *Samuel Hantinqton*, *Alvin Toffler*, *Zbignev Bjezinski*, *Henri Kissincer*, *Sol Kohen*, *Pyer-Mari Qallua*, *Frensis Fukuyama*, *Cozef Nay* və b. kimi nəhəng geosiyasi konsepsiyalar yaradan siyasətşünasları yetişmişdi. Qərb

dövlətləri çox güclü idilər. Sosialist düşərgəsi dağıldığından yeni müstəqil ölkələr taleyin hökmü ilə güclülərin təsir sahəsinə atılmış müdafiəsiz məkanlara, yelkənsiz qayıqlara çevrilmişdi. Belə bir mürəkkəb vəziyyətdə Azərbaycan müstəqil, suveren və demokratik dövlət quruculuğu kursuna çıxara biləcək böyük şəxsiyyətə ehtiyac var idi. Azərbaycan xalqı belə bir şəxsiyyəti yetişdirmişdi. Bu, *Heydər Əlirza oğlu Əliyev* idi!

Mahiyyət etibarilə bir kitab çərçivəsində ölkənin xarici siyasət kursunun bütün incəlikləri ilə təhlilini vermək mümkün deyil. Ümum-millî liderin əsasını qoyduğu, Prezident *İlham Əliyevin* yaradıcılıqla davam etdirdiyi bu kurs 20 il müddətində səmərəli işləyən mürəkkəb bir sistem kimi özünü tam təsdiq etdi. Ötən müddətdə ölkəmiz gözənlənməz ziddiyyətli məqamlarla üzləşdi. Müxtəlif tərəflərdən təzyiqlər oldu. Daxildə ölkəni parçalamaq planları quranlar da tapıldı. Bütün bu sınaqlardan uğurla çıxan və dövlət quruculuğunu inkişaf etdirmək üçün əlverişli geosiyasi mühit formalaşdıran xarici siyasət kursu yarandı. Qlobal miqyasda geosiyasi vəziyyətin dəyişməsinə praktik-əməli səviyyədə adekvat reaksiya verə bilən siyasi fəaliyyət xətti işləndi. Bu kitabda olduqca çətin və müəyyən məqamlarda dramatik dinamizmlə dolu həmin prosesin təhlilinə cəhd edilmişdir. Müasir geosiyasi nəzəriyyələrdə irəli sürülən baza ideyaların təhlili işığında ölkənin xarici siyasət kursuna nəzər salınmış, əldə edilən nəzəri qənaətlərlə real vəziyyət arasında qarşılıqlı əlaqələrə ayrıca diqqət yetirilmişdir.

Əsərin ideya təkamülü aşağıdakı kimidir. **Birinci fəsil** geosiyasi nəzəriyyələrin XX əsrdəki transformasiyasına həsr edilmişdir. Həmin ideya təkamülü prizmasından müasir geosiyasi konsepsiyalar təhlil edilir.

İkinci fəsildə Azərbaycanın xarici siyasətinə qlobal və regional geosiyasi tendensiyaaların qarşılıqlı əlaqəsi müstəvisində nəzər yetirilmişdir. Ölkənin xarici siyasət kursunun prioritetlərinin bir-biri ilə sıx bağlı olan konkret vəzifələri reallaşdırmaq imkanları əsaslandırılmışdır. Güclü dövlət konsepti ilə regional liderliyin uzlaşması məsələsi həmin aspektdə təhlil olunur.

Üçüncü fəsildə güclü dövlət konsepti və regional liderlik arasındakı əlaqəyə bölgə səviyyəsində geosiyasi oyunçu kimi formalaşma imkanları müstəvisində baxılmışdır. Problem yeni dünya nizamının təşəkkül tapdığı bir dövrdə geosiyasi təsiri olan çoxlu sayda ölkələrin meydana çıxmasından ibarətdir. Azərbaycanın bu prosesin harasında ola biləcəyi məsələsi aktualdır. Biz həmin istiqamətdə mümkün yeniləşmə tendensiyaalarına hazır olmalıyıq. Həmin kontekstdə bir sıra mülahizələrimizi oxucularla bölüşmək qərarına gəldik. Onu da qeyd edim ki, təhlillər ölkəmizin imkanlarının geniş olduğunu təsdiqləyir.

Nəhayət, **sonuncu fəsildə** xarici siyasətin prioritetləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və qlobal miqyasda geosiyasi dəyişmələrin işığında nəzərdən keçirilmişdir. Burada Azərbaycan rəhbərliyinin ardıcıl olaraq həyata keçirdiyi modernləşmə kursu ilə xarici siyasətin transformasiyası arasındakı daxili bağlılıq araşdırılmışdır. Həmin əsasda proqnostik xarakterli müddəalar irəli sürülmüşdür. Müasir diplomatiyanın bir sıra xüsusiyyətlərinin təhlili əsasında onun gələcəkdə oynaya biləcəyi rol haqqında tezislər təqdim edilir. Kitabın yekun hissəsində gəldiyimiz qənaətlər ümumiləşdirilmiş və bu mövzu ilə bağlı aktual hesab etdiyimiz gələcək tədqiqat istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Kitabın iki fərqli cəhətini vurğulamaq istərdik. Mövzuya yanaşmamızın qısa səciyyəsinə ayrıca vermək məqsədilə “Metodoloji qeydlər” bölməsində hansı metodoloji yanaşmaya üstünlük verdiyimizi şərh etmişik. Hesab edirik ki, hər bir tədqiqatda aydın metodoloji yanaşma olmalıdır.

İkinci fərqli cəhət hər bir fəslin sonunda nəzəri ümumiləşdirmələrin aparılmasından ibarətdir. Bu cür ümumiləşdirmələr irəli sürülən fikirlərin daha konkret və dəqiq başa düşülməsinə və oxucunun əsərin ideya inkişafını aydın görməsinə xidmət edir.

METODOLOJİ QEYDLƏR

Kitabda konkret elmi-metodoloji yanaşma əsasında təhlil aparılır, bu məqsədlə müasir elmdə olan bir sıra yanaşmalara nəzər salınır. Ümumiyyətlə, siyasətçilər, diplomatlar və analitiklər geosiyasi və siyasi nəzəriyyələrin hazırlanmasında elmi metodologiyadan istifadə edirlər ki, bu da Qərbi və Rusiyada işlənən geosiyasi konsepsiyalarda özünü daha aydın şəkildə büruzə verir.

Beləliklə, kitabda müasir fəlsəfi-elmi yanaşmalar əsasında konkret metodoloji mövqə müəyyənləşdirilmiş, əsasən, XX əsrin tədqiqatçıları *Edqar Morin* (1), *Niklas Luman* (2) və *Danilo Zolonun* (3) yanaşmalarından, həmçinin Rusiyada elmlərin inteqrasiyasını tədqiq edən alimlərin metodoloji yanaşmalarından istifadə edilmişdir. Fəlsəfi-elmi səviyyədə olan metodoloji müddəaları siyasi nəzəriyyə üçün yararlı məzmunu gətirmək məqsədilə müasir italyan siyasi nəzəriyyəçisi *D. Zolonun* gəldiyi nəticələrə müraciət edilmişdir. Əldə edilən metodoloji qənaətləri qısaca aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

1. Hər bir ölkənin xarici siyasətini dünya siyasi sisteminin alt-sistemi kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Bu zaman konkret ölkənin xarici siyasətinin istifadə etdiyi əsas alət və dəyərlər ilə beynəlxalq münasibətlər sisteminin ümumi alət və dəyərləri daim qarşılıqlı əlaqədə olur. Ona görə də müasir ölkələrin müstəqilliyi və suverenliyinə bu konsepsiyadan kənarda baxılması elmi meyarlara uyğun deyil.

2. Ölkənin xarici siyasət kursunun avtonomluq dərəcəsi artdıqca, digər ölkələrin xarici siyasət sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqə tendensiyası da güclənir. Bu, dövlətlərin xarici siyasət sahəsində başqaları ilə dialoqa, əməkdaşlığa və təcrübə mübadiləsinə daha çox diqqət yetirməsi ehtiyacını meydana çıxarır.

3. Açıq sistem kimi səciyyələndirdiyimiz xarici siyasət sahəsi həm daxili siyasətdən, həm də global siyasi sistemdən daima təsirlərə məruz qahir. Xarici siyasət kursunun gücü bu təsirləri nə dərəcədə “öz maraqlarına” uyğunlaşdırma bilməsi ilə müəyyən olunur. Bununla yanaşı, mühüm məqamlardan biri də xarici siyasətdə atılan hər bir addımın müsbət və ya mənfi əks-əlaqə formasında özünə qayıtmasıdır. Yəni xarici siyasətdə atılan addım ümumi kursa uyğun olduqda, müsbət amil kimi “özünə qayıdır” və onun gücünü artırır, əks halda isə, mənfi təsir qismində geri qayıdaraq sistemi zəiflədir.

Sonuncu müddəa mürəkkəb mexanizmlə bağlıdır. Lakin biz onu müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin mürəkkəbliyinə və çox-funksiyalılığınə görə vacib hesab edirik. Dolayısı ilə həmin məqam müstəqilliyini yaxın keçmişdə əldə etmiş dövlətlərin milli suverenliyinin təmini probleminin nəzəri tədqiqində əsas rol oynaya bilər. Müasir tarixi dövrdə ətraf aləmdən gələn təsirləri ciddi surətdə nəzərə almadan milli dövlət quruculuğu prosesini uğurla həyata keçirmək mümkün deyil.

Yuxarıda göstərdiyimiz metodoloji prinsiplər mövzuya ölkənin xarici siyasət kursunu bütöv proses kimi nəzərdən keçirən kompleks yanaşmanı ifadə edir. Bu keyfiyyətdə onu sistem kimi təsəvvür etmək olur. Qeyd olunan metodoloji prinsiplər həmin sistemin avtonomluğunu qoruması şərti ilə, digər sistemlərlə qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edilməsi üçün imkanlar açır.

I Fəsil

GEOSİYASİ KONSEPSİYALARIN İDEYA TRANSFORMASIYALARI

1.1. Müasir tarixi dövrün çağırışları

XX əsr bəşəriyyətin yaddaşında üç böyük hadisə ilə qaldı. Bunlar iki dünya müharibəsi və sosialist düşərgəsinin dağılmasıdır. Bu hadisələr tarixi missiyaları və xarakteri ilə fərqlənsələr də, geosiyasi nəticələri mahiyyət etibarilə bir-birinə yaxındır. Birinci Dünya müharibəsi Osmanlı imperiyasının varlığına, İkinci Dünya müharibəsi Almanıyanın imperialist planlarına, sosialist düşərgəsinin dağılması isə SSRİ və Mərkəz və Şərq Avropanın sosialist dövlətlərinin siyasi-hərbi, sosial-mədəni birliyinə son qoydu. 100 il ərzində dünyanın qlobal miqyasda üç dəfə silkələnməsi onun bütün sahələrdə strukturuna və fəaliyyətinə ciddi təsir göstərdi. Hər üç hadisə dünya miqyasmda böhran vəziyyətinin yaranmasından sonra baş verdi.

Tarixi təcrübə göstərir ki, bu cür silkələnmələrdən sonra insanların düşüncələrindən tutmuş, böyük dövlətlərin daxili və xarici siyasətində bütünlük sahələrdə köklü dəyişikliklər baş verir. O cümlədən fəlsəfi, elmi, siyasi, mədəni və iqtisadi tənəkkürdə əsaslı yeniləşmələr intensivləşir. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsi və ondan dərhal sonra fəlsəfədə yeni cərəyanlar və konsepsiyalar meydana gəldi. Köhnə məktəbləri tənqid edən yeni fəlsəfi sistemlər yarandı. Məsələn, ekzistensializm, həyat fəlsəfəsi, pragmatizm və s. Geosiyasi nəzəriyyələrdə də əvvəlkiləri (məsələn, coğrafi determinizmə və gücə əsaslanan geosiyasi nəzəriyyəni) tənqid edən yeni konsepsiyalar (biheviörizt geosiyasi təlim, açıq cəmiyyət nəzəriyyəsi və s.) formalaşmağa başladı. Elmdə (məsələn, təbiətşünaslıqda) və ədəbiyyatda da yeni yanaşmalar meydana gəldi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra (əsasən, 1950-ci ildən başlayaraq) elmdə, ədəbiyyatda, fəlsəfədə, siyasi nəzəriyyələrdə yeni konsepsiyaların sayı artdı və intensivləşdi.

Nəhayət, sosialist düşərgəsinin dağılması da geosiyasi nəzəriyyələrdə fərqli anlayışların meydana gəlməsi ilə müşayiət olundu.

Üç tarixi hadisənin fərdlərin və bütövlükdə cəmiyyətlərin həyatında etdiyi bu dəyişikliklərin fəvqündə bizi maraqlandıran problem baxımdan diqqəti cəkmək bir qanunauyğunluq da var. Məsələ ondan ibarətdir ki, hər üç hadisə zəruri olaraq dünyanın siyasi xəritəsində əsaslı dəyişikliklər etdi və bu keyfiyyətdə də insan övladı qarşısında daha mürəkkəb məsələlər qoydu. XX əsr boyu sosial-mədəni, geosiyasi, hərbi və iqtisadi mühitin ardıcıl olaraq mürəkkəbləşdiyini müxtəlif kontekstlərdə hər bir ciddi tədqiqatçı təsdiq edir. Lakin mürəkkəbləşməni bəşəriyyət üçün ümumi tendensiya kimi qəbul etməklə yanaşı, onun ayrı-ayrı mərhələlərdə ön sıraya fərqli prosesləri də çıxardığını vurğulamaq lazımdır. Məhz bu kontekstdə demək olar ki, sosialist düşərgəsinin dağılması iki mühüm olayı dünya siyasətinin, geosiyasi və humanitar-elmi nəzəriyyələrin diqqət mərkəzinə gətirdi. Onları “postsovet məkan” və “yeni müstəqil dövlətlər” terminləri ilə ifadə etmək olar. Hər iki termin böyük siyasi, hərbi, mədəni, geosiyasi və iqtisadi birləşin sürətlə parçalanması nəticəsində yenə həmin məkanın birliyinə aid olan proseslərin ifadə edilməsi məqsədi ilə formalaşdırıldı. Bu cür yanaşma tarixin tələbi idi. Çünki sosialist düşərgəsinin dağılması ilə ölkələr mövcud olduqları coğrafi məkandan silinib atılmadı. Onların mövcudluğunun iki yolu var idi – ya bir-birinə düşmən olub, sonu bilinməyən müharibələrə yuvarlanmaq, ya da qloballaşan dünyada birgə mövcudluğun sivil yollarını tapmaq. “Postsovet məkanı” ifadəsi həm də bu məkana daxil olmayanların ona münasibətini əks etdirir. “Yeni müstəqil dövlətlər” termini isə postsovet məkandda yaranmış yeni geosiyasi və siyasi reallığın etiraf edilməsi anlamına gəlir.

20 ildən çox keçən müddət göstərdi ki, hər iki termin ən azı bu dövr üçün yaşamaq hüququ qazanmışdır. Artıq nə “postsovet məkanı”, nə də “yeni müstəqil dövlətlər” ifadələri heç kəsi təəccübləndirmir. Əvəzində, bu məkanda yaranmış yeni müstəqil dövlətlərin milli qurum olaraq inkişafı, onların demokratik dünyaya inteqrasiyası və xarici siyasətlərinin prioritetləri ciddi maraq doğuran məsələyə çev-

rilmişdir. Doğrudan da, sosialist düşərgəsi cəmiyyətləri eyni “bir şineli atandan” sonra daha aydın dərk etdilər ki, “ölçüləri fərqlidir”. Yollar ayrıldı, fərqli siyasi kurslar seçildi və hər kəs öz yolunda uğur qazanmağın modellərinin axtarışına başladı. Ötən müddət ərzində qət edilmiş yola nəzər saldıqda hər kəsin öz tarixi trayektoriyasının formalaşdığını görürük. İllər bəzi ölkələr üçün uğurlu olmuş, digərlərinin problemləri isə heç azalmaqla bilməmişdir. Bəziləri köhnə düşüncə tərzindən əl çəkib, yeni modelləri qəbul etmək istəmişlər...

Əslində, biz XX əsrdə cəmiyyətlərin taleyində baş vermiş köklü dəyişikliklərin ümumnəzəri təhlilini aparmaq niyyətində deyilik. Keçən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın bir əsrin ərzində ikinci dəfə müstəqilliyə qovuşmasının hansı global silsiləmələr fəvqində baş verdiyinə qısa nəzər salmaq istərdik. Dünyada baş vermiş üç siyasi, geosiyasi, hərbi və mədəni-iqtisadi silsiləmələr xalqımızın taleyində iki dəfə ciddi dəyişikliklər etmişdi. Keçən əsrin əvvəllərində “demokratiya və azadlıq” sədaları Şərqdə ilk dəfə olaraq Cənub Qafqazın incisi adlandırılan Azərbaycanda yüksəldi.

1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycan yenidən azadlıq və demokratiya uğrunda gərgin və ağır mübarizənin mərkəzinə çevrildi. Bu dəfə ona torpaqlarının bir qismini işğal etməklə zərbə vurdular. Sonra ümumiyyətlə, Azərbaycan adlı dövləti yer üzündən silmək planları ortaya qoyuldu. Azərbaycan xalqı öz mədəniyyəti, dövlətçilik ənənəsi, ideyası və ideologiyası ilə bu sınaqdan da üzüağ çıxdı. Azərbaycan müstəqil dövlət kimi bir əsrdə ikinci dəfə bayrağını qaldırdı! İndi Cənub Qafqazda ən böyük və ən uca bayraq Azərbaycanındır.

Düşündürücüdür ki, 100 ildə üç dəfə “sökülüb yenidən özünü bərpa edən” dünyada Azərbaycan niyə iki dəfə “söküldüsə də, yenidən toparlana bildi”? Bu suala hələ tam cavab verilməyib. Məsələ ilk baxışda bəsit görünə bilər. Lakin XX əsrin böyük filosof, sosioloq, politoloq və başqa qabaqcell təfəkkür sahibləri elə suallar qaldırırlar ki, situasiyanın ciddiliyi və mürəkkəbliyi dərhal aydın olur. Məsələn, müasir dövrün tanınmış filosofu və futuroloqu *Frensis Fukuyama* güclü dövlətin formalaşması məsələlərini birbaşa XXI əsrdə dünya nizamının təmini və idarəetmə ilə əlaqələndirir (bax: 1.1.1). O yazır ki,

bizim dövlət quruculuğu haqqında çox düşünməyimizə baxmayaraq, anlamadığımız çox şeylər vardır (1.1.1, s.5). *F.Fukuyama* həmin çətin məsələlər sırasında “güclü strukturları (dövlət strukturları nəzərdə tutulur – N.M.) inkişaf etməkdə olan ölkələrə necə köçürməyi” (1.1.1, s.5) ayrıca qeyd edir. Yəni bir rejimin sürətlə dağılması nəticəsində cəmiyyətin tamamilə fərqli sosial-siyasi, hərbi və iqtisadi mühitə düşməsi, onun bütövlüyünü saxlamaq şərti ilə transformasiyası çox mürəkkəb problemdir. Həmin şərtlər daxilində Azərbaycanla bağlı qoyduğumuz sualın cavabı trivial ola bilməz. Bizim fikrimizcə, sualın cavabı Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və təbii sərvətlərindən çox cəmiyyətimizin zəngin və özünəməxsus mədəniyyətə, dövlətçilik ənənəsinə və yüksək passionalığa sahib olmasındadır. Həmin potensial sayəsində Azərbaycan zaman-zaman qəhrəman liderlərini yetişdirib. Azərbaycanlılar XX əsr boyu tarixin çağırışlarına məhz bu potensialla cavab verib. Bir neçə dəfə repressiyalara, deportasiyalara məruz qalmalarına baxmayaraq, onlar öz müstəqilliklərini heç nəyə dəyişməmişlər. Azərbaycanın ABŞ-dakı ilk səfiri *Hafiz Paşayevin* obrazlı ifadəsinə görə, Azərbaycan “G üçlüyü” (Geography, Geology, Geopolitics) ölkəsi (1.1.2, s.12-15) olaraq bölgənin aparıcı dövlətinə çevrildi.

1988-ci ildən başlayıb, 1993-cü il iyun ayınadək isə Azərbaycanın perspektivləri ilə bağlı ziddiyyətli mövqelər var idi. Ümumiyyətlə, söhbət dövlətin qalıb-qalmaması məsələsindən gedirdi. O zaman hakimiyyətdə olan qruplar emosional vətənpərvərlikdə ola bilsin ki, nəyəsə qadir idilər, lakin mürəkkəb bir tarixi şəraitdə dövlətin müstəqilliyini və cəmiyyətin bütövlüyünü təmin etmək üçün bu keyfiyyət yətləri deyildi. ***F.Fukuyamanın* haqqında bəhs etdiyi güclü dövlət strukturlarını formalaşdırmadan müstəqilliyi qoruyub saxlamaq mümkün deyildi. Bunun üçün isə strateji düşüncəli, uzaqgörən, soyuqqanlı və qətiyyətli siyasətçi-lider lazım idi.** Azərbaycan xalqı 1993-cü ildə həmin liderini meydana çıxardı. Bu, bir xalqın bir əsrdə ikinci dəfə qəhrəmanlıq göstərməsi, uzaqgörənlik və dövlət qurmaq qüdrətini nümayiş etdirməsi idi. Ulu öndər *Heydər Əliyev* Azərbaycanın müstəqil dövlətini və xalqını zamanın ziddiyyətləri

məngənəsindən sözün həqiqi mənasında xilas edərək, onu real inkişaf xəttinə istiqamətləndirdi.

Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti boyu Azərbaycan mədəniyyəti və tarixinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirdi. Bütövlükdə Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik kursu bu məqam üzərində quruldu. Faktiki olaraq, Ümummilli lider qısa müddət ərzində xalqın quruculuq enerjisini dövlətin maraqlarının təmin olunması istiqamətində səfərbər edə bildi. *Heydər Əliyev* cəmiyyətin mədəni-intellektual potensialını və mənəvi dəyərlərini milli ideyanın reallaşdırılmasına yönəltdi.

Problemin bu aspekti elmi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sosialist düşürgəsinin dağılmasından sonra meydana gələn müstəqil dövlətlərin daxili və xarici siyasətinin təməlinə hansı prinsipi qoymasından onların gələcək dövlətçiliyinin taleyi asılıdır. O zaman bu məqamı hər kəs dərk edə bilmirdi. Azərbaycan üçün seçim am daha çətin amillərlə bağlı idi. Ölkəyə təcavüz vardı, müxtəlif istiqamətlərdən təzyiqlər ara vermir, daxildə qeyri-müəyyənlik hökm sürürdü. Məhz belə bir mürəkkəb və ziddiyyətli şəraitdə mədəniyyəttutumlu suverenlik strategiyasına üstünlüyün verilməsi strateji təfəkkürlə yanaşı, siyasi xadim müdrikliyi də tələb edirdi. *Heydər Əliyev* dövlət idarəçiliyində klassik və müasir anlamda dövlət quruculuğunun baza prinsiplərinə əsaslanırdı. Ulu öndər həm də zəngin şəxsi təcrübəsindən geniş istifadə edirdi. Bu, görkəmli dövlət xadiminə çevik siyasi qərarlar qəbul etməyə imkan verirdi. O, hər bir böhranlı vəziyyətdən düzgün çıxış yolu tapa bilirdi. *Heydər Əliyev* strateji hədəfləri daxili və xarici amilləri kompleks şəkildə nəzərə almaqla, dünyada gedən mürəkkəb geosiyasi prosesləri dərinlən və hərtərəfli təhlil edərək müəyyənləşdirirdi. Bütün bunlar Ulu öndərin dövlətçilik məfkurəsinin başlıca siyasi, ideoloji və nəzəri əsaslarının zənginliyini nümayiş etdirir. Göründüyü kimi, *Heydər Əliyevin* dövlətçilik kursu seçimi tarixi əhəmiyyətə malikdir. Bu kursda daxili siyasətlə xarici siyasətin incə harmoniyası təmin edilir. Böhranlı situasiyalarda çevik qərarların qəbul edilməsi müasir siyasi idarəçiliyin əsas məğzini təşkil edir. Bununla bağlı müasir elmi nəzəriyyələrdə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur (bax: məs., 1.1.3 və 1.1.4).

Müasir tarixi mərhələdə siyasi sahədə çevik və düzgün qərarlar qəbul etmək daha çətinidir. Çünki bu zaman çoxlu sayda amilləri nəzərə almaq lazım gəlir. O cümlədən insanların və ayrı-ayrı qrupların siyasi məqsədlərinin mövcudluğu amili də nəzərə alınmalıdır. Böhranlı məqamlarda situasiya daha da mürəkkəbləşir. Azərbaycanın 1993-cü ildə düşdüyü vəziyyət siyasi, sosial və geosiyasi baxımdan olduqca mürəkkəb idi. Ona görə də belə bir şəraitdə çevikliklə düzgün kurs seçmək siyasi dahilik tələb edirdi. Ümummilli lider Azərbaycanın gələcəyinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürdü və “hədsiz gərgin zəhmət bahasına 1993-2003-cü illərdə yeni milli inkişaf strategiyasını formalaşdırmağa müvəffəq oldu” (1.1.5). Təcrübə göstərir ki, belə fürsət heç də hər cəmiyyətə nəsib olmur.

Beləliklə, Azərbaycanın milli inkişaf strategiyası mədəniyyəttutumlu suverenlik ideyasına əsaslanırdı. Bu mənada mədəniyyəttutumlu suverenliyin Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinin özəyi olması fikrini qəbul etmək lazım gəlir. Postsovet məkanı üçün bu kurs kifayət qədər yeni olmaqla kreativ siyasi təfəkkür tələb edir. Problemin mahiyyəti də məhz bundadır. Çünki müstəqilliyinə yenidən qovuşan və hər tərəfdən əsassız ittihamlara məruz qalan gənc bir dövlətin xarici siyasətinin möhtəşəm binasının bünövrəsinə bədxahların gözüne ox kimi batan zəngin milli mədəniyyəti qoyub, demokratik dövlət qurmaq olduqca mürəkkəb bir iş idi. Başqa geosiyasi şərtlərlə yanaşı, həm də ona görə ki, Azərbaycana qarşı olan əsassız hiddətin kökündə məliz zəngin, təkrarolunmaz milli mədəniyyət və dövlətçilik ənənələrimizin varlığını bəzilərinin qəbul etmək istəmədiyi dururdu. *Heydər Əliyev* bütün risklərə sinə gərərək dövlətçilik kursunun əsasına milli mədəniyyət amilini qoydu. Mədəniyyəttutumlu suverenlik ideyası global kontekstdə Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətli idi.

Keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq, cəmiyyətin inkişaf modelinin təməlinə hansı ideyanın qoyulması müzakirə obyektinə çevrildi. Hərbi qüdrət, yoxsa iqtisadi güc, güclü ideologiya, yaxud mütərəqqi mədəniyyət sistemi və s. kimi variantlar müxtəlif formalarda müzakirəyə çıxarıldı. O cümlədən geosiyasi nəzəriyyələrdə ciddi ideya transformasiyaları baş verdi. Onlar haqqında ayrıca paraqrafda

ətraflı danışacağıq. İndi isə onu qeyd edək ki, XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq qabaqcıl düşüncəli insanlar mədəniyyətə istinad edən inkişafın daha dayanıqlı və davamlı olduğunu ümumi əsaslarla vurğulayırlar. Məhz bu səbəbdən də XXI əsr “humanitar əsr” adlandırılmağa başlayır. Bu əsrdə silahlar və ya iqtisadi sistemlər deyil, mədəniyyət sistemləri, ideologiyalar, konsepsiyalar yarışırlar.

XXI əsr informasiya əsri də adlandırılır. Bu əsrdə informasiyanın Mənası və Təyinatı yeniləşir. Hələ 1998-ci ildə professor *Piter Draker* yazırdı: “The next information revolution is well under way... It is a revolution in CONCEPTS... It asks “What is the MEANING of information and what is its PURPOSE?” (1.1.6, s.47). Yəni “Növbəti informasiya inqilabı artıq başlamışdır... Bu, KONSEPSİYALAR inqilabıdır... Bu inqilab fərqli məsələ qaldırır: “Informasiyanın MƏNASI nədir və onun TƏYİNATI nədən ibarətdir?” Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın heç də bütün qabaqcıl alimləri *P.Drakerin* vurğuladığı dəyişikliyi duya bilmirdilər. “Yeni informasiya inqilabı” anlayışını məhdud mənada başa düşmək doğru deyil. Bir sıra tədqiqatçılar ona daha çox sosioloji məzmun verirlər.

XX əsrin 90-cı illərinin sonlarında alimlərin haqqında bəhs etdikləri inqilabın nəfəsini *Heydər Əliyev* ən azı 5 il öncə siyasi mühitdə hiss etməyə başlamışdı. Ona görə də Ulu öndər yeni müstəqil dövlətin inkişaf modelinin təməlinə İNFORMASIYA-nı (mədəniyyəti) qoydu. O, siyasi mübarizədə, dövlət quruculuğunda iqtisadiyyat, hərbi inkişaf, texnoloji tərəqqi və s. kimi bütün başqa amillərlə müqayisədə KONSEPSİYA-nın daha çox əhəmiyyət daşıdığını bildirdi.

Tarixi şəraitin çağırışlarına XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan bu şəkildə cavab verdi. Problemin XX əsrin əsas geosiyasi nəzəriyyələrinin işığında təhlil nəzəri-siyasi aspektlə yanaşı, konkret demokratik dövlət quruculuğu, daxili və xarici siyasətin bir-birinə uyğunluğu kimi mühüm məsələlər baxımından da xüsusi maraq doğurur. Çünki bu təhlillərə əsaslanaraq Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərinə və onların həyata keçirilməsi mərhələlərinə nəzər salmaq mümkün olacaqdır.

1.2. Geosiyasətdə ideya transformasiyaları: “sərt güc”dən “yumşaq güc”ə keçid

Biz “Geosiyasətə giriş” kitabında geosiyasi nəzəriyyələrin təkamülü ilə bağlı geniş təhlil vermişik (bax: 1.2.1, s.422-484). Geosiyasi nəzəriyyələrin əsas ideyalarına və bütövlükdə məzmununa təkamül aspektində diqqət yetirilmişdir. İndi isə qarşımızda daha konkret vəzifə durur. Geosiyasi nəzəriyyələrin ideya transformasiyalarına müstəqilliyini keçən əsrin 90-cı illərində əldə etmiş postsovet məkanı ölkələrinin xarici siyasətinin formalaşması prizmasından nəzər salmağa ehtiyac duyulur. Əvvəlcə ümumnəzəri səviyyədə bir neçə mühüm məqama aydınlıq gətirək.

Bu kitabın metodoloji qeydlər hissəsində vurğulamışdıq ki, elmi yanaşmamız insan fəaliyyətinin bütün sahələri arasında sıx qarşılıqlı bağlılığın olmasına əsaslanacaqdır. Həmin yanaşma çərçivəsində cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni, geosiyasi və başqa sahələri bütöv, açıq, qeyri-xətti və mürəkkəb sistemin tərkib hissələri kimi təsəvvür edilir. **Geosiyasi nəzəriyyələrin XX əsrdə ideya transformasiyalarına həmin yanaşmanın işığında nəzər yetirdikdə, ənənə ilə müasirliyin maraqlı əlaqəsini görmüş oluruq. Belə ki, hər bir geosiyasi nəzəriyyənin əsas ideyasının məzmununa dövrün fəlsəfi-elmi idrakının çox ciddi təsiri olur. Fəlsəfi-elmi təfəkkürlə siyasi şüurun ümumi səviyyədə bir-biri ilə sıx əlaqədə olması çoxdan məlumdur. Burada söhbət konkret geosiyasi nəzəriyyənin ideya məzmunu ilə dövrün fəlsəfi dünyagörüşü və elmi paradigması arasında paralelliyin mövcudluğundan gedir.** Fizikada *Nyuton* mexanikasının, biologiyada darvinizmin əsas elmi paradigması kimi qəbul edildiyi dövrlərdə geosiyasi nəzəriyyələrin əsasını coğrafi determinizm (geodeterminizm) təşkil edirdi. *F.Ratsel* (1.2.2), *H.Makinder* (1.2.3), *K.Haushofer* (1.2.4) və başqaları həmin paradigmaya daxil olan geosiyasi nəzəriyyələrin müəllifi idilər. Təbii ki, fizika və biologiya sahəsində formalaşmış elmi təsəvvürləri birbaşa geosiyasətə tətbiq etmək çox risklidir. Bu, fəlsəfədə reduksionizm (lat. *reductio* - “qayıtma”, “geriyə dönmə”) adlanır. Reduksiya mürəkkəb hadisələrin sadə hadisələrdə işləyən qanunauyğunluqlarla izah edilməsi deməkdir.

Məsələn, sosial hadisələrin biologiyanın qanunları ilə izah edilməsi bu əbəddir. Sosial-darvinizm *Çarlz Darvinin* təbiət hadisələrində aşkarladığı təbii seçim və mübarizə qanununu insan cəmiyyətinə də şamil edən sosial nəzəriyyədir. *Nyuton* fizikası və darvinizmdə determinizm prinsipi (lat. *determinare* - “müəyyən etmək”, “məhdudlaşdırmaq”) ciddi yer tutur. Determinizm səbəb-nəticə əlaqələrinin universal xarakterliyi haqqında təlimdir. Bu təlimə görə, dünya hadisələri bir-birindən qarşılıqlı asılıdır. Təbiətsünashqda hökm sürən bu ideyanı, idrak qanunauyğunluğu və prinsiplərini dövlətlərarası münasibətlər sahəsinə necə tətbiq etmək olar? Coğrafi determinizm adlandırılan geosiyasi nəzəriyyənin tərəfdarları bunu reduksionist mövqedən həyata keçirirdilər. Probiemin ideya qaynaqlarına bir qədər geniş nəzər salmaqla, bir sıra vacib məqamlara aydınlıq gətirə bilərik.

İnsanların təbii-coğrafi təsəvvürləri qədimdən formalaşmağa başlamışdır. Qlobal miqyasda tarixi şərait dəyişdikcə, həmin təsəvvürlər də transformasiyaya uğrayırdı. Qədim dövr, orta əsrlər, yeni dövr və XX əsrin coğrafi təsəvvürləri bir-birindən fərqlənir. Məsələn, bəzən “orta əsrin rəmzi coğrafiyası” (1.2.5, s.10) ifadəsi işlədilir. Bu ifadəni işlədən *C.K.Rayt* orta əsrlərdə “ticarətçi ilə kilsə xadiminin” coğrafiyasının fərqləndiyini yazırdı (1.2.5, c.16). Ancaq bütün hallarda orta əsr coğrafi təsəvvürlərinin bir qaynağı antik dövr tarixçiləri və filosofları, ikinci qaynağı isə Bibliya olub (1.2.5, s.18-47). Buna baxmayaraq, orta əsr coğrafi təsəvvürlərinin formalaşmasına dövrün sosial-mədəni mühiti ciddi təsir göstərmişdir. Bu qayda bəşəriyyətin təkamülünün bütün mərhələlərində özünü büruzə verib. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində formalaşmış təbii-coğrafi amillərə əsaslanan ənənəvi geosiyasi nəzəriyyələrin mahiyyətinin dərkində bu məqamı mütləq nəzərə almaq lazımdır. *C.K.Rayt*, *D.Harvey*, *H.H.Simpson* və b. kimi fikir sahiblərinin əsərlərinin təhlili göstərir ki, İnfibahdan Yeni dövrə keçid zamanı coğrafi təsəvvürlər dəyişib. Həmin dəyişikliklər həmişə cəmiyyətin sosial təşkilində baş verən yeniləşmələrə uyğun olub. Məsələn, alman tarixçisi *G.Voigtin* “orta əsr kollektivçiliyinin” dağılmasını və yeni sosial təşkilin ya-

ranmasını necə təsvir etdiyini göstərmək olar. Tarixçi XIX əsrin sonlarında yazırdı: “Bütövlükdə orta əsr mühitinə heç nə korporativlik kimi nüfuz edib, onu xarakterizə etmir. Xalqların yerdəyişməsi nəticəsində yaranan xaosdan sonra yenilənmiş bəşəriyyət qruplarında, nizamlı strukturlarda, sistemlərdə kristallaşdı... Bəşəriyyətin aparıcı qüvvələri kütlələri özlərinə ruhən tabe etdirən fərdlər yox, fərdi yalnız müəyyən norma (standart) kimi təsəvvür edən təbəqə və korporasiyalar idi” (1.2.6, s.131). *G.Voigt* orta əsrlərə xas olan bu cür sosial-mədəni xüsusiyyətin traybalist sosial təşkili və feodal dövlət tipini yaratdığını vurğulayır. Müvafiq olaraq, feodal dövlətlər xarici siyasətlərini təbii-coğrafi amillərlə zəif əlaqələndirirdilər. Onlar üçün əsas olan məhdud dairəni qane edən xarici siyasət idi. Kollektivçiliyin lokal (traybalist) üsulunun dağılması ilə ictimai təşkilatlanmanın daha universal formaları meydana gəldi. Həmin prosesin nəticəsi kimi millətlər formalaşdı. Avropada milli dövlətlər tarixin səhnəsinə XVII əsrdə çıxmağa başladı. Klassik milli dövlət forması 1648-ci il Vestfal sazişi ilə özünü tam təsdiq etdi. Avropanın “geciken xalqları” (məsələn, almanlar və italyanlar) isə millət formalaşdıqdan sonra milli dövlət qura bildilər (bax: 1.2.7, s.197).

Milli dövlətlərin formalaşması təbiətsünashlığın inkişafı ilə müşayiət olundu. Elm birmənalı və determinləşmiş (səbəb-nəticə) əlaqələrin tapılmasını əsas hədəf olaraq seçdi. Zaman-zaman bu cür baxış dövlət idarəçiliyinə və dövlətlərarası münasibətlərin məzmununa sirayət etməyə başladı. Dövlət milli maraqlara tabe etdirildi. Milli maraqlar isə təbiətsünashlığın idraki qaydalarının təsiri altında coğrafi amillərlə sıx qarşılıqlı əlaqədə götürüldü. Təbii amillər insanlara “təbiətin sifarişi” ilə milli dövlətin başqaları üzərində hegemonluğunu əsaslandırmaq üçün lazım idi. Bunun üçün daha universal məfhum kimi təbiət çıxış etməli idi. Beləliklə, Yeni dövrdə cəmiyyətin “elmləşməsi” bütün sahələrdə, o cümlədən xarici siyasətdə və dövlətlərarası münasibətlərdə elmi düşüncə tərzinin hakim olmasına səbəb oldu. Bu mexanizm vasitəsi ilə *Nyuton* mexanikası və *Darvinin* təkamül nəzəriyyəsi siyasi şüurlara hakim kəsildi. Hadisələrin bu cür inkişafı coğrafi determinizmin cəmiyyətin bütün sahələrinə şamil edilməsinə

əsas verdi. Sırf sosial amil arxa plana keçdi. Ənənəvi geosiyasət də XIX-XX əsrlərdə humanitar və sosial elmlərdə hökm sürən coğrafi determinizm əsasında meydana gəldi. Coğrafi determinizmə görə, ölkənin yerləşdiyi ərazi, onun təbii-iqlim şəraiti, dəniz və okeanlara yaxınlığı və ya uzaqlığı və s. bu kimi amillər xalqların ictimai-tarixi inkişafının xarakterini müəyyənləşdirir, həmçinin onun beynəlxalq mühitdə davranışını və statusunu da dəqiqləşdirir. Onu deyək ki, ətraf mühitin cəmiyyətə təsiri barədə ideyalar hələ qədim dövrlərdə mövcud idi. Qədim yunan filosofları (*Aristotel, Demokrit, Platon* və b.) bu haqda fikirlər söyləyiblər.

Orta əsr dahi müsəlman filosofu *İbn Xəldunun* da bununla bağlı fikirləri var. O, təbii bədənə, insanın əxlaqi keyfiyyətlərinə və xarakterinə ciddi təsir etdiyini yazırdı (bax: məs., 1.2.8 və 1.2.9). *Xəldunun* nəzəriyyəsinə görə, cəmiyyətin həyatında başlıca amil iqlimdir. Belə ki, mülayim iqlimli ölkənin insanları mədəni fəaliyyətlə məşğul olmağa çalışırlar, isti iqlimdə yaşayanların isə buna meyli az olur. Çünki inkişafa stimül yoxdur – təbiətdən çox şey hazır şəkildə alınır. *İbn Xəldunun* ideyaları XVI əsr fransız mütəfəkkiri *Jan Bodənə*, o da öz növbəsində XVIII əsr fransız filosofu və siyasi nəzəriyyəçisi *Şarl Lui Monteskyönün* təsəvvürlərinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdi. *Ş.L.Monteskyö* yazırdı: “İstl iqlimlərdə... adətən, despotizm hökm sürür” (1.2.10, s.215). XIX əsrdə coğrafi determinizmi ingilis tarixçisi *Henri Tomas Bokl*, fransız coğrafiyaşünası *Elize Reklyu*, amerikalı tədqiqatçı *Elsuort Hantinqton* və başqaları inkişaf etdirmişdilər. *Hegələ* görə isə, coğrafi amillər Qərbi xalqlarını “tarixi”, Şərqi xalqlarını isə “tarixdən kənar” etmişdir.

Bütün bunlar onu təsdiq edirdi ki, coğrafi determinizm prinsipi faktiki olaraq, daha güclü dövlətlərə başqalarına qarşı aqressiv davranmağa, onları zəbt etməyə, özlərinə tabe etdirməyə əsas verən geosiyasi yanaşmanın təməl prinsipi olmağa hazır idi. Həmin əsasda dünyanı müxtəlif statuslu və bir-birinə qarşı duran regionların cəmi kimi də təsəvvür etmək olardı. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ənənəvi geosiyasətin yaranması bu təsəvvürlərin formalaşmasından birbaşa asılı idi.

Nəhayət, Birinci Dünya müharibəsinin gedişində İsveçli *R.Çellen* “geosiyasət” anlayışını elinə gətirdi. Lakin o, alman *F.Ratselin* ideyalarından bəhrələnirdi. *R.Çellen* geosiyasətə verdiyi tərifdə coğrafi amili nəzərə alaraq, dövlət siyasətini yeritməyi təklif edirdi. XX əsrdə “dövlət siyasəti” dedikdə, “milli dövlət siyasəti” nəzərdə tutulurdu. Bu məqamı qeyd etmək vacibdir, çünki başər tarixində milli dövlətlərə qədər imperiyalar mövcud olmuşdu və onlar daha çox ərazi ələ keçirməyə diqqət yetirirdilər. Müasir tarixi mərhələdə isə geosiyasət əsasən, milli dövlətin fəaliyyətinə aid edilir. Bu baxımdan tanınmış Amerika politoloqu *Corc Modelskinin* bir təsnifatı üzərində qısaca dayanmaq faydalı olar (bax: 1.2.11).

C.Modelski dünya siyasətinin uzun mərhələlərini və ya liderlik mərhələlərini işləyib hazırlamışdır. Bu mərhələlərin vaxtaşırı bir-birini əvəz etməsi dünyanın geosiyasi strukturunu (dünya nizamını) dəyişir, yeni böyük dövlətlərin və onların təsir zonalarının üzə çıxmasına şərait yaradır. Dünya siyasətinin hər uzun dövrəsi təxminən 100 il davam edir. *Modelski* qlobal siyasətin təkamülünü 4 fazaya bölüb. Onun fikrincə, geosiyasi proses, bir qayda olaraq, aşağıdakı şəkildə gedir: planetdə bu və ya digər böyük gücün yüksəliş mərhələsi “*əsas dünya problemlərinin müəyyənləşdirilməsi*” və “*müttəfiqlər koalisiyasının təşkili*” fazalarından keçir. Daha sonra “*makrosəviyyədə qərarların qəbul edilməsi*” və “*onların həyata keçirilməsi*” mərhələsi gerçəkləşir. Müəllif bu qənaətdədir ki, XIX əsrin ortalarından ehtibarən qlobal təşkilatlanma mərhələsi başlayır. Bu mərhələ dünya siyasi sisteminin formalaşması ilə xarakterizə olunur (1.2.11, s.127). Qlobal siyasi sistem milli dövlətlərin mövcudluğu şəraitində formalaşdıqından başlanğıcdan özündə bir sıra ziddiyyətli məqamları ehtiva etmişdir. *Yürgen Habermasa* görə, milli dövlət dünyada savaşa özünə yer etməyə meyllidir. Bu səbəbdən milli azadlıq bir sıra hallarda imperiya həvəsinin təzahür etməsinə gətirib çıxarır (1.2.7, s.213). Ona görə də “nə qədər kədərli olsa da, XX əsrin inteqral milliyyətçiliyi” (*Y.Habermas*) “qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün daha çox kütlələrin səfərbər edilməsinə xidmət etdi” (1.2.7, s. 213). Bu, ənənəvi geosiyasətin ideya sistemi kimi anlaşılması

üçün mübüm məqamdır. İdeyanın təməlinə bir və ya bir neçə milləti təbii şəkildə başqalarına qarşı radikal əhval-ruhiyyəyə kökləmək məqsədi dururdu. Bu isə ənənəvi geosiyasi nəzəriyyələrin aqressiv və davakar mövqeyə üstünlük verməsi mənasını verir. Məhz həmin ərəfədə güc siyasətinin nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanmağa başlanması təsadüfi deyil. Bunun bir neçə konkret qaynağı var. **Birincisi, global bazarın formalaşması tendensiyası meydana gəlmişdi. Bu, dünya məkanının “bağlanması”, yəni ərazi bölgüsü prosesinin başa çatması fonunda baş verirdi. Milli dövlət isə öz təsir dairəsini genişləndirməli idi. Deməli, bunun üçün o, “bağlı geosiyasi məkanda” mövcudluğunu saxlamağa çalışmalı idi. İkincisi, artıq bölünmüş dünyanı yenidən bölüşdürmək meylləri güclənməkdə idi. Üçüncüsü, Avropa dövlətləri formalaşmış dayanıqsız balans “qapalı” dünyanın başqa qitələrinə ötürməyə çalışırdılar. Dördüncüsü, tarix yalnız Avropanın tarixi olmaq çərçivəsindən kənara çıxaraq, həqiqi mənada ümumdünya tarixinə çevrilməkdə idi.** Bütün bu səbəblər güc siyasətinin nəzəri əsaslarının yaradılması ilə nəticələndi ki, bu da sonralar siyasi realizmin məhkək daşına çevrildi. Burada bir daha qeyd etmək ki, geosiyasət o dövrün elmi fikrinin təkamülü məcrasında inkişaf edirdi. Bu səbəbdən də təbiətşünaslıq, sosial və humanitar elm sahələrindəki ideya və konsepsiyaların beynəlxalq münasibətlər sferasına tətbiq edilməsi faydalı oldu. Determinizm, təbii-tarixi qanunlar, sosial-darvinizm kimi ideyalar geosiyasi nəzəriyyələrə gətirildi.

Ənənəvi geosiyasətin ümumi məbiyyəti yuxarıda təsvir etdiyimiz məqamları özündə birləşdirir. Onun baniləri əmin idilər ki, dövlətlərarası münasibətləri təbiətin qanunlarına uyğun tənzimləmək olar. Siyasi və geosiyasi proseslərin təbiətinə uyğun olaraq, *F.Ratsel*, *R.Çellen*, *H.Makinder*, *K.Haushofer* və klassik geosiyasətin digər nümayəndələri bütün proseslərin kökünə birmənalı qəbul edilən təməl meyar qoyublar. Bu keyfiyyətdə konkret dövlətin təbii-coğrafi səciyyəsi olan məkan çıxış edirdi. Yəni geosiyasi mənada götürülən “məkan” fiziki “məkan” anlayışının sinonimi deyil. Lakin coğrafi determinizm mövqeyindən “geosiyasi məkan” anlayışı hansısa dövlətin beynəlxalq

münasibətlər sistemində üstünlüyünü və aliliyini əsaslandırmaq üçün lazım idi. *F.Ratsel* və *R.Çellenin* ideyaları təmsalında bu incə məqamlara nəzər salaq.

“Geosiyasətin atası” sayılan *F.Ratsel* Amerika və Almaniyanın kontinental dövlətlər kimi gələcəyini müəyyən etməyə çalışırdı (bax: 1.2.1, s.172). Bunun üçün o, nəzəri sistem yaratmalı idi. Həmin nəzəri sistem *Darvinin* təkamül nəzəriyyəsinin sosial-siyasi sahəyə reduksiyasına əsaslanırdı. *F.Ratsel* insanları və cəmiyyəti təbiətə tam uyğunlaşmış olan varlıqlar kimi təsəvvür edirdi. Bu isə özlüyündə xalqların varlığında və mental xüsusiyyətlərinin formalaşmasında landşaftın xüsusi rolunun olması ideyasına gətirib çıxarmalı idi. Geosiyasi nəzəriyyə müstəvisində dövlətlər və xalqlar arasında fərqləri də bu bölgü əsasında müəyyən etmək lazım gəlirdi. Buna görə də coğrafi amillərə deterministik yanaşmanın tətbiqi zərurətə çevrilirdi. Dövlət və xalqların geosiyasi əhəmiyyəti bu prinsip əsasında qiymətləndirildikdə, birinci və ikinci dərəcəli dövlətlər bölgüsü yaramır. Coğrafi determinizm konsepsiyasının ideya təməlinə bir müfləqlik, radikalıq, ayrı-seçkilik və öz iradəsini başqalarına zorla qəbul etdirmək meylli özünü bürüzə verir. Təsadüfi deyil ki, *F.Ratselin* bu yanaşması almanpərəst *R.Çellenin* baxışlarının formalaşmasına təkan verdi (1.2.1, s.185). *Ratseli* özünün müəllimi hesab edən *R.Çellenə* görə, “dövlətin mövcudluğunu saxlamaq üçün güc qanundan daha vacibdir, çünki qanunun özü yalnız güc vasitəsi ilə təmin edlilə bilər” (1.2.1, s.185). Təbii ki, bu yanaşma diplomatik fəaliyyətdə, daxili və xarici siyasətdə və dövlətlərarası münasibətlərdə bu və ya digər dərəcədə öz təəcəssümünü tapmalı idi. Bu aspektdə məqsədlərə çatmaq üçün dövlətin hansısa gücə sahib olması gərək idi. Coğrafi determinizm nəzəriyyəsinin tərəfdarları üçün belə bir güc qismində hərbi qüdrət çıxış edirdi. Bu, artıq siyasətçiləri konkret istiqamətə yönləndirmək demək, dünyanı fəth etmək, bütün dövlətləri özünə tabe etdirmək kimi təcavüzkar siyasi mövqenin formalaşmasına rəvac vermək idi. Burada həzirlərinə yuxarıdan aşağı baxmaq, digərlərini “ali irq” kimi təqdim etmək istəklərinin özünü göstərməsi də təbii sayılmalıdır.

Hesab edirik ki, bəşəriyyət bu geosiyasi kursun vurduğu ziyanı Birinci və İkinci dünya müharibəsi vasitəsi ilə ödəməli oldu. Özünü hərbi cəhətdən qüdrətli sayan dövlətlər hesab edirdilər ki, dünyaya ağalıq etməyə haqları vardır. Lakin İkinci Dünya müharibəsində SSRİ sübut etdi ki, hərbi silahdan daha güclü amillər də mövcuddur.

Bütün bunların fonunda İkinci Dünya müharibəsindən sonra geosiyasi nəzəriyyələrin məzmununda ciddi təftişlərin olacağını, fərqli geosiyasi strategiya təklif edən yanaşmaların meydana çıxacağını gözləmək məntiqli idi. İkinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra yeni geosiyasət (geoiqtisadiyyat) deyilən konsepsiya sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu konsepsiya, əsasən, ABŞ-da formalaşırdı, lakin Avropa dövlətlərində də həmin proses gedirdi (bax: 1.2.12). Konsepsiya kimi geoiqtisadiyyat *S.Kohenin*, *S.Hantinqtonun*, *N.Spaykmenin*, *C.Kifferin*, *C.K.Helbreytin*, *P.F.Drakerin*, *L.K.Turounun*, *M.Qoldmanın*, *F.Fukuyamanın*, *F.Brodelin*, *J.Attalının* və başqalarının əsərlərində inkişaf etdirilib. **Geoiqtisadiyyat qısaca olaraq, əsasən iqtisadi yolla dünya və ya regional gücə sahib olmağı nəzərdə tutan dövlət strategiyası kimi xarakterizə edilir** (1.2.12, s.5-6). Bu kontekstdə geoiqtisadiyyat müasir geosiyasi yanaşma modelini kəsb edir. Geoiqtisadiyyat dünya dövlətlərinin vahid iqtisadi sistemdə inteqrasiyasını daha məqbul hesab edir. Bu zaman təsərrüfatçılığın rəqabətədavamlı regional şəraitinin yaradılması əhəmiyyətli hesab edilir. Bu cür yanaşma özlüyündə uzunmüddətli iqtisadi proqramların hazırlanmasını tələb edir ki, onun vasitəsi ilə də siyasi məqsədlərə çatmaq üçün imkan yaranır. Bütövlükdə yeni geosiyasi model kimi geoiqtisadiyyat hərbi qüdrəti iqtisadi güclə əvəz etdi. Ənənəvi geosiyasətdə təbii-coğrafi amillər siyasi məqsədi müəyyənləşdirməyin təməl sahəsi idisə, İkinci Dünya müharibəsindən sonra geosiyasətdə “qurğuşun çörəklə” əvəz olundu. İqtisadi gücə sahib olmaq hərbi qüdrət sahibi olmaqdan məqsəd baxımından fərqlənirdi. Öncəki dövrdə olduğu kimi, yeni geosiyasətdə də qarşıya konkret dövlətlərin və ya regionun başqaları üzərində hegemonluğunu təmin etmək məqsədi qoyulmuşdu. Sadəcə, iqtisadi güc insan öldürməyi nəzərdə tutan hərbi gücdən “daha mədəni” və rəqibləri qıcıqlandırmayan,

onları şümrəkləndirən amil kimi görünür. Bu mənada **ideya olaraq yeni geosiyasət bəşəriyyətin bir qədər “yumşaq” təsir metodlarına keçidində hazırlıq mərhələsi kimi qiymətləndirillə bilər**. Lakin proseslər göstərdi ki, nəzəriyyədə sivillik təsiri bağışlayan ideyaların praktikada tətbiqi bir sıra hallarda sərtlik tələb edir. **Geoiqtisadiyyat da güclü dövlətlərin başqalarına qarşı iqtisadi ekspansiyasına imkan verdi. Transmilli şirkətlərin inkişafı bu aspektdə daha böyük miqyasda dəyişikliklərə gətirib çıxardı**. Hələ 1970-ci illərdə ABŞ Dövlət Departamenti siyasətinin planlaşdırılması şurasının xarici münasibətlər üzrə əməkdaşı olmuş *Meriam Kemps* deyirdi ki, **“biz transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin dünyanı hansı duruma gətirəcəyini bilmirik”** (1.2.13, s.168). Onu da deyək ki, *M.Kemps* yeni geosiyasi nəzəriyyənin “qarşılıqlı asılılıq” konsepsiyasının əsas nümayəndələrindən biridir. **Bunlar geoiqtisadiyyatın qloballaşma prosesi ilə sıx bağlı olduğunu təsdiq edən faktlardır**.

XX əsrin ikinci yarısında dünya dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafının qloballaşma kimi də təqdim edilməsi təsadüfi deyil. Sual oluna bilər: qloballaşmam kimlərsə geosiyasi maraqlarının təmin edilməsinə xidmət edən proses kimi təsəvvür etmək olarmı? Əgər yuxarıda apardığımız təhlilləri, iqtibaslarda ifadə olunan fikirləri nəzərə alsaq və İkinci Dünya müharibəsindən sonra böyük dövlətlərin xarici siyasətinin məzmununa diqqət yetirsək, **onda bu suala müsbət cavab vermək olar**. Qərbdə həmin dövrdə formalaşmış geosiyasi konsepsiyaların məzmun və məqsədinin təhlili də bu tezisi təsdiqləyir. Qısaca həmin konsepsiyalara diqqət yetirək.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra böyük siyasət meydanında ABŞ, SSRİ, Böyük Britaniya, Fransa və Qərb Almaniya var idi. Uzaq Şərqdə Yaponiya sürətlə inkişaf edirdi. ABŞ və Avropa iqtisadi inkişafda aparıcı rol oynamaqda davam edirdilər. Artıq XX əsrin 50-ci illərində Qərbdə informasiya cəmiyyətinin formalaşdığından bəhs olunurdu. Eyni zamanda, ABŞ və SSRİ-nin hərbi potensialı dünyanı bir neçə dəfə məhv etmək üçün yetərli idi. **Ona görə də, beynəlxalq münasibətlərdə diqqət hərbi gücdən iqtisadi amilə doğru dəyişməyə**

başladı. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu prosesdə transmilli iqtisadi əlaqələr ciddi rol oynayır. Bununla da dünyanın bütün dövlətləri bir-birindən daha çox asılı vəziyyətə düşdü. Müvafiq olaraq, geosiyasətin və təhlükəsizliyin də yeni modellərinin işlənməsinə böyük ehtiyac yarandı. Etiraf etmək lazımdır ki, bu çağırışa ABŞ daha fəal reaksiya verdi. Yeni geosiyasi nəzəriyyələr məhz ABŞ-da formalaşmağa başladı. Avropa dövlətləri də bu problemə böyük diqqət yetirməyə başladılar və həmin məqsədlə bir neçə elmi mərkəzlər yaratdılar. Bununla da global siyasi və sosial-iqtisadi problemlərin öyrənilməsində yeni mərhələ başladı. Həmin mərhələdə beynəlxalq münasibətlərin tədqiqində aşağıdakı iki cərəyan formalaşdı: “ənənəvi” və “modernist”.

“Ənənəçilər”ə görə, dövlətlər milli maraqlarını təmin etməyə can atırlar. Bu mübarizədə onlar hərbi-diplomatik vasitələrdən istifadə edirlər. Milli maraqların təmin edilməsində “qüvvələr balansı” xüsusi rol oynayır. Qüvvələr tarazlığını təmin etmək üçün hər hansı bir amilə, məsələn, təbii-coğrafi amillərə istinad etmək yetərli deyil. Bu müddəada “ənənəçilər” “geosiyasətçilər”dən fərqlənirdilər. Ancaq mahiyyət etibarilə “ənənəçilər” də milli maraqların təmin edilməsində aqressiv üsullara üstünlük verirdilər. Onların nümayəndələrindən *H.Morqentaunu*, *S.Hoffmanı*, *H.Kissinceri*, *R.Osqudu* və b. göstərmək olar. *H.Morqentau* “milli güe”ü xarakterizə edən doqquz amil göstərir. Onlardan üçü – coğrafi mövqe, təbii ehtiyatlar və demoqrafiya – coğrafi amillərdəndir (1.2.14., s.106-144). Göründüyü kimi, “ənənəçilər” ənənəvi geosiyasətdən elə də fərqli mövqedə deyillər. Onların nəzəriyyəsində müharibənin olması labüddür. Bu, qüvvələr balansı pozulduqda baş verir. Digər tərəfdən, qüvvələr balansının olması bir-birinə qarşı duran “güc mərkəzləri”nin mövcudluğunu tələb edir. “Güc mərkəzləri” öz nüfuzları uğrunda bir-biri ilə mübarizə aparırlar. *H.Kissincer* özünün məşhur “Diplomatiya” kitabında yazır ki, “meydana gələn yeni dünya nizamında milliyyətçiliyin sanki ikinci nəfəsi açıldı” (1.2.15, s.11). *H.Kissincera* görə, “ikinci nəfəsin” açılması millətlərin öz maraqları uğrunda daha gərgin mübarizə aparması deməkdir ki, bu da “millətlərin yarışı”nın “millətlərin

mübarizəsi” ilə əvəz olunduğuna bir işarədir (1.2.15, s.11). Bu yanaşmada beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində qüvvələr balansının saxlanmasına yönəlmiş müxtəlif siyasi-diplomatik kombinasiyalar əsas rol oynamalı idi. “Ənənəçilər” “güc mərkəzləri”nin münasibətlərini əks etdirən anlayışları tətbiq etməli idilər. “Soyuq müharibə”, “güc mərkəzləri”, “strateji çəkəndirmə gücləri” və s. bu kimi anlayışlar meydana gəldi. Bütün bunlar “ənənəçilər”in güclü dövlətlərin və ya dövlətlər ittifaqının öz maraqlarını təmin etmək üçün hərbi-iqtisadi vasitələrdən istifadə etməli olduğunu əsaslandırmağa çalışdığını göstərir. Bu keyfiyyətdə həmin cərəyan kifayət qədər aqressiv mövqeni nümayiş etdirir.

“Modernistlər” beynəlxalq münasibətlərə “əsl elmi” yanaşmanın tətbiqinə üstünlük verirdilər. Onlar elmin müxtəlif sahələrində istifadə olunan metodlardan yararlanırdılar. Modernist *D.Bohrou* yazırdı ki, “köhnə yanaşmalar indiki zamanda nəyə görə bu cür beynəlxalq münasibətlərin formalaşdığını kifayət qədər izah edən metodlardan yararlanırdılar. Onlar qabaqgörməni təmin edən metodlardan istifadə etmirlər...” (1.2.16, s.15). Bu yanaşma siyasətçilərdən çox, tədqiqatçılar arasında daha geniş yayıldı. Həmin tədqiqatlarda ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələrə və inteqrasiyaya yeni yanaşmalar hazırlandı, strateji tədqiqatlar həyata keçirildi. İnteqrasiya prosesləri, münaqişəli və böhranlı situasiyalar, qərar qəbul edilməsinin qanunauyğunluqları, ittifaqların yaranması və fəaliyyəti, sivilizasiyalararası münasibətlərin geosiyasətə təsiri və başqa məsələlər araşdırıldı. Nəticədə bir neçə konsepsiya meydana gəldi. Onlardan “stimul və reaksiya” (*R.Nort*), “qərarların qəbulu” (*R.Snayder*), “sistem nəzəriyyəsi” (*D.Mak-Klelland*, *C.Modelski*) və s. qeyd etmək olar. Adlarından da göründüyü kimi, bu nəzəriyyələri birləşdirən ortaq cəhət dünyanın vahid sistem kimi təsəvvür edilməsidir. Bu sistem daxilində dövlətlərarası münasibətlərə çoxlu sayda amillər təsir edir ki, onların da hamısını nəzərə almaq lazım gəlir. Nə qədər elmi görünsə də, bu yanaşma siyasi praktikada bir və ya bir neçə dövlətin başqaları üzərində üstünlüyünün təmin edilməsinə xidmət edirdi. Bu baxımdan “ənənəçilər”lə “modernistlər”in yanaşma strategiyasında oxşarlıq var.

“Ənənəçi” və “modernist” yanaşmalar keçən əsrin 60-90-cı illərində Qərbdə beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən bir neçə modelin formalaşmasına təkan verdi. Onların sırasında “çoqxütblü dünya”, “üçtərəfli əməkdaşlıq”, “poliarxiya” və “qarşılıqlı asılılıq” konsepsiyalarını qeyd edə bilərik (1.2.17, s. 101-175). Burada bir məqama aydınlıq gətirməyə ehtiyac var. **Yeni geosiyasətdə iqtisadi amil beynəlxalq münasibətlərdə mərkəzi yerdə dururdu. İqtisadi gücün geosiyasi təsirini təmin etmək üçün hərbi-diplomatik amildən yararlanmaq lazım idi. Dünyada bir neçə güc mərkəzinin formalaşması və bir sıra gənc dövlətlərin başqalarının diktəsi ilə yaşamaq istəməməsi situasiyanı daha da mürəkkəbləşdirirdi.** Ona görə də politoloqlar, analitiklər, siyasətçilər və elm adamları dünyanı çoxparametrlili mürəkkəb sistem kimi tanımağa məcbur idilər. Məhz həmin dövrdə elmi metod və anlayışlar geosiyasətə “kütləvi şəkildə miqrasiya” etməyə başladı. Siyasətçilər üçün mürəkkəb sistemin dərkini elmi üsulları maraqlı olmasından əlavə, həm də ümid yeri idi. Yuxarıda sadaladığımız nəzəriyyələrin adlarından elmdə işlənən “sistem yanaşma”nın nəfəsi duyulur. Adından asılı olmayaraq (“çoqxütblü”, “üçtərəfli”, “beştərəfli”, “qarşılıqlı asılı” və s.) onlar dünyaya sistem yanaşmanı ifadə edirlər. Bu mürəkkəb sistemin aparıcı altsistemi ayırmaq meyləli həmin dövrün bütün konsepsiyalarında özünə yer almışdı. Məsələn, “çoqxütblü dünya” modelində *H.Kissincer* aşağıdakı 5 geosiyasi gücü digərlərindən fərqləndirir – ABŞ, SSRİ, Avropa İttifaqı, Yaponiya və Çin. Lakin hərbi-strateji baxımdan ABŞ və SSRİ liderdirlər. Bu nöqteyi-nəzərdən dünya biopolyardır (ikiqütblüdür). Beş əsas geosiyasi güc arasında balans saxlamaq üçün, ilk növbədə, ABŞ-SSRİ münasibətlərində balans olmalıdır (1.2.17, s.585-614). *H.Kissincerə* görə, dünya siyasi aspektdə çoxqütblü, hərbi-strateji nöqteyi-nəzərdən isə ikiqütblüdür. Dünyada sətirləli güc balansını saxlamaq üçün burada “birinci skripkaçı” ABŞ və SSRİ olmalı, yerdə qalan üç güc isə “yunan xoru”nu təşkil etməlidirlər. Təbii ki, dünyanın bu qruplardan kənarda olan dövlətləri üçün də “orkestrdə” aşı-

ğıdakı funksiya müəyyən olunub – liderlərin iradəsini qəbul etmək. Bunun adını “demokratikləşmə” də, “inteqrasiya” da qoya bilərsiniz – mahiyyət dəyişmir.

Beləliklə, “çoqxütblü dünya” modelində sistemyaradıcı amil iqtisadiyyatdırsa, sistemin təmin edilməsi üçün hərbi-diplomatik amillər əsas götürülür. Belə bir bölgədə dünya dövlətlərini birinci, ikinci, üçüncü və s. dərəcəli kateqoriyalara bölmək həmin yanaşmanın mahiyyətində özünə irəlicədən yer almışdır. Hətta *H.Kissincer* lider saydığı qrupun daxilində də ayrı-seçkilikdən danışır. O yazırdı ki, Qərb Avropa ilə münasibətlərdə ABŞ “formal hüquqi öhdəliklərdən çox, ortaqların inkişafına” (1.2.17, s.596) əsaslanmalıdır.

Eyni məntiqi yanaşma və strateji hədəf digər geosiyasi konsepsiyalarda da özünü göstərirdi. Onlar zahirən alternativ, bir-birindən fərqli təsir bağışlasa da, ideyaca analoji idilər. **Fərq dünyada ABŞ və bütövlükdə Qərbin maraqlarını təmin etmək üçün siyasi-diplomatik, hərbi-strateji və iqtisadi komblnasiyalarda özünü göstərirdi.** *H.Kissincer* “beşqütblü modelə”, *S.Hoffman* “iki regional altsistem” modelinə (Şərqdə - ABŞ, SSRİ, Çin, Yaponiya, Qərbdə - SSRİ, Qərb Avropa, ABŞ), *Z.Bjezinski* “üçtərəfli bloklara” (iki “üçbucaq”: SSRİ, ABŞ və Çinin daxil olduğu “rəqabət üçbucağı” və Yaponiya, Aİ və ABŞ-ın daxil olduğu “əməkdaşlıq üçbucağı” nəzərdə tutulur), *S.Braun* “poliarxik modelə”, *M.Kemps* “qarşılıqlı asılılıq” modelinə üstünlük versələr də, başlıca ideyada bir-birindən fərqlənmirdilər. Lakin geosiyasi konsept olaraq bu yanaşmalar arasında global səviyyədə maraqlı bir fərq özünü göstərirdi. Bu konsepsiyalardan bir qismi beynəlxalq münasibətlərin inkişafını konkret güclərlə əlaqələndirir (məsələn, *H.Kissincer*, *S.Hoffman* və *Z.Bjezinski*), digərləri isə belə konkretləşməni qəbul etməyərək, ümumiyyətlə, “beynəlxalq münasibətlər sisteminin daha mürəkkəb, poliarxik sistemə” (1.2.18, s.93) çevrildiyini vurğulayırdı (məsələn, *S.Braun* və *M.Kemps*). “Qarşılıqlı asılılıq” konsepsiyasının əsas nümayəndələrindən biri olan *M.Kemps* yazırdı: “Biz çoxqütblü dünyada yaşayırıq və çox güman ki, belə bir dünyada yaşamaqda davam edəcəyik. Ancaq qütblər və ya güc mərkəzləri bir-biri ilə müqayisə olunmazdır. Əsas

güc mərkəzləri arasında münasibətlər isə asimmetrikdir... Dünyanın bir neçə regionunda lokal güclər (məsələn, Çin, Hindistan, İndoneziya, Braziliya), görünür, beş başlıca güc mərkəzlərinə nisbətən daha əhəmiyyətli olacaqlar” (1.2.19, s.11). Yəni ikinci qrup siyasətşünaslar beynəlxalq münasibətlərdə aktiv subyektlərin daha çox olacağını, onların maraqlarında ortaq sahələrin yaranacağını proqnozlaşdırırdı. Onlar belə bir sistemdə hansısa əsas qrupları axtarmağın mənasız olduğuna inanırdılar.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin mürəkkəb və poliarkik sistem kimi qəbul edilməsi XX əsrdə geosiyasi ideyanın transformasiyasının çox mühüm bir cəhətini ifadə edir. **Qərbi XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində geosiyasi aspektdə dünyanın son dərəcədə mürəkkəbləşdiyini, hansısa amilə görə dövlətlərarası münasibətlərin ziddiyyətsiz tənzimlənməsinin mümkünsüzlüyünü dərk etməyə başladı. Bu cür yanaşmanın özü tədricən tarixin arxivinə atılmaqdır. Bu konsepsiyaları yaradanların məntiqi nə qədər güclü, ritorikası isə nə dərəcədə cəlbedici və orijinal olsa da, dünyanın geosiyasi mənzərəsinin üfüqlərində başqa intellektual sistemlərin yaradılmasına ehtiyac aydın hiss olunurdu.** Geosiyasi konsepsiyaların “nəhəngləri” ən azından iqtisadi və hərbi amillərdən daha incə, mədəni və bu mənada “yumşaq” güclərə arxalanmalı idilər. Digər tərəfdən, fəlsəfi və elmi idrakda da sosial-mədəni amillərin cəmiyyətin həyatında əsas rol oynadığına dair ideyalar yayılmaqda idi. Obrazlı desək, “dünya mədəniləşirdi”, insan təfəkküründə “daha incə, mədəni və bu mənada yaradıcı düşüncəyə” keçid baş verirdi. Elmi-fəlsəfi terminologiyada buna “kreativ düşüncə” də deyilir.

Bu prizmadan XXI əsrin əvvəllərində yaranmış geosiyasi konsepsiyaların daha çox “sivilizasiya geosiyasəti” adlandırılması təsadüfi görünür. Sivilizasiya geosiyasəti cəmiyyətlərin mədəni-mənəvi dəyərlərinin əhəmiyyətinin siyasi fəallıqda qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Yəni dövlətlərarası münasibətlərdə hərbi və ya iqtisadi yarışma deyil, mədəniyyətlərin, mənəvi dəyərlərin, ideologiyaların yarışı əsas götürülməlidir. Sivilizasiya geosiyasəti etnosların mədəniyyət sistemlərinin, arxetiplərinin, mə-

nəvi-əxlaqi dəyərlərinin dayanıqlığını qəbul edir. Bu yanaşma informasiya anlayışının vacibliyini bir daha önə çəkir. İnformasiya isə kommunikasiya anlayışının geosiyasətdə yeni status alması zərurətini tələb edir. Çünki yeni geosiyasi konsepsiyalarda “çoxölçülü kommunikasiya sahəsi”, “sərhəd energetikası” kimi terminlərdən geniş istifadə edilir (bax: məs., 1.2.12, s.97-117). Aşağıda sivilizasiya geosiyasətinin müxtəlif aspektlərinə müraciət edəcəyimizə görə onun üzərində geniş dayanmağa ehtiyac görmürük. Burada geosiyasi nəzəriyyələrin ideya transformasiyası baxımından əhəmiyyətli saydığımız bəzi məqamlara diqqət yetirəcəyik.

İqtisadi amildən mədəniyyətə keçidi ifadə edən ideal konstruksiya kimi “sivilizasiya geosiyasəti” fərqli cəhətlərə malikdir. **Təbii ki, mədəniyyət güc qismində hərbi və iqtisadi gücdən daha sivil və humanist bir məfhumdur. XXI əsr “humanizm əsri” adlandırılan bu məqamı nəzərdə tuturlar. Lakin geosiyasətdə mədəniyyətin hansı məqsədlərlə istifadə edilməsi məsələsi də önəmlidir.** Təəssüf ki, hələlik “sivilizasiya geosiyasəti” termini daha çox söz olaraq qalmaqdadır. Dünyanın böyük gücləri mədəniyyətdən başqalarını təsir alında saxlamaq, onun mədəni məkanına müdaxilə və nəzarət etməklə öz siyasi, hərbi və geosiyasi məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə edirlər. Əvvəlki dövrlərdə dünya hərbi və ya iqtisadi güclə zəbt edilirdisə, indi mədəniyyət, texnologiyalar, mədəniyyət və ideologiya ilə işğal olunmaqdadır. **Cozef Nayın “yumşaq güc” anlayışı bunun hazırkı nümunəsidir.** O, bu anlayışı 1990-cı ildə daxil edib (bax: 1.2.20 və 1.2.21). C.Nay “yumşaq güc” (Soft Power) dedikdə, dövlətlərin öz geosiyasi təsirini hərbi və iqtisadi gücə görə deyil, mədəniyyətə, siyasi ideala və proqramlara görə təmin etməyə çalışdığını nəzərdə tutur. **Onun fikrincə, “sərt güc” məcburiyyətə əsaslanırsa, “yumşaq güc” könüllü iştirakı nəzərdə tutur. Ancaq “könüllü iştirak” da da son məqsəd lider dövlətin mədəni meyarlarını qəbul etməkdən ibarətdir. Bu mənada söhbət məcburiyyətin növünün dəyişməsindən gedə bilər. Bir sözlə, geosiyasətdə terminologiya dəyişsə də, təməl ideya və strateji məqsəd dəyişməyib.** XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, XXI əsrin əv-

vəllərində də bir sıra dövlətlər digər dövlətləri öz təsiri altına almağı beynəlxalq münasibətlər sistemində əsas məqsəd sayırlar. Onda belə çıxır ki, geosiyasətdə ideya transformasiyası dedikdə, əsasən, təsir vasitələrinin dəyişməsinə nəzərdə tutulmalıdır. Bu aspektdə ideya transformasiyası hərbi güc-iqtisadi güc-mədəni güc kimi təsəvvür edilə bilər. Fəlsəfi terminlərlə ifadə etsək, maddi amillərdən mənəvi amillərə keçidin baş verdiyini deyə bilərik. **Geosiyasətdə işlənen terminologiya ilə desək, “sərt güc”dən “yumşaq güc”ə keçid baş vermişdir. Bu zaman strateji məqsəd dəyişməmişdir – güclülər başqalarına dikte etməlidirlər!** XX əsrin sonlarında *Z.Bjezinski* yazırdı: “Amerika siyasətinin son məqsədi xeyirxah və yüksək olmalıdır: həqiqətən əməkdaşlığa hazır olan dünya sistemini yaratmaq... **Ancaq həyatı vacibdir ki, siyasi səhnədə Avrsiyada hökmranlığa qadir olan Amerikaya “əlcək ata biləcək” rəqib meydana gəlməməlidir...**” (1.2.22, s.2). Hər şey aydın yazılıb. ABŞ siyasətinin “xeyirxahlığı və yüksəkliyi” öz maraqlarını təmin etməkdən ibarətdir ki, bu məqsədlə də Avrsiya məkanında özünə rəqib yetişməsinə imkan verməməlidir. Hansı üsulla? Bu, artıq ikinci dərəcəli sualdır.

Bunlarla yanaşı, geosiyasətdə “yumşaq güc”ə keçid, hər halda, pozitiv tarixi hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. “Yumşaq güc” anlayışı özündə dialoqa hazırlıq, mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı, humanitar əməkdaşlıq kimi prosesləri də nəzərdə tutur. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində həmin məqamların rolunun artırılması gözlənilir. Əks halda, bəşəriyyət növbəti total fəlakətə düşər ola bilər. Zaman nəzəriyyəçilərin qeyd etdiyi (məs., bax: 1.2.12, s.375-381) üçüncü dünya müharibəsi gerçəkləşə bilər.

Beləliklə, beynəlxalq münasibətlər Qərbin müasir geosiyasi nəzəriyyələri üçün “eyni vaxtda bir neçə şahmat taxtasında oynamaq qabiliyyətidir” (*S.Hoffman*). Dünyanın özü isə çoxparametrliliyi qeyri-xətti münasibətlərlə dolu açıq sistemdir. Bu cür mürəkkəb sistemdə xarici siyasətin aparılması çoxmüxtəlif riyazi tənliyin həllinə bərabərdir. Xüsusilə xarici siyasətin uğurlu olması milli maraqların təmin edilməsindən ibarətdirsə, onda kifayət qədər dolaşq vəziyyət yaranır. Bu kontekstdə postsovet məkanı üçün vacib olan daha bir nəzəri geosiyasi problemə diqqət yetirməyə ehtiyac görürük.

1.3. Güclü dövlətin təşəkkülü: sahit cəmiyyət və dinamik xarici siyasət

Frensis Fukuyama “Güclü dövlət” əsərində yazır: “Bu kitabda mən göstərirəm ki, güclü dövlət quruculuğu dünya ictimaiyyətinin ən vacib problemlərindən biridir. Belə ki, dövlətlərin zəifləməsi və dağılması bir çox daha ciddi dünya problemlərinin mənbəyidir...” (1.1.1, s.5). *F.Fukuyamanın* yazdıqları normal düşüncə üçün qəbul ediləndir. Ancaq güclü dövlət quruculuğu məsələsi dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri üçün heç də birmənalı, aydın olan proses deyildir. Bizim əvvəlki paragrafda təhlil etdiyimiz geosiyasi konsepsiyaların ümumi ruhundan da bu məqamı sezmək olar. *F.Fukuyama* isə konkret yazır: “Biz dövlət quruculuğu haqqında çox düşünürük, lakin hələlik başa düşə bilmədiyimiz çoxlu sayda məsələlər də var. Xüsusilə inkişaf edən ölkələrə güclü strukturların köçürülməsi məsələsi aydın deyil” (1.1.1, s.5). Siyasətşünas bunun səbəblərindən biri kimi ictimai qurumların fəaliyyətinin yerli əhalinin mentalitetinə uyğun təşkil edilmədiyini, kompleks tədbirlərin həyata keçirilmədiyini göstərir. *F.Fukuyama* belə nəticəyə gəlir ki, “zəif dövlət birinci dərəcəli problemlərin həm milli, həm də beynəlxalq mənbəyidir” (1.1.1, s.8).

Təbii ki, *F.Fukuyama* kimi böyük bir alim, futuroloq və siyasətşünasın əsərindən bir-birinin ardınca bir neçə iqtibas vermək normaldır. Lakin burada bizim məqsədimiz bir qədər fərqli məqamla bağlıdır. Məsələ ondan ibarətdir ki, Qərbdə müstəqilliyini yaxın keçmişdə əldə etmiş ölkələrdə güclü dövlət quruculuğuna birmənalı münasibət yoxdur. **Hətta həzi tədqiqatçıları Qərbin postsovet məkanındakı dövlətlərin zəifləməsində maraqlı olduğunu qeyd edirlər. Burada məqsəd zaman yetişəndə yeni müstəqil dövlətləri “qlobal dövlətin” bir hissəsinə çevirməkdir.** Məsələn, Rusiyanın Geosiyasi problemlər akademiyasının vitse-prezidenti *K.Sokolov* “Dünyanın sonunun geosiyasəti” məqaləsində birmənalı qeyd edir ki, “qlobal dəyişikliklərdə məqsəd məhdud yeni dünya elitasının başçılığı ilə vahid dünya dövləti yaratmaqdan ibarətdir” (1.3.1). Məsələnin başqa tərəfi *F.Fukuyamanın* özünün “güclü dövlət” anlayışı ilə bağlıdır. Yuxarıdakı

iqtibaslardan duyulur ki, birincisi, güclü dövlət dedikdə, *F.Fukuyama* daha çox beynəlxalq miqyasda ciddi problemlərin meydana gəlməsinin qarşısını almağa qadir yerli hakimiyyət strukturlarının formalaşmasını nəzərdə tutur, ikincisi, güclü dövlətin yaranmasını, əsasən, Qərbdəki güclü dövlət strukturlarının “inkışaf etməkdə olan ölkələrə transferi” kimi başa düşür. **İkinci məqamda mövcud olan problemləri *Fukuyama* dərhal qeyd edir. Burada belə təəssürat yaranır ki, əsas məqsəd Qərb modelinə uyğun “güclü dövlət”in qurulmasından ibarətdir. Bu dövlət quruculuğunun yerli xalqın suverenliyinə, maraqlarına və tarixi ənənəsinə nə dərəcədə uyğun olması məsələsi *F.Fukuyama* üçün ikinci dərəcəli məsələdir. Özünün qeyd etdiyi kimi, əsas məsələ dünya miqyasında problemlərin yaranmamasıdır. Bu mövqeyə görə, güclü dövlət quruculuğu faktiki olaraq, XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Qərbdə yaranmış sivilizasiya geosiyasəti konsepsiyalarının çərçivəsindən kənara çıxmır. Ona görə də, millil dövlətlərin taleyi ilə bağlı faciəvi nəticələr çıxaran *K.Sokolov* kimi alimlər az deyli.**

Hər bir halda *F.Fukuyama* zəif dövlətin milli problemlərin də qaynağı olduğunu qəbul edir. Bu məqamda *Fukuyama*nı tam haqlı görürük. Keçən əsrin 90-cı illərində postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycanda cərəyan edən siyasi proseslər müstəvisində həmin amil olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəli, o zaman keçmiş sovet respublikalarının hamısının qarşısında “hansı yolu seçməli?”, “necə bir cəmiyyət və dövlət qurmalı?” kimi suallar dururdu. Problemin bir tərəfi sosialist düşərgəsinin dağılması ilə dünyadakı geosiyasi balansın Qərbin xeyrinə kəskin dəyişməsi ilə bağlı idi. Digər tərəfdən isə, müstəqilliyə zaman baxımından qısa müddətdə “atılmış”, totalitar rejimin “tırtılları” altında əzilmiş, tarixi və mədəniyyəti zədələnmiş, dövlət strukturları, demək olar ki, dağılmış cəmiyyətlərdə nizam-intizam yaratmaq lazım idi.

Eyni zamanda, sovetlər ölkəsi dağıldıqdan sonra Qərbin keçirdiyi eyforiya və özündənrazılıq beynəlxalq münasibətlərdə təhlükəli vəziyyətə gətirib çıxara bilərdi. Ən azından, Azərbaycan kimi kiçik ölkələrin problemlərinə kifayət qədər həssaslıq göstərilməz, onun milli maraqları nəzərə alınmazdı. Proseslər göstərdi ki, belə də oldu.

1988-1995-ci illərdə Azərbaycanda və onun ətrafında baş verən hadisələrin hətta sadə xronoloji statistikasi belə fikirlərimizi təsdiq edir. Dünyanın bir sıra mərkəzlərində (bəzilərinə Azərbaycanı heç xəritədə də göstərə bilmirdilər) bu zəngin Qafqaz incisini ələ keçirmək üçün müxtəlif məkrli planlar qurulurdu. Bu planlar Azərbaycanda güclü dövlətin formalaşmasına maneələr yaratmağa xidmət edirdi. Tarixi baxımdan qısa bir zamanda – 1991-1995-ci illərdə birbaşa Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı yönələn və bəzi xarici qüvvələr tərəfindən dəstəklənən sui-qəsdlər törədildi. Azərbaycan beynəlxalq terrorun qurbanı oldu, ərazisində separatçı qurumlar yaradıldı, dövlət adamları, ziyahılar qətlə yetirildi, bəzi siyasi qruplaşmaların nasılığından istifadə edilərək, siyasi qüvvələr bir-birinə qarşı qoyuldu, ölkə vətəndaş müharibəsinin alovuna atıldı. Bunları seyr edən və Azərbaycana ən azından dost olmayan bəzi xarici qüvvələr ölkənin dağılacığını güman edirdilər.

Lakin çoxlarının artıq dağılmış kimi təsəvvür etdikləri Azərbaycanda dövlət quruculuğu başladı. Kiçik bir dövlətə bu güc haradan gəldi? Necə oldu ki, bəzi xarici dairələrin onu dağıtmağa çalışdığı tarixi bir mərhələdə zaman Azərbaycanın xeyrinə işləməyə başladı? Bu suallara cavab cəmiyyətdə güclü dövlət quruculuğu konsepsiyasının, güclü xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsi ilə verildi. Nəzəriyyə öz yerində, ancaq praktik cəhətdən çox mürəkkəb xarici və daxili situasiyada dövlət qurmaq tarixi hadisədir. Biz bu tarixi hadisənin izi ilə keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən bu günə qədər baş verənlərə nəzər salmaq istərdik.

SSRİ dağılana qədər bütün geosiyasi konsepsiyalarda dünyada qüvvələr balansının saxlanılmasında bu dövlət iki gücdən biri hesab olunurdu. Balansın bir tərəfi yox olandan sonra meydana bir supergüc qaldı – ABŞ! Geosiyasi situasiya bir andaca çoxməchullu riyazi tənlik qədər mürəkkəbləşdi. Sovet məkanında əsl xaos hökm sürməyə başladı. Təbii ki, bu məkanı təsir altına almaq uğrunda amansız yarış da özünü çox gözlətmədi. Dünyanın böyük dövlətləri Cənub Qafqaza, ilk növbədə, daha çox enerji payı almağa imkan

verən xammal yeri kimi baxırdılar. Qısa bir zamanda Ermənistana havadarlıq edilməsi nəticəsində torpaqlarımızın bir qismi işğal edildi və Azərbaycana güclü təzyiq vasitəsi yarandı. Bundan sonra Ermənistanla münaqişəni müxtəlif üsullarla uzadaraq, Azərbaycanı çox şeyə məcbur etmək taktikası seçildi. Rusiya tədqiqatçısı *S.İ. Çernyavski* “Azərbaycanın yeni yolu” adlı kitabında həmin dövrü yaxşı təsvir edir (bax: 1.3.2). Bəzi çatışmazlıqlara baxmayaraq, həmin kitabda Azərbaycana qarşı qurulan amansız geosiyasi oyunların arxasında duran məqamlara işıq salınır.

Sözün həqiqi mənasında ölkə parçalanma astanasında dayanmışdı, xarici təcavüz sistemli xarakter almışdı, daxildə böyük xaos hökm sürürdü. Azərbaycan üçün bu vəziyyətdən yeganə optimal çıxış yolu sabitlik yaradıb, dövlət qurmaqdan ibarət ola bilərdi. Cəmiyyəti və dövləti xilas etmək məqsədi digər bütün maraqlardan üstün tutulmalı idi. Burada *F.Fukuyamanın* belə bir situasiya üçün təklif etdiyi ideyanı xatırlatmaq yerinə düşər.

F.Fukuyama yazır ki, Böyük səhradan cənubda yerləşən Afrika ölkələrində milli dövlət qurmaq cəhdləri yerli institusional potensialın tam məhvinə gətirib çıxardı (1.1.1, s.169). Başqa nümunələr də analoji nəticənin alındığını göstərirdi. Bu, Qərbin yeni milli dövlətlər qurmaq işinə bədbin yanaşmasına səbəb olmuşdu. **Lakin tarixi gerçəklik milli dövlət quruculuğunu tələb edirdi. *F.Fukuyama* bu prosesin üç mərhələdə həyata keçirilməsini doğru sayır. Birinci mərhələni o, münaqişədən sonrakı yenidənqurma adlandırır. Bu mərhələ ölkənin münaqişəli vəziyyətdən çıxmasından sonra başlayır. İkinci mərhələ cəmiyyətdə sabitlik bərqərar olunduqdan sonra işlək dövlət strukturlarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Xarici təcavüz sona çatandan sonra bu proses özünün mükəmməl səviyyəsinə çatmalıdır. Üçüncü mərhələ hakimiyyətin böyük ölçüdə sabitləşməsindən başlayır və zəif dövlətdən güclü dövlətə keçidi əhatə edir.** Bunun əlamətləri sırasında dövlətin öz vətəndaşlarının hüquqlarını, xüsusi mülkiyyətini, təhsil haqlarını və s. qoruya bilməsini göstərmək olar. Bir sözlə, üçüncü mərhələdə dövlət strukturları lazımı qədər səmərəli işləməlidir (bax: 1.1.1, s.169-174).

F.Fukuyamanın təklif etdiyi modelin ana xəttini cəmiyyətdə sabitliyin yaradılması və dövlət strukturlarının səmərəliliyi təşkil edir. Bəs bunu necə təmin etməli? Afrika və ya Əfqanıstan modeli postsovet məkanına aid edilə bilərmi? Təcrübə göstərdi ki, bu məsələdə çox ehtiyatlı davranmaq lazımdır. **Hər bir cəmiyyətin öz tarixi yolu, təcrübəsi, xalqın mental xüsusiyyətləri və konkret yerli sosial-siyasi, mədəni, iqtisadi və mədəni şərtləri var.** Bütün bunlara görə, vacib məsələlərdən biri 1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda güclü dövlət quruculuğunun əsas cəhətlərinin dərk edilməsidir.

Əvvəlcə Azərbaycanın 1993-cü ilin əvvəllərində düşdüyü vəziyyətə baxaq. O zaman cəmiyyətin bütün sahələrində dərin böhran hökm sürürdü. Ermənistan havadarlarının yardımı ilə təcavüzü davam etdirir, torpaqlar işğal altına düşürdü. Daxildə hakimiyyət iddiasında olan bir neçə silahlı qruplaşma yaranmışdı. Onlar yalnız hakimiyyəti ələ keçirmək haqqında düşünürdülər. Çoxlu sayda siyasi partiya var idi, ancaq onların hansı qüvvələrə xidmət etdiyi məlum deyildi. Hakimiyyət ölkədə vəziyyətə nəzarət edə bilmir, qanun pozuntuları, məsələləri “cinayət aləminin qanunları” ilə həll etmək cəhdləri baş ahh gedirdi. İnsanlar küçəyə çıxmağa qorxurdular. Təbii ki, belə bir vəziyyəti həmin dövrün hakimiyyəti qəsdən yaratmamışdı, sadəcə bu hakimiyyət dövrün meydana gətirdiyi problemləri həll edə bilmirdi. Bu vəziyyət Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində separatçılığa yol açdı. Qanunsuz silahlı birləşmələrin radikal davranışları isə əhalini cana gətirmişdi. Siyasi qüvvələr arasında münasibət qeyri-sağlam və gərgin idi. Bir sözlə, Azərbaycan daxildən idarə edilmir, xaricdən baxanda isə “sifarişlər məkanı” təsiri bağışlayırdı.

Bütün bunlar Azərbaycan üçün iki problemi aktuallaşdırmışdı. Birincisi, ölkədə sabitliyi necə təmin etməli? İkincisi, müstəqil dövlət quruculuğunu uğurla aparmaq üçün hansı kursu seçməli? Bu aspektlər realıqda bir-biri ilə sıx bağlı idi. Hər ikisi üçün də düzgün ideologiyanın müəyyənləşdirilməsi həyati əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki seçiləcək ideoloji konsepsiya Azərbaycanın strateji yolunu müəyyənləşdirəcək, dövlət quruculuğunun fəlsəfəsini aydınlaşdıracaq və cəmiyyətin birləşməsi xəttini ortaya qoyacaqdı. Söhbət Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğunun gerçək fəlsəfəsini formalaşdırmaqdan gedirdi.

1993-cü ilə qədər belə fəlsəfə yox idi. Siyasətçilərin istəkləri səmimi və çox olsa da, həmin dövrün mürəkkəbliyi şəraitində pragmatik səmərə verə biləcək kursun seçilməsi xüsusi keyfiyyətlər tələb edirdi. Tarix Azərbaycanın siyasi səhnəsinə həmin keyfiyyətlərə malik *Heydər Əliyevi* yenidən gətirdi və faktiki olaraq, xalq fəlakətdən qurtuldu. 1993-cü ildə *Heydər Əliyevin* prosesləri necə bir siyasi uzaqgörənlik, təmkin, səbir və zəhmətlə Azərbaycanda dövlətçiliyin xilasına yönəltməsi siyasətə aid klassik əsərlərin gözəl mövzudur. Bunları kitabında qısaca təsvir edən *S.İ. Çernyavski Heydər Əliyevin S. Hüseynovla* olan danışqlarını və atdığı addımları təhlil edir (1.3.2, s.125-133). Onların təhlilini növbəti fəsilə verəcəyik, burada isə onu qeyd edək ki, faktiki olaraq, o günlərdə Azərbaycan dövlətçiliyinin taleyi həll olunurdu.

Mahir siyasət ustası şahmat taxtasında bir neçə rəqibi ilə oynamalı və qalib gəlməli idi. *Heydər Əliyev* bunu bacardı. Ümumi beynəlxalq və daxili vəziyyət isə nə onun, nə də Azərbaycanın xeyrinə deyildi. Siyasətçi dövlət quruculuğunun fəlsəfəsini sürətlə, ölkənin ziddiyyətli problemlərini həll edə-edə yaratmalı idi. Dövlət quruculuğunda ən böyük maneələrdən biri həmin ərəfədə xaricdən idxal edilmiş və bütün postsovet məkanı üçün şirnikdirici görünən ideologiyanın qafalara hakim kəsilməsi idi. Müxtəlif istiqamətlərdən gələn gözqamaşdırıcı, şirnikdirici və bəzən təhrikedici ideoloji konsepsiyalar insanlarda əməlli-baş çəşqinliq yaratmışdı. Burada həm radikal milliyyətçiliyin avantürist cəzəbetinə sahəsinə, həm də liberal demokratiyanın azadlıq xülyasına düşmək ehtimalı var idi. Bu ifrat tendensiyaaların hər ikisi, əslində, 1993-cü ilə qədər özünü büruzə verirdi. Qərbdən gələn təsirlərin arxasında hansı məqsədlərin durduğunu müəyyən etmək asan məsələ deyildi. Çünki Qərb məhz liberalizm, azadlıq, demokratiya kəlmələri ilə gerçək geosiyasi maraqlarını gizlədə bilirdi. İnsanlar bu cəlbedici və ümidverici terminlərlə dolu ideoloji sistemin çarxına düşür və oradan çıxı bilmirdilər.

Əvvəlki paraqrafda apardığımız təhlil də göstərir ki, əslində məhz Qərbdə işlənmiş geosiyasi konsepsiyalar dünyada qüvvələr balansını

yerli xalqların xəbəri və iradəsi olmadan pozdu (burada sovet cəmiyyətinin daxili ziddiyyətləri də unudulmamalıdır), bununla da böyük bir geosiyasi məkanda xaos yarandı. Yəni xaricdən gələn ideoloji konsepsiyalarda əsas yeri yerli cəmiyyətlərin tarixi və dövlətçilik maraqları yox, Qərbin böyük geosiyasi konsepsiyalarda öz əksini tapmış strateji maraqları tuturdu. Bu prizmadan da çıxış edərək, eyni məzmunlu hadisəyə fərqli reaksiya verilirdi. Məsələn, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsindən danışılmaz, ancaq Moldovada (Dnestryanı) və Gürcüstanda (Cənub Osetiya və Abxaziya) baş verənlərə başqa meyarlar əsasında yanaşılırdı. Keçən əsrin 90-cı illərində Qərb dövlətlərini Azərbaycan torpaqlarının işğalından çox, ölkəmizdəki enerji ehtiyatları və “milli azlıqlar məsələsi” maraqlandırır. Bir tərəfdən də sovet ideologiyasının uğursuzluğu fonunda cəmiyyətimizdə ideologiyaya nihilist bir münasibət formalaşmaqda idi. Lakin konkret ideoloji konsepsiya seçilməli idi. Bəs hansı ideologiya Azərbaycanı düşdüyü vəziyyətdən qurtarıb, müstəqil dövlətçiliyinə və azadlığına tam qovuşdurar, sonrakı mərhələdə isə Azərbaycanın güclü dövlət kimi dünyada geosiyasi statusunu hər kəsə qəbul eldirərdi? Seçim etmək üçün variantlar vardı.

XX əsrin sonlarında beynəlxalq aləmdə güclü ideoloji sistemlər olan liberalizmlə neokonservatizm arasında rəqabət gedirdi. Azərbaycan bu iki sistem arasında seçim etməli idi. Kommunist ideoloji sistemindən təzə azad olduğumuzdan, ona qayıdış ehtimalı yox idi. Postsovet məkanı üçün liberalizm o zaman çox cəlbedici görünürdü. Anlayan da, anlamayan da “azadlıq” sözünün şirnikdirici və təhrikedici cazibədarlığı qarşısında təslim olurdu. Liberalizmin fərdi azadlıq və hüquqa üstünlük verməsi totalitar cəmiyyətin buxovlarından azad olanlar üçün çox cazibədar görünürdü. Lakin o zaman bütövlükdə cəmiyyətin təkamül şərtləri ilə eyforik ideoloji vədlər arasındakı fərqləri çox az adam görə bilirdi. Çünki güclü dövlət və sabit cəmiyyət olmayan yerdə fərdi azadlığın özbaşınalıq, xaos, hərc-mərcliyə və başqasının hüquqlarını tapdalayan qrupların meydan sulamasına rəvac verdiyini dərk etmək lazım idi. Bunun üçün isə tənqidi siyasi tənəkkür gərək idi.

Əslində, XX əsrin ortalarında liberalizmin görkəmli nümayəndələri Avropada gözlənilən təhlükələrdən və buraxılan səhvlərin acısından danışırdılar. *Fridrix Avqust fon Hayek* qeyd edirdi ki, beynəlxalq münasibətlər sahəsində liberalizm ideyalarından geriçəkilmələrin bədəlini dünya çox ağır ödədi. Ancaq “biz (yəni avropalılar – N.M.) bu təcrübənin verdiyi dərsləri tam öyrənə bilmədik” (1.3.3, s.171). Eyni səhvin liberalizmi kortəbii qəbul edən postsovet məkanı ölkələri tərəfindən buraxılmayacağına heç bir təminat yoxdur. Yəni problemin mahiyyəti gözəl təsir bağışlayan, pozitiv ideyalarla dolu hər hansı ideoloji konsepsiyayı mexaniki şəkildə qəbul etməkdə deyildi. Problemin düzgün həlli ölkənin tarixi təkamülünü, coğrafi mövqeyini, qlobal dünyada mövcud olan geosiyasi konsepsiyaların ümumi ruhunu və məqsədlərini nəzərə alaraq cəmiyyətin maraqlarına, müstəqil dövlət quruculuğunun tələblərinə cavab verən ideoloji kursun seçilməsində idi.

Azərbaycan üçün situasiyanı çətinləşdirən başqa məqam cəmiyyəti etnik mənsubluğun məhdud dairəsinə sürükləyə bilən, qlobal səviyyədə cərəyan edən hadisələrə zidd ultramillətçi ideologiyanın mövcudluğu idi. Bu tendensiyanın ideoloji konsepsiya kimi möhkəmlənməsi gələcəkdə cəmiyyəti olduqca mürəkkəb vəziyyətə sala, ona qarşı ittihamlara əsas verə bilərdi. Bir sıra geosiyasi qüvvələrin Azərbaycana qarşı çoxəsrlik qərəzli münasibətinin fonunda bu tendensiya da son dərəcə təhlükəli görünürdü.

Hər iki ifratçılığın ideoloji səviyyədə rəqabəti müəyyən mənada liberalizmlə konservatizmin mübarizəsində əks olunurdu. Bu ideoloji cərəyanların özlərinin daxilində parçalanmaların olması əlavə çətinliklər yaradırdı. XVIII əsrdən başlayaraq liberalizmin Qərbin inkişaf etmiş ölkələri üçün aparıcı ideologiyaya çevrilməsinə baxmayaraq, XX əsrdə onun fəsadları alimlərin araşdırdığı məsələlərdən biri oldu. Buna misal olaraq *F.Hayekin* yuxarıda göstərdiyimiz fikrini gətirə bilərik.

Digər bir problem sosial ədalət məsələsi ilə bağlı idi. Sosial ədalət müxtəlif cür izah edilirdi (bax: 1.3.4). Sosial ədalət mövzusu liberalizmi digər ideoloji sistemlərlə (məsələn, konservatizm, millətçilik, neokonservatizm, sosializm və s.) toqquşduran əsas

məsələ oldu (1.3.5, 1.3.6 və 1.3.7). Liberalizmə qarşı iddialar əsassız deyildi. Çünki doğrudan da müasir cəmiyyət üçün sosial ədalət olduqca həssas bir mövzu olmaqla demokratik həyat tərzinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Bu məsələdə liberalizmin qüsurları ona tənqidi yanaşmağı tələb edirdi. Amma sosial ədalətlə yanaşı, müstəqilliyini yaxın keçmişdə əldə etmiş cəmiyyətlər üçün sabitlik və təhlükəsizlik də həyati əhəmiyyətli məsələlərdən idi. Bu məqam neokonservatizmi xeyfi cəlbəedici edirdi. Neokonservatorlar “hüquqi sosial dövlət” konsepsiyasına üstünlük verirdilər. Bu da avtomatik olaraq güclü dövlət konseptini aktualaşdırırdı. Güclü dövlət cəmiyyətdə nizam-intizamı təmin edə, sabitliyi saxlaya və təhlükəsizliyi qoruya bilərdi (1.3.8).

Dövlət quruculuğuna yenidən başlayan cəmiyyətlər üçün bu ideya çox maraqlı idi. Lakin onu kor-koranə qəbul etmək də riskli idi. Çünki hər bir cəmiyyətin öz təkamül yolu var. ***Heydər Əliyev postsovet məkanında bütün bu kimi məqamları nəzərə alaraq, Azərbaycan üçün neokonservatizmə çox yaxın olan, lakin liberal demokratiyanın əsas müddəalarını da özündə ehtiva edən ideoloji konsepsiya formalaşdırdı.*** Akademik *Ramiz Mehdiyev* yazır ki, bu kontekstdə ideya-nəzəri və siyasi baxımdan azərbaycançılıqla neokonservatizm arasında əlaqə olduğunu demək olar (bax: məs., 1.3.9, s.22).

Liberalizmlə neokonservatizmin təhlili üzərində ətraflı dayanmaq məqsədimiz yoxdur. Bizi maraqlandıran müstəqilliyin ilk illərində *Heydər Əliyevin* ideologiya seçimində hansı amillərə üstünlük verdiyini aydınlaşdırmaqdır. Liberalizmlə neokonservatizmi əsas ideoloji məsələlərə görə müqayisə etdikdə, bir tərəfdə sosial-hüquqi dövlət, digər tərəfdə fərdin azadlığı dururdu. Hər ikisi müasir cəmiyyət üçün vacib şərtlərdir. Lakin yaranmış vəziyyətdə optimal variant seçmək lazım gəlirdi. Ulu öndər hər iki aspekti özündə birləşdirən, lakin dövlət quruculuğuna daha çox üstünlük verən ideoloji kursu seçdi. Tarix sübut edir ki, o zaman üçün bu, ən doğru seçim idi.

Məsələnin mahiyyəti bundadır ki, fərdin azadlıqları yalnız güclü dövlətlə güclü cəmiyyətin harmonik mövcudluğu şəraitində təmin

edilə bilər. Qanunsuzluq, hərc-mərclik və idarəsizlik şəraitində heç kəsin hüquqları təmin edilə bilməz və ümumiyyətlə, cəmiyyət qarşılıqlı ittihamlar girdabına düşər. Ona görə də bütün sahələri iflic halına düşmüş cəmiyyətdə birbaşa liberal dəyərlərdən pafosla danışmaq çox təhlükəli nəticələr verə bilərdi. Azərbaycanın çıxış yolu güclü dövlət konseptində idi. Azərbaycançılıq ideologiyasına bu vəzifələrin işığında nəzər saldıqda, dövlət müstəqilliyinin təmini və demokratik cəmiyyət quruculuğunun reallaşması prosesinin möhkəm ideya təməli aydın görünür. **Azərbaycançılıq ideologiyasına hər iki ifrat qanaddan kənarda, dövlətçilik və real demokratiya sahəsində məzmun verməklə Heydər Əliyev tarixi missiya yerinə yetirdi.**

Bu aspektdə *Mehriban Əliyevanın* bir fikri çox maraqlıdır. *Mehriban Əliyeva* "Həyat dərsi" əsərində qeyd edir: "*Heydər Əliyev* tarix salnaməsinin XX əsr üçün taleyüklü səhifələrinin iştirakçısı, yaradıcısı, aparıcısıdır" (1.3.10). Dəqiq və lakonik ifadə edihmişdir. Görkəmli dövlət xadimi elə bir ideoloji mövqe seçdi ki, həm global səviyyənin aparıcı trendləri ilə uzlaşma təmin edildi, həm də cəmiyyətin daxili potensialını maksimum səmərəliliklə müstəqil dövlət və demokratik cəmiyyət quruculuğuna yönəltmək imkanı yarandı: Özü də bu seçim dünyada güclü ideoloji sistemlərin rəqabəti şəraitində edildi. Bu mənada Ulu öndər XX əsrdə taleyüklü məsələlərin həllində aparıcı rol oynayan, yaradıcı fəaliyyət göstərən nadir şəxsiyyətdir.

Beləliklə, ümummillə lider güclü dövlət konseptini Azərbaycanın müstəqilliyi fəlsəfəsinin təməlinə qoya bildi. Ancaq bu konseptin reallaşması müasir tarixi şəraitdə kifayət qədər sanballı və ölçülü-biçili yanaşma tələb edirdi. Konsepsiyanı həyata keçirmək üçün güclü dövlət quruculuğunun konkret mexanizmlərini işləyib hazırlamaq lazım idi. Dövlətin bütün fəaliyyət istiqamətlərini bu məqsəd ətrafında sistemləşdirmək lazım gəlirdi. Unutmaq olmazdı ki, Azərbaycan tarixin hökmü ilə son 300 ildə mürəkkəb təkamül yolu keçib. Müstəqil dövlətçiliyindən uzaq düşmüş xalqın psixologiyasında özü-nəinamı qaytarmaq mühüm şərt idi. Böyük dövlətçilik ənənəsinin

olması, təbii ki, Azərbaycanı daha şanslı göstərirdi. Lakin müasir dünyada üstünlük təşkil edən geosiyasi proseslərin məzmun və mahiyyəti Azərbaycanın qarşısında çətin problemlərin durduğunu hər an anladırı.

Güclü dövlət qurmaq öncə cəmiyyətdə sabitliyə nail olmağı tələb edirdi. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində cəmiyyətdə sabitliyi pozan çoxlu sayda amillərin olduğunu qeyd etmişdik. Həmin dağıdıcı amiliər havadarları tərəfindən üstümüzdə qışqırılan Ermənistanın təcavüzkar davranışları ilə daha da aqressiv xarakter alırdı. Azərbaycanın 90-cı illərdə sui-qəsd planlarına, dövlətçiliyə qarşı çıxışlara səhnə olması təsadüfi deyildi. Bu səbəbdən də *Heydər Əliyevin* dövlət quruculuğu prosesində ictimai-siyasi sabitliyə nail olması strateji xarakter daşıyırdı. Bunu hətta erməni alimləri də etiraf etməli olmuşdular. Çikaqo Universitetinin professoru, erməni əsilli *Ronald Süni* 1997-ci ildə yazırdı: "*Heydər Əliyev* dağılma ərafəsində olan ölkədə (Azərbaycanda – N.M.) böyük sabitlik və nizam-intizam yaratdığına görə, hörmətə layiqdir. Onun nailiyyəti daha çox qəbul edilən siyasi sistemə doğru atılan addım kimi dövlət quruculuğundan ibarət idi" (1.3.11).

Nəticədə, Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan fundamentalizmdən uzaq olan, mütərəqqi dünyəvi dövlət perspektivini aydın dərk edən ölkəyə çevrildi. **Bu kursun Azərbaycana İslam dünyası üçün mədəni inkişaf nümunəsi olmaq şansını verdiyini çəkmədən demək olar. Heydər Əliyevin güclü dövlət konseptində mədəniyyətin yeri və rolu bu strateji məqsəddə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan mahiyyət etibarilə dünyəvi dövlət kimi inkişaf etməlidir, lakin o, eyni zamanda, güclü mədəniyyət ənənəsini özündə ehtiva etməlidir. Mədəniyyət mənsubluğu bütövlükdə cəmiyyətin kimliyini müəyyənləşdirməklə yanaşı, dövlətçiliyin əsas komponentlərindən birinə çevrilməlidir.** Ulu öndər dövlət quruculuğu üçün vacib olan bu müddəanı azərbaycançılıq ideologiyasının mühüm prinsiplərindən olan islamlaşma ilə müasirləşmənin sintezindən nəticə olaraq çıxarmışdır. Bu sintez ənənədən gələn mədəni amillərin tədrici transfor-

masiyalar yolu ilə müasir bəşəri-mədəni elementlərlə harmoniyasına nail olmağı nəzərdə tutur. Dövlət quruculuğu kursunda mədəniyyət amilinin idarəetmə sistemini yaradan parametrlərdən biri kimi yer alması, cəmiyyətin daxili bütünlüyünü təmin edir və dünyaya inteqrasiya üçün geniş fəaliyyət sahəsi yaradır.

Azərbaycançılıq ideologiyasının təməl prinsiplərindən biri kimi milli olanla bəşəri olanın vəhdətinin dövlət quruculuğu prosesində səmərəli-praktik tətbiqi müasir dövlətçilik tarixində yenilikdir. Azərbaycançılıq ideologiyasının qayəsində mövcud olan mədəniyyətlərarası dialoq imkanları məhz həmin prinsip əsasında indi də dövlət quruculuğu siyasətinin vacib istiqamətlərindən biri kimi öz təsdiqini tapır. **Azərbaycan dövlət səviyyəsində mədəniyyətlər və dinlərarası dialoqu təşkil edən, cəmiyyətdə onu praktik şəkildə həyata keçirən yeganə Qafqaz ölkəsidir.** Dünyanın müxtəlif guşələrindən ölkəmizə gələn fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələrinin qatıldığı həmin tədbirlər Azərbaycanda dövlət quruculuğunun mədəniyyətində mədəni və dini tolerantlığın varlığını sübut edən konkret faktlardır. Bu xüsusda uğurlu proqramlardan biri kimi Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun (10-11 oktyabr 2011-ci il, 4-5 oktyabr 2012-ci il) təşkilini qeyd edə bilərik. Humanitar Forumda dünyanın hər yerindən görkəmli siyasət və dövlət adamları, mədəniyyət xadimləri, filosoflar, yazıçılar, Nobel mükafatı laureatları və alimlər iştirak edirdilər. Onlar Azərbaycan dövlətinin real simasını, burada həyata keçirilən quruculuq işlərini görürlər.

Eyni sözləri müxtəlif dinlərə mənsub adamların toplaşdıqları sivilizasiyalararası və dinlərarası dialoqa xidmət edən tədbirlər haqqında deyə bilərik. **Azərbaycan artıq islamlaşma ilə müasirləşmənin səmərəli sintezini reallaşdıran ölkə olaraq tanınır. İndi bu istiqamətdə Azərbaycan modelinin nümunə kimi öyrənilməsi haqqında yüksək səviyyələrdən təkliflər eşidilməkdədir.** Bütün bunların kökündə ulu öndər *Heydər Əliyev*in azərbaycançılıq ideologiyasında nəzəri şəkildə yer almış prinsiplərin dövlət quruculuğuna tətbiqi mexanizmlərinin işlənməsi durur.

Güclü dövlət quruculuğunun təməlinə güclü iqtisadi infrastrukturun formalaşdırılması durur. Ümummilli lider bu aspektə çox böyük diqqət yetirirdi. O, iqtisadi gücü bütün digər məsələlərin təməlinə qoydu. Beynəlxalq enerji layihələri, xarici sərmayələrin ölkəyə cəlb edilməsi, qabaqcıl texnologiyaların mənimsənilməsi, yeni istehsal sahələrinin yaradılması və iş yerlərinin açılması Azərbaycanda ardıcıl surətdə həyata keçirilir.

Artıq 2003-cü ildə iqtisadi islahatlarda çox böyük uğurlar əldə etmiş bir Azərbaycan vardı. Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun təməli hazırlanmışdı. Bunun sayəsində Azərbaycan modernləşmənin yeni mərhələsinə keçə bilirdi. **Bunun üçün xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə əsaslanan modernləşmə cəmiyyətin daxili potensialına əsaslanan müasirləşmə kursu ilə əvəz olunmaq idi. Əgər Heydər Əliyev 1993-2003-cü illər ərzində səbir, inam və qətiyyətlə və ardıcıl olaraq dövlət quruculuğu siyasətini həyata keçirməsəydi, modernləşmənin birinci mərhələsi başa çatmayacaqdı. Həmin illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrində sistemli islahatlar həyata keçirildi. Qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün ayrıca proqramlar reallaşdırıldı.**

Enerji layihələrinin həyata keçirilməsi bu prosesdə xüsusi yer tuturdu. Azərbaycan enerji siyasətini o dərəcədə səmərəli apardı ki, tarixi baxımdan qısa bir zamanda dünyanın aparıcı geosiyasi gücləri Bakını regionun lideri kimi qəbul etməli oldu. **Azərbaycan artıq enerji təhlükəsizliyi sahəsində sözünü deyən, müstəqil maraqları ilə çıxış edən, regionun lideri qismində geosiyasi statusunu fəaliyyəti ilə təsdiqləyən bir dövlətdir.** Güclü dövlət konseptinin həyata keçirilməsinin birbaşa nəticəsi olan bu nailiyyət tarixi əhəmiyyət daşıyır. Güclü dövlət konseptinin iqtisadi aspektinin də sıx bağlı olduğu başqa bir məqamı qeyd etmək gərəkdir.

Müasir tarixi mərhələdə güclü dövlət və güclü cəmiyyət anlayışları sıx bağlıdır. Fərdlərin və cəmiyyətin gücünün bir tərəfi iqtisadi amillə bağlıdırsa, digər tərəfi mədəniyyətlə əlaqəlidir. **Bu səbəbdən Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsinə ciddi önəm verirdi. Azərbaycan dillinin inkişafı, adət-**

ənənələrin qorunması, mədəmi-tarixi abidələrin saxlanması və təbliği, mənəvi irsin öyrənilməsi, tariximizin tədqiqi və təşviqi kimi məsələlər onun siyasətinin mərkəzində duran məqamlardan idi. Öz milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq qalan cəmiyyət həqiqi mənada müasirləşə bilər. 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında Ulu Öndər deyirdi: “Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” (1.3.12).

Milli-mənəvi dəyərlər cəmiyyətin gücünü qidalandıran mənbədirsə, müasirləşmə onun daim dəyişən ətraf aləmə adaptasiyasını təmin edən prosesdir. Müasir tarixi mərhələdə cəmiyyətin yeniləşməyə açıq olması inkişafın mühüm amili sayılır. Bu mənada azərbaycançılıqda yer almış müasirləşmə prinsipi ciddi fəlsəfi məzmunla malikdir. Güclü dövlətin demokratik cəmiyyətlə harmoniyasının əsas qayəsini məhz müasirləşmə təşkil edir. Azərbaycan cəmiyyətinin müasirləşməsi konkret olaraq modernləşmə proqramında öz ifadəsini tapır. Dövlət quruculuğu çərçivəsində müasirləşməyə diqqət yetirsək, burada demokratik təsisatların formalaşmasının mühüm yer tutduğunu görürük. **Demokratik institutlar cəmiyyətdə sosial-siyasi münasibətləri tənzimləyən əsas mexanizmdir.**

Azərbaycan demokratik təsisatların formalaşması məsələsində postsovet məkanında öncül yerdə olan ölkələrdəndir. Təbii ki, cəmiyyətin yeniləşməsi prosesi heç zaman dayanmamalıdır. Təkmilləşmənin, daha yüksək demokratik yaşam tərzinə sahib olmanın sonu yoxdur. Azərbaycan cəmiyyətinin müasirləşməsi də fasiləsiz gedən prosesdir. Dövlətin gücü ilə cəmiyyətin gücünün uzlaşdığı müasirləşmə prosesi özündə varislik prinsipini də ehtiva edir. Bu mənada inkişafda olan güclü dövlətin uğurlu xarici siyasətinin formalaşması məsələsi müasir geosiyasət üçün tədqiqinə ehtiyac duyulan problemdir.

Dövlət quruculuğunun inkişafı ilə xarici siyasət kursu arasındakı bağlılıq haqqında professor *Əli Həsənovun* aşağıdakı fikri maraqlıdır. O yazır: “...ölkə daxilində gedən proseslərdən və qarşıya qoyulan

vəzifələrdən irəli gələn siyasi xətt dövlətin beynəlxalq münasibətlər sahəsində mövqeyimi və xarici siyasətinin istiqamətlərini, karakterini, prinsiplərini müəyyənləşdirir və şərtləndirir. Bu mənada xarici siyasəti dövlətin daxili inkişafının əsas vəzifələrindən irəli gələn, ölkənin milli mənafehləri ilə xarici aləmin maraqları arasında sivil birgəyaşayış qaydaları və normaları əsasında uyğunlaşdırılmış, uzlaşdırılmış münasibətlər sistemi yaratmağa xidmət edən məqsədyönlü fəaliyyət növü kimi xarakterizə etmək olar” (1.3.13, s.219-220). Bu iqtibasdan da görünür ki, güclü dövlət qurmaq üçün xüsusi xarici siyasət kursu formalaşdırmaq lazımdır. Güclü dövlətin təşəkkülü prosesi ilə xarici siyasətin uyğunluğu məsələsi elmi baxımdan sistemin (bizim misalda Azərbaycanın) ətraf aləmlə (bizim misalda dünya dövlətləri ilə) qarşılıqlı uzlaşmasını təmin edən əlaqələr sisteminin formalaşdırılması deməkdir. Metodoloji aspektdə problem sistem-ətraf mühit münasibətlərini tənzimləyən mexanizmlərin səmərəliliyini təmin etməkdən ibarətdir. Xarici siyasət bu cür tənzimləmədə əsas fəaliyyət sahəsini təşkil edir. Diplomatiya isə bu fəaliyyətin başlıca vasitəsidir. Deməli, sürətlə dəyişən dünyada uğurlu xarici siyasət dinamik olmalıdır. Güclü dövlətin təşəkkül dinamikası ilə xarici siyasətin çevikliyi bir-birinə uyğun olmalıdır. Təbii ki, həmin prosesdə diplomatiyanın da fərqli metodlarından yararlanmaq lazım gəlir. Bununla bağlı aşağıda fikir yürüdəcəyik. Burada isə onu qeyd edək ki, güclü dövlətin xarici siyasətinin təməl prinsipi müəyyənləşməlidir. Heydər Əliyev milli inkişaf strategiyasının təməlinə mədəniyyəttutumlu suverenlik prinsipini qoymuşdur. Niyə məhz mədəniyyəttutumlu suverenlik?

Bu kontekstdə müasir geosiyasi konsepsiyalarda mühüm yerlərdən birini tutan “sivilizasiya” anlayışına nəzər salaıq. Sivilizasiya geosiyasəti mədəni kodlara və arxetiplərə yönəlir. Problemə böyük dövlətlərin maraqları müstəvisindən baxdıqda yerli mədəniyyət sistemlərini təhdid edə bilən təhlükələri nəzərə almaq lazım gəlir. *S.Hantinqton* məşhur əsərində vurğulayır: “...qlobal siyasət – sivilizasiya siyasətidir. Fövqəldövlətlərin rəqabəti sivilizasiyaların toqquşması ilə əvəz olunub” (1.3.14, s.18). Digər ABŞ siyasətşünası və ideoloqu *H.Kissincer* deyir ki, “...üçüncü dünyaya münasibətdə Amerika xarici

siyasətimin ali prioriteti depopulyasiya olmalıdır” (1.3.15). Xatırladaq ki, *H.Kissincer* 1975-ci ildə Prezident *C.Karter* üçün depolulyasiya haqqında “GLOBAL 2000” adlı sənəd hazırlamışdı (1.3.15).

ABŞ siyasi isteblişmentində özünəməxsus yeri olan bu iki şəxsin dedikləri nəyi ifadə edir? **Hər şeydən əvvəl, bu, müasir sivilizasiya geosiyasətində əsas hədəfin insan beyni, qəlbi və xalqların mədəniyyətləri olduğuna işarədir. Əsas təsir vasitəsi mədəniyyətlərin tranziti kanalları, yəni mediadır. Media vasitəsi ilə milyonların şüurunu manipulyasiya etmək olar.** Sosialist düşürgəsinin dağılması ilə həmin tendensiya daha da güclənmişdir. Təsədüfi deyil ki, məhz keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində qlobal miqyasda fəaliyyət göstərən bir neçə informasiya vasitəsi formalaşdı. Onlardan CNBC (1989-cu il), BBC World News (1991-ci il), Euronews (1993-cü il), Bloomberg TV (1994-cü il), Al-Jazeera (1996-cı il) və başqalarını göstərə bilərik. Həmin prosesin vüsət almasının geosiyasi şərtləri aydındır. Qloballaşan dünyada informasiyanın sürətli və genişmiqyaslı yayılması zərurətə çevrilir. Eyni zamanda, müxtəlif sahələrdə çalışan insanların arasında informasiya almaq ehtiyacı ödənməlidir. Deyək ki, bizneslə məşğul olan adamın daha çox uğur qazanması informasiya təminatı ilə sıx bağlıdır. O cümlədən transmilli şirkətlərin dünya miqyasında fəaliyyəti qlobal səviyyədə informasiya vasitələrinin fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Beləliklə, media vasitələri qlobal miqyasda insanların həyat tərzinə, düşüncəsinə, siyasi və iqtisadi proseslərə və mədəniyyətə ciddi təsir edirlər. Dünyanın demək olar ki, bütün regionlarını əhatə edən qlobal informasiya vasitələri konkret məsələlər haqqında rəy yaratmağa qadirdir. Bu üsuldən Qərbi ictimaiyyəti idarə etməkdə geniş miqyasda yararlanır. **Beləliklə, müasir təbliğat və təşviqat vasitələri ilə bütöv bir cəmiyyətin “beynini və qəlbini yumaq” mümkündür.** Sivilizasiyaların toqquşma xəttini məhz burada görürlər. Ona görə də müxtəlif ad altında həyata keçirilən ideoloji və informasiya təsirləri faktiki olaraq, yerli cəmiyyətlərin mədəni baxımdan “aşılmasına” xidmət edir. Belə çıxır ki, milli dövlət üçün mədəniyyət sistemini qorumaq və inkişaf etdirmək, ilk növbədə, siyasi məsələdir. Bu amili dövlət quruculuğu fəlsəfəsinin

əsasına qoymaq isə artıq konkret geosiyasi kurs götürmək anlamını verir. *Heydər Əliyevin* mədəniyyəttutumlu suverenlik prinsipi müasir tələblərə cavab verən dövlətçilik kursunun seçildiyinə işarə edir. Bu məqam xarici siyasətin üzərinə düşən vəzifənin mahiyyət və məqsədini aydın göstərir. Biz ikinci fəsildə bu məsələni təhlil edəcəyik.

Nəzəri ümumiləşdirmələr

XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdiyi bir dövrdə dünya miqyasında mürəkkəb və ziddiyyətli geosiyasi proseslər cərəyan edirdi. Bu şərtlər daxilində müstəqil dövlət quruculuğu yaradıcı yanaşma tələb edirdi. Müstəqillik və suverenlik anlayışları yeni məzmun çalarları kəsb etməyə başlamışdı. Hər hansı ölkənin müstəqilliyi onun ətraf aləmlə qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri və məzmunu ilə sıx bağlıdır. Qlobal güclərin dünyanı bir-birindən “qarşılıqlı asılı olan” dövlətlər sistemi kimi qəbul etməsi bir tərəfdən, əməkdaşlıq imkanlarını artırırdısa, digər tərəfdən, bir sıra siyasi-ideoloji və geosiyasi modellərin ixracı üçün zəmin hazırlayırdı. Bu səbəbdən müstəqilliyinə qovuşmuş cəmiyyətlər xarici təsirlərlə daxili potensialların uyğunlaşdırmaq məcburiyyəti qarşısında qalmışdılar. Müstəqil dövlət quruculuğunun uğurlu olması üçün bunun mühüm əhəmiyyəti var idi. O cümlədən daxili siyasətlə xarici siyasət bir-birini tamamlamalı idi. Yuxarıdakı təhlillərimiz göstərir ki, 1993-cü ildən etibarən Azərbaycan bu vəzifənin öhdəsindən yüksək səviyyədə gələ bilmişdir. Burada bir neçə məqamı ayrıca vurğulamaq istərdik.

Əvvəla, Qərbdə formalaşmış müasir geosiyasi nəzəriyyələrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəniyyət amilinə daha çox önəm verilməsi ideyası hökm sürürdü. Bu, ümumilikdə, XX əsr geosiyasi ideyasında növbəti transformasiyanı ifadə edirdi. Yeniləşmənin əsas məğzi dövlətlərarası münasibətlərdə “yumşaq və ya ağıllı güc”ə üstünlük verməkdən ibarət idi. Yəni artıq əsas mübarizə insan beyni və qəlbi uğrunda getməkdə idi. **Xarici siyasətdə bu, “kənüllü əməkdaşlıq” formulu ilə ifadə olunurdu. Hər bir “kənüllülüyün”**

arxasında isə həyət geosiyasi güclərin maraqlarının təmini məsələsi dururdu. XX əsrin sonu dünyanın bu prinsiplər əsasında birləşdirilməsi kursunun geniş vüsət alması ilə yadda qaldı. XXI əsrin əvvəllərində isə bu prosesin daxili ziddiyyətləri daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verdi.

Postsovet məkanı ölkələrində hadisələrin bu cür inkişafı milli dövlətçiliyin optimal təkamül modelinin tapılması məsələsini son dərəcə aktuallaşdırdı. Ön plana müstəqil dövlətçilik, demokratik cəmiyyət, inteqrasiyaya aparan geosiyasi amillər çıxdı. Bu prosesdə xarici siyasətin rolu böyük əhəmiyyət daşımağa başladı. Çünki inteqrativ proseslərin intensivləşməsi müxtəlif dövlətlərin “təmas sahəsi”, “qarşılıqlı təsir zonasının ön cəbhəsi” olan xarici siyasətin rolunu daha da artırdı. Diplomatiya həmin prosesdə əsas fəaliyyət mexanizmi kimi daha çox diqqət mərkəzinə gəldi. “İnteqrativ diplomatiya”, “çoxvektorlu diplomatiya” və s. terminlər formalaşdı.

İkincisi, postsovet məkanında müstəqillik əldə etmiş ölkələr qlobal miqyasda formalaşmış geosiyasi situasiyanı fərqli dəyərləndirdilər. Onların hər biri öz yolunu seçdi. Bu, müasir tarixi şəraitdə geosiyasi reallıqların hər bir cəmiyyətin həyatına çox ciddi təsir göstərdiyini təsdiqləyirdi. Postsovet məkan ölkələri öz inkişaf modellərinə uyğun xarici siyasət yeritməyə başladılar. Burada aqressiv və təcavüzkar mövqedən (məsələn, Ermənistan) tutmuş birtərəfli qərbçi (məsələn, Gürcüstan) istiqamətə qədər fərqli kurslara rast gəlmək olar. Bəzi ölkələr isə sovet dövrünün mövqeyindən elə də uzaqlaşmaq istəmir və zahirən özlərini bitərəf göstərməyə çalışırdılar. Əslində isə, müstəqil dövlət quruculuğu ilə bağlı tam aydın inkişaf modelinə malik olmadıqlarına görə, onlar tərəddüd edirdilər. Bu məqam həm də əsaslı xarici siyasət yeritməməkdə öz ifadəsini tapırdı.

Üçüncüsü, 1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan konkret xarici siyasət kursu seçdi. Bu siyasət güclü dövlət quruculuğu konseptinə əsaslanırdı. Onun əsas istiqamətləri Ümummilli lider *Heydər Əliyev* tərəfindən dəqiq müəyyənləşdirildi. Xarici siyasət kursu Azərbaycanın güclü dövlət, demokratik və sülhpərvər ölkə imicinin formalaşmasına xidmət edir. Bu məqamların hər biri Azər-

baycanın xarici siyasətinin məqsəd və vəzifələrində, onun başlıca prioritet istiqamətlərinin məzmununda öz yerini tutmuşdur.

Nəhayət, keçən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan milli, regional və qlobal maraqları uzlaşdıran inkişaf strategiyasını formalaşdırıb bildi. Bu strategiya həm müstəqil demokratik dövlət quruculuğunun uğurla həyata keçirilməsi, həm Azərbaycanın Cənub Qafqazın aparıcı dövlətinə, həm də regional liderə çevrilməsi üçün imkan yaratdı. Həyata keçirilən xarici siyasətin işığında bu istiqamətlərin hər birinin üzərində geniş dayanmağa ehtiyac var.

II Fəsil

XARİCİ SİYASƏTİN ÜFÜQLƏRİ: PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİN UZLAŞMA SAHƏSİ

2.1. Dünyanın “ikiqütblülük”dən “birqütblülük”ə keçidi: yeni balanslaşma modeli axtarışında

XX əsrin ikinci yarısı iki “geosiyasi qldiator”un – ABŞ və SSRİ-nin qarşıdurması ilə yadda qaldı. Dünya bu iki “güclü əl”in bir-birini tarazlaşdırması fəvqündə varlığını saxlayırdı. Həmin əsrin sonlarında onlardan biri “sındı” – SSRİ geosiyasi səhnədən çəkildi. Bununla da “bir qolu sınımış” dünyanın yeni “geosiyasi iztirabları” başladı. Beynəlxalq münasibətlərin dəyişmə dinamikasından az-çox xəbərdar olanlar bununla dünyanın nə dərəcədə mürəkkəb bir geosiyasi vəziyyətlə üzləşdiyini yaxşı bilirlər. Elmi ədəbiyyatlarda bu durum “bipolyar-ikiqütblü strukturun dağılması” kimi səciyyələndirilir (bax: 2.1.1). “Bipolyar struktur” termininin geosiyasi mənası haqqında əvvəlki paragrafda yazmışıq.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, “bipolyar struktur”un dağılması 1991-1996-cı illəri əhatə edir (2.1.1). Həmin illərdə Qərb bir vaxtlar SSRİ-nin nüfuz dairəsində olmuş geosiyasi məkanları bir-birinin ardınca öz təsiri altına aldı. Şərq Avropa ölkələri ABŞ və Qərb Avropa ilə yaxınlaşdı. Qafqazda etnik zəmində yaradılmış münaqişələr regionu qeyri-müəyyənlik girdabına saldı. Baltikyanı ölkələr Avropa ilə əməkdaşlığı gücləndirdilər. Paralel olaraq, NATO-nun Şərqə doğru genişlənmə planları ortaya çıxdı. 1992-ci ildə imzalanan Maastrixt sazişindən sonra Avropa İttifaqının beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi postsovet məkanına təsir imkanları artdı. SSRİ-nin varisi olan Rusiyanın itirdiyi nüfuzunu bərpa etmək cəhdləri müsbət nəticə vermədi. ABŞ isə cəlbədicə konsepsiyalarla daha da fəallaşdı.

1993-cü il sentyabrın 21-də ABŞ Prezidentinin milli təhlükəsizlik üzrə müşaviri *Entoni Leyk* Cons Hopkins Universitetində çıxışı zamanı “demokratiyanın genişlənməsi” konsepsiyasından danışdı. Bununla geosiyasi mühitdə ciddi dəyişikliyi nəzərdə tutan bir konsepsiya səsləndirildi.

Bu konsepsiyanın mahiyyəti Avrasiyadakı keçmiş sosialist sisteminə daxil olan ölkələrin demokratikləşməsinə yardım etməkdən ibarət idi. ABŞ bu istiqaməti xarici siyasətinin prioriteti elan etdi. 1994-cü ildə isə *E.Leykin* ideyaları ABŞ-ın “Cəlbətmə və genişlənmə vasitəsi ilə milli təhlükəsizlik strategiyası” (A National Security Strategy of Engagement and Enlargement) adlı sənədinin əsasını təşkil etdi. Bu sənəddə söhbət Şərq Avropa ölkələri və keçmiş SSRİ respublikalarının ümumi demokratik model vasitəsi ilə transformasiyalarını nəzərdə tuturdu. İdeyanın arxasında duran məqsəd “postkommunist” məkanını ABŞ-ın “strateji ehtiyatına” çevirmək idi. Bu “ehtiyat məkanının” hesabına Amerika dünyadakı mövqelərini saxlamalı idi. “Demokratiyanın genişlənməsi” ideyası 1993-2000-ci illərdə ABŞ-ın beynəlxalq-siyasi fəaliyyətinin əsasını təşkil etdi. Əvvəlcə postsovet məkanı ölkələrində bu konsepsiyanın əsl mahiyyətini anlama bilmədilər. Maraqlıdır ki, *E.Leykin* konsepsiyası hərbi-siyasi aspektə də malik idi. “Demokratiyanın genişlənməsi”, “demokratik tranzit” mərhələsini keçmiş ölkələr Qərbin hərbi-siyasi və iqtisadi strukturlarına daxil edilməli idi (2.1.1). Başqa sözlə, postsovet məkanında NATO-nun nəfəsi duyulmağa başladı.

Dünyanın yeni geosiyasi nizama doğru getdiyi aydın görünürdü. 1997-ci ildə artıq Rusiyanın ABŞ-a bərabər statusda alternativ geosiyasi güc ola bilmək imkanının yoxluğu müəyyən olundu. Həmin zamandan “birqütblü dünya” modelindən danışılmağa başlandı. Lakin artıq dünyanın bir nəhəng blokda yaşaması da mümkün deyildi. Çünki çoxlu sayda müstəqil dövlətlər meydana gəlmişdi və onlar BMT-nin üzvü idilər. BMT qurulanda 50 üzvü vardı. Keçən əsrin 90-cı illərində bu quruma üzv ölkələrin sayı 150-dən çox oldu, indi isə 200-ə yaxındır. Onların hər biri söz sahibi idi.

Doğrudur, “birqütblü dünya” modelinə keçid, geosiyasi problemlərin həllində BMT-nin zəifliyini də ortaya qoymuşdu. Təsadüfi deyil ki, bu qurumda islahatların aparılması məsələsi məhz həmin dövrdə meydana gəldi. ABŞ və Rusiya qeyri-rəsmi razılığa gəldilər ki, BMT-nin islahatı dayandırılсын. Görünür, burada bu dövlətlərin hər birinin öz marağı vardı. İlk növbədə, dünya yeni nizama tam keçmədiyindən qeyri-müəyyən məqamlar çox idi və Amerika ilə Rusiya “bulanıq suda balıq tutmaq” istəmədilər. Paralel olaraq, Avropa İttifaqı güclü geosiyasi məkana çevrilməkdə idi, NATO genişləndirdi və postsovet məkanı ölkələrinin Qərb həyat tərzinə meyli artırdı. Buna görə də Rusiya ABŞ-la birbaşa mübarizə aparmaq taktikasıdan imtina etməli oldu.

Dünyada isə dövlətlərarası əməkdaşlıqda maraqlı proseslər gedirdi. **Müxtəlif regionlarda bir neçə dövlət integrativ təşkilatlar yaradırdı.** “İnteqrasiya” anlayışı keçən əsrin 20-ci illərində siyasi termin kimi leksikona daxil oldu. Bu termini alman alimləri *R.Şmed, H.Kelzen və D.Şindler* işlətməyə başlamışdılar. Bu müəlliflər inteqrasiya anlayışını siyasi mənada dövlətlərin sosial-siyasi birlik yaratması kimi başa düşürdülər. Ancaq siyasi sahədə real inteqrasiya prosesləri yalnız XX əsrin ikinci yarısından, daha intensiv şəkildə isə 80-90-cı illərdən başladı.

XX əsrin 80-ci illərinin axırında dövlətlər tərəfindən yaradılan koordinasiya xarakterli beynəlxalq təşkilatların sayı 400-ə yaxın idi. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının sayı isə 4676 idi (2.1.2). XX əsrin sonuna artıq bir neçə siyasi-iqtisadi inteqrasiya modelləri vardı: Avropa İttifaqı, And qrupu (Latın Amerikası, 1969-cu il), Karib “ümumi bazarı” (Latın Amerikası, 1973-cü il), ASEAN (Uzaq Şərq, 1967-ci il), MERKOSUR (Latın Amerikası, sosial, siyasi, iqtisadi inteqrasiya, 1991-ci il), MAİS (Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Alyansı, Mərkəz Amerika, 1991-ci il), NAFTA (Şimal Amerika azad ticarət sazişi, Şimal Amerika, 1994-cü il), FTAA (Ümumamerika azad ticarət zonası, 1994-cü il). Paralel olaraq, siyasi ittifaqlar və hərbi bloklar da yaranmışdı: Avropa Şurası, Afrika Birliyi Təşkilatı

(ABT), NATO. Bu təşkilatların hər biri 1990-cı ildən sonra özünün təkamülünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Eyni zamanda, dünyada yeni siyasi, hərbi və sosial-iqtisadi birliklər formalaşmağa başladı. Postsovet məkanında MDB, GUAM və s. qurumlar meydana gəldi. Bütün bunlar “birqütblü dünya”da tamamilə fərqli geosiyasi mənzərənin yaranmağa olduğunu təsdiq edirdi. Mütəxəssislər 1997-2003-cü illəri “birqütblü plüralistik dünya modeli” kimi xarakterizə edirlər (bax: 2.1.1). Bu modelin formalaşmasını nəzəri-geosiyasi aspektdə necə izah etmək olar?

Yuxarıdakı fikirlərdən görünür ki, beynəlxalq aləmin keçən əsrin 90-cı illərində “ikiqütblü” bloklara əsaslanan geosiyasi modeldən “birqütblü plüralistik” modelə keçidi baş verdi. **Bu keçid bir tərəfdən, dünyada yalnız bir fövqəldövlətin qaldığını ifadə edirdisə, digər tərəfdən, bütün geosiyasi problemləri bu fövqəlgücün həll edə bilməyəcəyini də göstərirdi. Çünki “birqütblü dünya”nın özü müxtəlif regional integrativ qurumlarla zəngin idi və onların hər birinin proseslərə geosiyasi təsiri vardı.** Faktiki olaraq, dünya müxtəlif integrativ qurumların açıq sisteminə çevrilmişdi. Belə sistemdə istənilən an yeni inteqrasiya proseslərinin və birliklərin yaranmasını gözləmək olardı. Eyni zamanda, heç kəs hansısa qurumun dayanıqlığına təminat verə bilməzdi – hər an qüvvələr balansı pozula bilərdi. Belə şəraitdə konkret bir dövlətin mütləq hakimliyindən söhbət gedə bilməzdi. Dünya dinamik, açıq və qeyri-xətti proseslərlə zəngin olan böyük bir sistemi xatırladırdı. Bu cür sistemlərin mövcudluğu dinamik (və ya mütəhərrik) tarazlaşdırma mexanizminin işlənməsini tələb edir. BMT təkbaşına bunun öhdəsindən gələ bilməzdi. Çıxış yolu müxtəlif integrativ strukturlar və tənzimləmə mexanizmləri vasitəsilə çevik balanslaşma sisteminin yaradılmasında idi.

Dünyanın müxtəlif regionlarında sürətlə yaranan integrativ qurumlar, XX əsr boyu fövqəldövlətlərin güc balansını yaratması hesabına mövcud olan dünyada, balanslaşmanın lokal və ya regional səviyyədə əhəmiyyətini göstərirdi. Yəni iyerarxik şəkildə ayrı-ayrı regionlarda güc balansını yaranmalı idi ki, bütövlükdə global dünya miqyasında ortaq balanslaşma sistemi qurula bilsin. Bu, bir tərəfdən,

regional integrativ qurumlar arasında əməkdaşlıq məsələsini, digər tərəfdən isə, çoxtərəfli balansı təmin edə biləcək yeni diplomatik-siyasi üsulların hazırlanmasını tələb edirdi. Bu işlər paralel aparılmalı idi. Həmin dövrlərdə siyasi leksikona yeni terminlərin daxil olması bununla bağlıdır. Məsələn, “integrativ diplomatiya”, “məlik diplomatiyası”, “paradiplomatiya” kimi anlayışlar siyasi-diplomatik fəaliyyətin gündəminə gətirildi (ətraflı bax: 2.1.3, 2.1.4, 2.1.5). Müvafiq olaraq, diplomatik xidmətin vasitə, üsul, metod və texnologiyalarında da yeniliklər ortaya çıxdı. Bu barədə sonrakı bölmələrdə söhbət açacağıq. İndi isə diqqətimizi regional balanslaşma mexanizmləri məsələsinə yönəldək.

Göründüyü kimi, Qərbin siyasi-elmi mühitinin formalaşdırdığı yeni geosiyasi konsepsiyaların təsiri real siyasətdə ciddi dəyişikliklər etdi. **Zahirən nə qədər humanist və xeyirxah görünsə də, həmin konsepsiyaların təsiri ilə dünya “birqütblü plüralistik” modelə keçid etdi.** Deməli, sadəcə olaraq, təsir vasitələri daha incə, mürəkkəb və “mədəni” olmuşdu. Bu təsirlər yeni texnologiyalara əsaslanırdı. Onların təhlili ayrıca mövzudur, fəqət bizim üçün əsas odur ki, regional miqyasda balans yaratmaq yerli dövlətlərin xarici siyasətləri qarşısında çox ciddi vəzifələr qoyurdu. **Birincisi, dünya miqyasında əsən geosiyasi küləklərin istiqamətini və “bərarətini” dəqiq müəyyənləşdirmək lazım idi. İkincisi, yerli şəraiti nəzərə alaraq, ziddiyyətlərlə dolu geosiyasi məkanda balans yaradıb saxlamağın siyasi-diplomatik üsulların tapmaq zərurəti çevrilmişdi.** Burada hərbi mexanizmlərə əsaslanmaq riskli idi, çünki bütövlükdə dünyanın geosiyasi məzmunu dəyişmişdi. Hərbi güc artıq əsas təsir vasitəsi kimi yararsız idi – insanları qurğuşunla öldürmək beynəlxalq cinayət sayılırdı. Regional geosiyasi balansı yalnız “yumşaq və ya ağıllı güc”lə yaratmaq olardı. Deməli, dövlət quruculuğunda əsas məsələ yerli şəraiti nəzərə alıb balans yarada biləcək xarici siyasət kursunu hazırlamaqdan ibarət idi. Bütün bunları nəzərə almadan uğurlu xarici siyasət yeritmək mümkün deyildi.

Məhz həmin məqamları nəzərə almadıqlarından, çoxları Azərbaycanın balanslaşmış xarici siyasət kursunun əsas qayəsini tam

dərk edə bilmirdilər, bəziləri isə hələ də onu təhrif olunmuş halda anlayır. Regional miqyasda siyasi və geosiyasi balans yaratmaq, hər gələcə “hə” demək və ya ona istədiyini vermək deyil. Bu yanaşma çox primitiv və yanlışdır. Birincisi, burada konkret dövlətin nəyi balans kimi nəzərdə tutduğu önəmlidir. İkincisi, regionda heç bir ölkə təcrid vəziyyətində deyil, ona görə də söhbət balansdan gedirsə, maraqlar qarşılıqlı surətdə nəzərə alınmalıdır. Mövzu konkret olaraq bir dövlətlə bağlıdırsa (məsələn, Azərbaycanla), məsələ lokal geosiyasi məkanda (bizim misalda Cənub Qafqazda) həmin dövlətin maraqlarına uyğun qüvvələr balansının yaradılmasından ibarətdir. Eyni zamanda, global miqyasda mövcud geosiyasi qüvvələr nisbətini nəzərə alan və onunla uzlaşa bilən balanslaşma kursu formalaşdırmaq lazım gəlir.

Başqa sözlə, balanslaşma üç səviyyədə – konkret dövlətin maraqları sahəsi, regional geosiyasi məkənin tarazlığı və global geosiyasi mühitdə qüvvələr nisbəti ilə uzlaşmanı nəzərdə tutmalıdır. Aydın ki, bu cür mürəkkəb iyerarxik siyasi kurs son dərəcə incə, dinamik və müasir yanaşma tələb edir. Cənub Qafqazda bu vəzifənin öhdəsindən gələn ilk ölkə Azərbaycan oldu. Azərbaycanın keçən əsrin 90-cı illərində hazırladığı xarici siyasət kursunun üfüqlərində yuxarıda qeyd etdiyimiz hər bir səviyyədə balanslaşmanın harmoniyası görünürdü. Tarix bu tezin doğruluğunu təsdiqlədi. Bu tezin üzərində geniş dayanmağa ehtiyac vardır.

2.2. Risklər və böhranlar: çevik xarici siyasət

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri dünya haqqında təsəvvürlərin ciddi surətdə dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Geosiyasi konsepsiyalarda baş verən ideya transformasiyalarından da bunu aydın görmək mümkündür. Müasir dövr üçün siyasətdə və geosiyasətdə artıq mütləq həqiqətdən danışmaq doğru deyil. İnformasiya geosiyasəti zamana uyğun çevik siyasi fəaliyyət meyarlarının seçilməsini tələb edir. Uinston Çörçill deyirdi ki, “informasiyaya sahib olan dünyaya sahibdir”. Ancaq çox uzağa

haxmaq da uzaqgörənlik əlaməti deyil. Yəni hər bir addımı konkret zamanında atmaq, dövrün nəbzini tutmaq lazımdır. Xüsusilə siyasətdə bu, qızıl qayda sayıla bilər. Ona görə də dövrün ümumi təkamül tendensiyasını, baş verən proseslərin mahiyyətini və zaman amilini nəzərə almadan səmərəli xarici siyasət qurmaq mümkün deyildir. Onu qeyd edirəm ki, birgə işlədiyimiz müddətdə siyasətin incəliklərini *Heydər Əliyevdən* öyrənməyə çalışırdım. Onun qeyri-adi strateji düşüncə sahibi olduğunu görürdüm. Lakin *Heydər Əliyev* bir dəfə də olsun, vaxtından əvvəl addım atmaz və tələsməzdi. Məncə, bu keyfiyyəti ona həmişə yenilik etməyə imkan verərdi. *Heydər Əliyev* həmişə ölkənin gələcəyi haqqında düşünərdi. *U.Çorçillin* bir sözü var: **“Dövlət xadimlərini siyasətçilərdən fərqləndirən odur ki, birincilər ölkənin gələcəyi haqqında, ikincilər isə qarşıdakı seçki barədə düşünürlər”.** Doğrudan da, ölkənin gələcəyini düşünənlər yaşadıkları dövrün nəbzini tutmağa, hansı işləri görməyin zəruri olduğunu dəqiq müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Müasir xarici siyasətin yalnız bu prinsiplər əsasında səmərəli modelini tapmaq mümkündür.

İndi “risk” və “böhran” terminləri elmin bir çox sahələrində işlənir. Bu anlayışların siyasətə də aidiyyəti var. Əslində, risk anlayışının mənşəyi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Onun haqqında ilkin təsəvvürlərin Qədim Şərqdə yaranmasından yazılır. Maraqlısı odur ki, orta əsrlərdə gəmiçilər “risigio” sözündən istifadə ediblər ki, bu da “sıldırım qayalar” deməkdir. Siyasətə risk sözünün bu anlamı daha uyğun gəlir. Siyasət yürütmək “sıldırım qayalar” arasından “dövlət gəmisini” salamat qurtarmağa bənzəyir. Siyasətdə risk etməyən isə heç nəyə nail ola bilmir. Biz “risk” anlayışı üzərində geniş dayanmaq istəməsək də, onun bəzi məqamlarına nəzər salmaq niyyətindəyik.

Müasir tədqiqatçıların fikrinə görə, elmi iddialara tam cavab verə biləcək risk anlayışı yoxdur (2.2.1, s.138 və 2.2.2). Bu anlayışın ilk elmi izahı ehtimal nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. Risk bu bağlılıqda uğur əldə etmək şansı ilə əlaqələndirilir. XIX əsrdə risk iqtisadiyyat və psixologiya sahəsində daha çox tədqiq olunurdu. XX əsrdə isə risk bir çox sahələr, o cümlədən siyasətlə sıx əlaqədə öyrənilirdi. XX əsrin

ikinci yarısından etibarən dünya miqyasında müxtəlif təbiətli proseslərin intensivləşməsi, integrasiya proseslərinin sürətlənməsi və qarşılıqlı əlaqələrin cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə etməsi risk anlayışını daha da aktuallaşdırdı. Müasir elmi nəzəriyyələrin hər birində bu anlayışdan geniş istifadə olunur. Ancaq artıq vurğuladığımız kimi, risk anlayışı ilə bağlı hələ ki, vahid elmi mövqe yoxdur. Bizcə, siyasi fəaliyyət baxımından riskin *Robert Kates* və *Rocer Kasperson* tərəfindən verilən tərifinə daha cəlbədidir. Onlar riski “gözlənilməz təhlükə” ifadəsi ilə əlaqələndirirlər. Bu yanaşmada riski insanlara və onlar üçün dəyər kəsb edən siyasi amillərə olan təhdid kimi mənalandırmaq olar. Yəni “risk gözlənilməz təhlükənin ölçüsüdür” (2.2.1, s.139).

Ümumilikdə götürdükdə, riski arzu olunmayan nəticələrin reallaşma potensialı kimi təsəvvür etmək olar. O zaman risk təhlükə anlayışı ilə əlaqəlidir. Risk etmək mümkün təhlükəni nəzərə almaq deməkdir. Təhlükənin o biri tərəfi isə təhlükəsizlikdir. Risk anlayışının siyasi mühit üçün əhəmiyyətli cəhəti də məhz təhlükəsizlik anlayışı ilə bağlıdır. Müasir dünyanın global problemlərinin həlli baxımından riskin təhlükə və təhlükəsizlik anlayışları ilə bir bucaq altında nəzərdən keçirilməsini konstruktiv yanaşma hesab etmək olar. Bu aspektdə alman alimi *Ulrix Bekin* tədqiqatları diqqəti daha çox çəkir. O, elmə “risk cəmiyyəti” anlayışını daxil etmişdir (2.2.3). *U.Bek* hesab edirdi ki, postindustrial cəmiyyətdən risk cəmiyyətinə keçid baş verir (2.2.3). *U.Bek* müasir dövrün riskləri sırasında siyasi və geosiyasi riskləri ayrıca vurğulayır. Hətta bir az da qabağa gedərək bütövlükdə bəşəriyyətin mövcudluğunun risk altında olduğunu iddia edir. *U.Bek* bununla bağlı yazır: “Genetik, kimyəvi, ekoloji, nüvə təhlükələrinin başlıca sosial-tarixi və siyasi potensialı inzibati sistemin, elmi-texniki və hüquqi rəşadlılığın çöküşündə gizləlib” (2.2.4, s.167).

Bələliklə, dünyanın bir sistem kimi növbəti vəziyyətə transformasiyasında risk amilini nəzərə almaq, həmin prizmadan müasir geosiyasi mühitin dəyişməsi prosesində risklərin oynadığı rola diqqət etmək gərəkdir. Beynəlxalq münasibətlər sisteminə mürəkkəb obyekt

kimi yanaşsaq, onda xüsusi kəskinləşmiş situasiyalarda riskin təsirinə diqqət yetirmək lazım gəlir. Bu aspektdə risklə qeyri-müəyyənlik, təhlükə, plüralizm və proqnozlaşdırmanın sərhədləri anlayışlarının müqayisəsi məsələsi aktuallıq kəsb edir.

Siyasi mühit üçün risk sayıla bilən və təhlükə törədən çoxlu sayda amilləri yuxarıdakı mülahizələr kontekstindən qiymətləndirmək mümkündür. İndi beynəlxalq terrorçu qruplaşmalar, separatçı hərəkətlər, etnik və dini ekstremizm, qeyri-qanuni miqrasiya, kütləvi qırğın silahlarının yayılması və başqa məqamlar beynəlxalq münasibətlərə ciddi təsir göstərir. Strateji əhəmiyyəti olan enerji və nəqliyyat infrastrukturalarını təhdid edən təhlükə riski siyasətçilər tərəfindən ciddiyyətlə qarşılanır. Bu kimi təhdidlər şəraitində dövlətin xarici siyasət kursunu müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək çox çevik xarakterli və strateji məhlyyətli təfəkkür tələb edir. Risk və böhran təhlükələri ilə dolu olan zamanəmizin tələblərinə uyğun xarici siyasət formalaşdırmadan güclü dövlət qurmaq mümkün deyildir. Müasir dünyanın mürəkkəblikləri qarşısında qorxu hissənin keçirilməsi müsbət heç nə vermir. Qarşısında məqsədi olan siyasətçi bütün faktorları nəzərə alaraq hərəkət edərsə, məqsədinə həmişə çatır. *U.Çorçill* deyirdi ki, “Gələcəkdən qorxmaym... Gəmi niyə dalğalara qalib gəlir? Başa düşdüm ki, səbəb gəminin məqsədinin olmasındadır, dalğalarda isə o yoxdur. Əgər məqsədimiz varsa, həmişə istədiyimiz yerə qədər gedə bilərik”. Məqsədli siyasətçi üçün hər bir böhran həm də yeni imkan deməkdir. Müasir elmi təsəvvürlərə görə, istənilən mürəkkəb sistemin inkişaf yolu böhranlardan keçir. Təcrübə global maliyyə böhranından güclənərək çıxan bilən dövlətlərin olduğunu göstərir. Azərbaycan belə dövlətlərdəndir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatını böhran zərbələrinin titrətdiyi bir vaxtda Azərbaycan iqtisadiyyatı inamla inkişafdadır. Deməli, risk, böhran, təhdid, qeyri-müəyyənlik kimi məqamları konsepsiyalarda rəşional şəkildə nəzərə aldıqda müsbət nəticələr əldə etmək olur. Eynilə xarici siyasət kursunu formalaşdırarkən bütün bu amillərə diqqət yetirmək lazımdır.

Müasir dövrdə xarici siyasət müəyyən mənada geosiyasi risklərin idarə edilməsi vasitələrindən biridir. İstənilən dövlət daim ətraf aləmlə qarşılıqlı təsirlərdə olur. Mürəkkəb geosiyasi situasiyada bu təsirlər zamanı gözlənilməz amillər meydana çıxan bilər. Məsələn, dövlətin xarici qüvvələr tərəfindən işğalına cəhd olunma bilər. Daxili dağıdıcı qüvvələrin təsiri altında dövlətin çökməsi ehtimalı yaranar. Beynəlxalq münasibətlər sistemində ölkənin suverenlik dərəcəsi aşağı düşə bilər. Dövlətin öz maraqlarını lazımi səviyyədə qorumaq imkanı məhdudlaşar. Bu cür hallarda geosiyasi risklərin idarə edilməsi strategiyası özünü doğruldur. Belə bir strategiyanın uğurla həyata keçirilməsi isə sistemli və konkret məqsədləri olan xarici siyasət kursunun formalaşdırılmasını tələb edir. Azərbaycan üçün bu siyasətin əsasını Ulu öndər *Heydər Əliyev* qoymuşdur. İndi də onun müəyyən etdiyi kurs qatlıyyətlə davam etdirilir. Bununla yanaşı, dəyişən geosiyasi mühitdə meydana gələn riskləri və təhdidləri nəzərə alan dinamik xarici siyasət yeritmək lazımdır. Biz Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas vəzifələri və prioritetlərinə həsr edəcəyimiz hissələrdə bu məsələnin üzərində geniş dayanacağıq. Burada isə xarici siyasətin müasir geosiyasi şərtlər çərçivəsində bəzi nəzəri-konseptual aspektlərinə diqqət yetirmək istərdik.

Ayındır ki, sürətlə dəyişən ətraf mühit, yəni beynəlxalq aləm eyni dərəcədə çevik xarici siyasət yeritməyi aktuallaşdırır. Geosiyasi riskləri idarə etmək üçün həm mövcud beynəlxalq münasibətlər sistemini diqqətlə izləmək, həm də daxilən mükəmməl olan xarici siyasət formalaşdırmaq gərəkdir. İnformasiya anlayışının ciddi rol oynadığı tarixi mərhələdə bu problemin çoxsaylı parametrlərdən asılılığını qəbul etmək gərəkdir. Burada birtərəfli düşünmək, bütün amilləri nəzərə almadan siyasi mövqe müəyyənləşdirmək uğur gətirə bilməz. Geosiyasi mühitdə qeyri-xətti təsir amilləri üstünlük təşkil edir. Məsələn, zəif bir təsir sonda güclü effekt verə bilər. İndi məcazi mənada “kəpənək effekti” deyilən bir hadisədən müxtəlif bağhhqda (elmi, iqtisadi, hərbi, siyasi, mədəni, ekoloji və s.) çox danışılır.

Bunun geosiyasi mənası ondan ibarətdir ki, dünyanın kiçik bir ölkəsi ilə bağlı baş verən və əhəmiyyətsiz sayılan hadisə, zəncirvari reaksiya ilə bütövlükdə dünya üçün global problem yaradır. Obrazlı desək, müəyyən bir ölkədə kəpənəyin qanadlarının havanı dalğalandırması (burada nəzəri ehtimaldan söhbət gedir) başqa ölkədə tufan törədə bildiyi kimi, hər hansı bir siyasi hadisə planeti təhlükə qarşısında qoyur.

Müasir dünyada ölkələr və cəmiyyətlər arasında əlaqələr o dərəcədə inkişaf edib ki, bir-birindən min kilometrə uzaqda olan dövlətlərin qarşılıqlı təsirini nəzərə almaq lazım gəlir. Dağlıq Qarabağı Ermənistanın işğal etməsi müasir dünya üçün ciddi geosiyasi problemlər yaradıb. Faktiki olaraq, bu münaqişə Cənub Qafqazda sabitliyin qarşısını alıb. Azərbaycan öz haqlarını təmin etmək üçün regionla bağlı bütün beynəlxalq layihələrdən Ermənistanı təcrid edib. İndi beynəlxalq miqyasda enerji təhlükəsizliyi sisteminin qurulmasına kiçik Ermənistanın təcavüzkar siyasəti ciddi mane olur. Zəncirvari olaraq bütövlükdə Avrasiya geosiyasi məkanında hər an hərbi-siyasi partlayışın baş verməsi təhlükəsi yaranıb.

Müasir geosiyasi mühitin yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətləri xarici siyasətə təsir edən məqamları ciddi surətdə nəzərə almaq ehtiyacını qarşıya çıxarır. Mümkün müxtəlif variantlardan optimal olanı seçmək lazım gəlir. Burada əbədi və dəyişməz xarici siyasət sistemindən danışmaq səmərəli görünür. Sürətlə dəyişən situasiyaya adekvat reaksiya verə bilən siyasət gərəkdir.

Ölkənin ətraf aləmlə qarşılıqlı təsirləri bir-biri ilə kəsişən çoxlu sayda amillərlə xarakterizə olunur. Onları yerli, regional və global səviyyələrə bölmək olar. Global proseslər beynəlxalq münasibətlər sistemində iki məqamı önə çəkir.

Birincisi, qeyri-dövlət aktorlarının dünya siyasətində rolu artır. Bura transmilli korporasiyalar, qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq qurumlar və s. daxildir. Məcəzi mənada “siyasətin qeyri-dövlətləşməsi” tədricən fərqli geosiyasi mühit yaradır. Deyək ki, “ictimai diplomatiya” və yaxud “paradiplomatiya” kimi anlayışlar meydana çıxır.

İkincisi, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı “daxili” və “xarici” anlayışları arasında olan ənənəvi sərhədi dəyişib. Cəmi bir neçə il öncə daxili sayıla bilən hər hansı amil artıq qarşılıqlı təsirlərin genişlənməsi və cəmiyyətin dərinliklərinə nüfuz etməsi nəticəsində “xariciləşib”. Məsələn, insan haqları indi heç bir dövlətin yalnız daxili məsələsi sayılmır. Transmilli korporasiyalar yerli iqtisadi infrastrukturda o dərəcədə yer alıb ki, iqtisadiyyat sırf daxili hadisə olmaq statusundan uzaqlaşılıb. O cümlədən daxili siyasət bütün parametrləri üzrə toxunulmaz deyil. Daxili siyasətlə xarici siyasətin münasibəti bu kontekstdə xeyli dəyişmişdir.

Global proseslərin təsiri ilə regional və global təhlükəsizlik mühiti transformasiyaya uğrayır. Bu transformasiya “bırqütblü plüralistik” modelə “çoxqütblü” modelin ziddiyyətlərlə müşayiət olunan açıq və gizli rəqabəti fonunda yeni çalarlar kəşf etməyə başlayır. Dünyanın əsas güc mərkəzləri hələ də qarşılıqlı münasibətlərdə sabit meyarlar sistemi qura bilmirlər. Məsələn, Cənub Qafqaz regionunda Qərbi Rusiyanın rəqabəti zaman-zaman kəskin xarakter alır.

Regional güclər olan İran və Türkiyənin təsirləri də özünü göstərir. Son zamanlar ABŞ-Rusiya münasibətlərinə Raketdən müdafiə sistemlərinin (RMS) yerləşdirilməsi ciddi təsir edir. ABŞ Türkiyə və Avropanın bir neçə ölkəsində həmin sistemləri quraşdırma planını həyata keçirir. Rusiya buna “asimmetrik” cavab verəcəyini bəyan edir. Bu proseslər, əslində “ikiqütblü” dünya konsepsiyasının yenidən aktuallaşma biləcəyinə işarədir. “Çoxqütblülük” konsepsiyası ilə digərlərinin faktiki olaraq, toqquşması dünya miqyasında gərginliyi artırır və gözlənilməzlik amilini önə çəkir. Təbii ki, belə olan halda global və regional təhlükəsizlik sistemlərinin formalaşması kifayət qədər problemli görünür.

Xarici siyasət bu şərtlər daxilində son dərəcə çevik struktura və funksiyalara malik olmalıdır. Onun iki qrup amil arasında harmoniya yaratması zəruridir. Birinci qrupa müstəqillik və suverenliyin gücləndirilməsini, ərazi bütövlüyünün bərpasını və

milli maraqların təmin olunmasını aid etmək olar. İkinci qrupda global və regional aktorların ziddiyyətli siyasətləri cəmləşmişdir. Azərbaycanın xarici siyasətinin çevikliyi bu iki qrup arasında dayanıqlı uzlaşma nöqtələrini tapmasından ibarətdir. Diplomatik terminlə desək, global və regional aktorlarla “modus vivendi”-nin¹ tapılması (2.2.5, s.26) Azərbaycan xarici siyasətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olmalıdır. *Seneka* demişkən, “zərurət bütün qanunları sındırır”.

Göründüyü kimi, global miqyasda geosiyasi konsepsiyaların transformasiyası davam edir. Xarici siyasətin formalaşmasında bu məqam nəzərə alınmalıdır. “Modus vivendi” bu mərhələdə xarici siyasətin çevikliyini və intensiv yeniləşmə imkanının saxlanmasını təmin edən vasitələrdən biridir. Azərbaycanın xarici siyasətinin vəzifələri və prioritet istiqamətləri bu kimi şərtlər daxilində formalaşdırılmışdır. Onların təhlili göstərir ki, ölkəmiz kifayət qədər əsaslandırılmış xarici siyasət kursuna malikdir.

2.3. Uçurumun kənarından qayıdış: yeni xarici siyasət kursunun yüksəlişi

Dünya miqyasında yuxarıda təsvir etdiyimiz gərgin, dinamik və sürətli geosiyasi proseslərə 1991-1993-cü ilin birinci yarısında Azərbaycan necə reaksiya verirdi? Etiraf edək ki, Azərbaycan həmin mərhələdə geosiyasi baxımdan təcrid olunmuş bir siyasi həyat yaşayırdı. Yerli siyasi qrupların məhdud maraqları bütün digər amilləri kölgədə qoymuşdu. Hətta Böyük Britaniya kimi dövləti təmsil edən *Marqaret Tetçerlə* görüşdə siyasi-diplomatik etikətə uyğun gəlməyən səhvlərə yol verilmişdi.

Təbii ki, təcrübəli siyasətçi və diplomatlar dərhal kimlərlə danışq apardıqlarını anladılar. Azərbaycana, nə qədər acı da olsa, ciddi münasibət göstərilmirdi. 1991-ci ildə *Ayaz Mütəllibov* sırf rusiyayönlü

¹ Modus vivendi latıncadan tərcümədə “həyat tərzii”, “mövcudluq üsulu” deməkdir. Bu diplomatik termin müvəqqəti və ya ilkin sazişləri ifadə edir. Həmin sazişlərin sonradan daha dəqiq və daimi xarakterli müqavilələrlə əvəz edilməsi nəzərdə tutulur.

siyasət yeridirdi. Bu o halda baş verirdi ki, global miqyasda Rusiya geosiyasi mövqelərini bir-bir itirir və özü Qərblə əməkdaşlıq xəttinə keçirdi, Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyi isə ölkənin inkişafını Rusiya ilə ittifaqda görməkdə davam edirdi. Həm də bu səbəbdən AXC-nin təzyiqləri qarşısında *A.Mütəllibov* iqtidarı çökdü. Bu dəfə AXC ölkəni başqa ifrat geosiyasi xəttə atmağa başladı. Sırf Türkiyə xəttini seçən AXC iqtidarı ölkəni bir neçə istiqamətdən zərbə altında qoydu.

Türkiyənin özündə isə bir türk birliyi eyni vaxtda yaranmışdı. Bir neçə il sonra Almaniyanın “Der Spiegel” dərgisi yazacaqdı ki, Türkiyənin Qafqaz siyasətində ən böyük səhvi Rusiya amilini nəzərə almaması idi. O zaman türk dövlətlərinin birliyi məsələsini regionun geosiyasi özəlliyini, tarixi təkamül şərtlərini və global miqyasda formalaşmış qüvvələr nisbətini nəzərə almadan qəti gündəmə gətirmək qeyri-real addım idi. Nəticəsi o oldu ki, Türkiyə və Azərbaycan zərbələr aldı, itkilər verdi. Azərbaycan dövlət və cəmiyyət kimi dərin böhran zolağına düşdü. Müxtəlif qüvvələr Ermənistan vasitəsilə 1993-cü ilin əvvəlində Qarabağda işğal əməliyyatlarını genişləndirir, Azərbaycanın içərilərinə doğru ekspansiya əməliyyatlarına əl atırdılar. Azərbaycandakı hərbi qruplaşmalar isə döyüş meydanını tərk edib, Bakıda hakimiyyətə öz “liderlərini” gətirmək işinə girişmişdilər. Bu sırada daha təhlükəli olanı *S.Hüseynovun* hərbi qruplaşması, *R.Cavadovun* XTPD-si və *Ə.Hümbətovun* separatçı qrupu idi. Bunlar başda olmaqla digər kiçik hərbi-cinayətkar qruplaşmalar ölkəni sağa-sola talayırdılar. Düşmən isə təcavüzkarlığını daha da genişləndirirdi.

Bir qədər əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, dövlət öz maraqlarını qorumaq imkanlarını itirmişdi. 1993-cü il iyunun 15-dən situasiya dəyişməyə başladı. Bu, xalqın iradəsinə uyğun olaraq, *Heydər Əliyevin* Naxçıvandan Bakıya dəvət edildiyi gün idi. *Heydər Əliyevin* həmin gündən fəaliyyətinin bir xüsusiyyəti vardı – o, yalnız siyasi-diplomatik metoda üstünlük verirdi. Bir neçə dəfə elə şərait yaranmışdı ki, bir hərbi qruplaşmadan (məsələn, *R.Cavadovun* dəstəsindən) digərinin (məsələn, *S.Hüseynovun* qruplaşması) dağıdılmasında istifadə etmək olardı. Lakin ən çətin anlarda belə *Heydər Əliyev* danışqlar, diplomatik məharət yolunu seçdi. **Bununla o, birincisi, Azərbaycanın**

siyasi səhnəsində diplomatik fəaliyyət mədəniyyətinin yerini möhkəmləndirdi; ikincisi, cəmiyyətimizin fərqli cəhətlərini nəzərə alaraq, gələcək düşmənciliyin yaranmasına imkan vermədi; üçüncüsü, xarici düşmənlərin bundan yararlanmaq şansını əldə etməsinin qarşısını aldı; dördüncüsü, siyasətçilərin növbəti nəslinə nümunə oldu.

S.İ.Çernyavski yazır: “Bakıya gəlişinin ilk günlərində *Heydər Əliyevi R.Cavadovun* adamları qoruyurdu. Ancaq o, *R.Cavadovun* tabe olduğu AXC və Milli İstiqlal Partiyasının hərbi dəstələrinə borclu qalmaq istəmirdi. Ona görə də *S.Hüseynova* qarşı *Əliyev* əsas kartını – on illərlə oddan-alovdan keçmiş... siyasətçi təcrübəsini qoydu” (2.3.1, s.126). Rusiyalı bir tarixçi, beynəlxalq münasibətlər üzrə mütəxəssisin *Heydər Əliyevin* bu cür davranışının əsas motivini görməməsi təbiidir. Onun sadaladığı məqamların da həmin dövrdə özünəməxsus yeri vardı. **Lakin əsas səbəb yuxarıda qeyd etdiyimiz siyasi mədəniyyət, doğma ölkənin siyasi mühitinə dialoq, sivil danışiq qaydası və dövlətin taleyi üçün hər kəsin məsuliyyət daşması vərdişini aşılamaq istəyi idi. *Heydər Əliyevi* müdafiə etmək istəyənlər çox idi, lakin o, əsl siyasətçi ustahğı ilə vətənpərvərliyin sintezində addımlar atırdı – o, problemləri həll edə-edə gənc siyasətçiləri də öyrədirdi.**

Bu bir faktdır ki, *Heydər Əliyev* onunla sırf siyasi üsullarla mübarizə aparanların heç birinə qarşı sərt davranmadı. Hətta *S.Hüseynov* proseslərin bir mərhələsində *Heydər Əliyevi* güc tətbiq etməklə hədələyəndə belə, sözlə cavab vermədi, ağır və ibrətverici baxışları ilə gənc rəqibinə çox şeyləri anlatdı. Şübhəsiz, əgər bu kimi jestlər olmasa idi, Azərbaycanın siyasi səhnəsi hər an partlaya bilirdi və ondan sonra vətəndaş müharibəsinin girdabından qurtulmaq olmazdı.

Heydər Əliyev bu kimi gedişlərlə faktiki olaraq, xarici siyasətin də ümumi cizgilərini və əsas metodlarını formalaşdırırdı. O, daxili problemlərin həlli üçün tətbiq etdiyi dinc və diplomatik məharətə arxalanan üsulları xarici siyasi fəaliyyətə proyeksiya etdi. İndi hər kəsim eşitdiyi “balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu”nun rüşeymləri

o vaxtlarda formalaşdı. Xarici siyasətin konkret məzmununa keçmədən bir sıra nəzəri qeydlər edək.

Heydər Əliyev Azərbaycanı düşdüyü konkret geosiyasi və tarixi şəraiti nəzərə alaraq, xarici siyasət kursunun əsas ruhunu formalaşdırmağa başlamışdı. Əvvələ, nəzərə alırdı ki, global səviyyədə geosiyasi mühit Qərbin xeyrinə ciddi sürətdə dəyişib. İkincisi, Rusiya ilə əlaqələri kəsmək çox təhlükəli və tarixi gerçəklik baxımından perspektivsizdir. Üçüncüsü, məlum səbəblərdən Türkiyə hölgədə strateji tərəfdaş olmalıdır, lakin rəsmi Ankara “böyük qardaş” fəlsəfəsindən imtina etməlidir. Dördüncüsü, İran böyük qonşumuz və ortaqlarımız malik olduğumuz cəmiyyət kimi xarici siyasətdə ciddi yer almalıdır. İranla dostluq və sıx əməkdaşlıq xətti seçilməlidir. Beşincisi, strateji istiqamət olaraq Qərbi inteqrasiya xətti götürülməlidir. Çünki proseslər göstərirdi ki, yaxın perspektivdə dünya miqyasında geosiyasi, hərbi, mədəni, iqtisadi və siyasi inkişaf baxımından Qərbə alternativ bir müddət gözləmək lazımdır.

Bu konsepsiyanın fonunda *Heydər Əliyev* Azərbaycanın regionda olan digər dövlətlərə yönəlik xarici siyasət kursunu müəyyənləşdirdi. Bununla da balanslaşdırılmış xarici siyasət dərin təhlil əsasında dəqiq hesablanmış siyasi proqnozlara uyğun olaraq qurulurdu. Bu siyasətin mərkəzində güclü Azərbaycan dövləti və demokratik cəmiyyət yaratmaq məqsədi dururdu. Əsas vəzifələrdən biri ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək idi. Çünki ərazi bütövlüyü bərpa olunmayan dövlətin davamlı inkişafına həmişə problem yaratmaq ehtimalı var. Münaqişə qalırsa, hər an ondan istifadə edib, Azərbaycana istədiklərini qəbul etdirməyə cəhdlər edə bilirlər. Bunu böyük güclər daha yaxşı bilirlər, buna görə də Azərbaycanı ciddi cəhdlərinə baxmayaraq, keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarından Dağlıq Qarabağ münaqişəsi donduruldu. Nə BMT-nin qətnamələri yerinə yetirildi, nə də Ermənistanı sözdə deyil, əməldə işğalçı dövlət bəyan edib, müvafiq addımlar atıldı. Əksinə, təcrübə göstərdi ki, böyük güclər zaman-zaman Ermənistanın başına sığal çəkmək, ona silah satmaqla

sürətlə inkişaf edən Azərbaycan üçün təhlükə mənbəyinin qaldığını nümayiş etdirdilər.

1993-1995-ci illərdə Ermənistan qoşunlarının Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmasına çalışmaq əvəzinə, Bakıda dövlət çevrilişi planları hazırlayaraq, ölkəni yenidən xaosə sürükləməyə cəhd olundu. Bu çevrilişlərin ssenariləri xaricdə hazırlanırdı. Özü də maraqlıdır ki, Azərbaycana dost olan da, olmayan da öz maraqları nəminə bu işə girişmişdi. **Sual olunur: ölkədə sabitlik yaratmağa, dövlət qurumlarının normal işini bərpa etməyə çalışan Heydər Əliyevə niyə mane olurdular? Dünyanın siyasi səhnələrində, möhtəşəm salonlarında sülhdən, əməkdaşlıqdan, qardaşlıqdan, integrasiyadan, mehriban qonşuluqdan, plüralist siyasi-ideoloji yanaşmalardan, sabitlikdən, demokratik genişlənmədən, yeni siyasi ittifaqların zəruriliyindən və s. gəlişigözlə epitetlərdən söz salanları Azərbaycanda qane etməyən nə idi?**

Təcavüzkarı təsir altına alıb, onu cilovlamaq əvəzinə, torpağı işğal edilmiş gənc bir dövləti diz çökdürməyi, onu təsir altında saxlamağa çalışmağı müasir geosiyasi konsepsiyalar necə izah edir? Biz burada “ədalət”, “hüquq”, “bərabərlik” kimi ifadələri işlətmirik, çünki bu anlayışlar siyasətdə başqa “missiyaların” həyata keçirilməsi üçün işlədilir. Lakin müasir geosiyasi konsepsiyalarda balanslaşmadan, integrasiyadan və sülh nəminə əməkdaşlıqdan bol-bol danışılır. Görünür, hələ keçən əsrin 50-ci illərində *F. Hayekin* dediyi “biz (avropalılar) etiraf etməliyik ki, çox səhvlər buraxmışıq və davranışımızı dəyişməliyik” tövsiyəsini nəzərə almayanlar az deyil. Bəziləri hələ də öz gözündə tiri görməyib, başqasının gözündə tük axtarmaq vərdişindən əl çəkmək istəmirlər. Hər bir halda Azərbaycanın üstünə düşüb, burada sözbəxan hakimiyyət formalaşdırmaq işi heç bir siyasi əxlaq normasına sığmır.

Lakin Azərbaycanı əhatə edən böyük dövlətlərin, hətta min kilometrə uzaqda olanların öz arqumentləri vardı. Onlar bilirdilər ki, Azərbaycana nəzarət etmək bütövlükdə Cənub Qafqaza nəzarət etmək demək idi. Bunun səbəbi, *Hafiz Paşayevin* fikri ilə ifadə etsək, Azərbaycanın “3G” ölkəsi olmasıdır. “3G” müasir tarixi şərait-

də ölkənin coğrafi yerinə, geoloji zənginliyinə və geosiyasi mövqeyinə uyğun olaraq, çox əhəmiyyətli olduğunu ifadə edir. Ləp qədimdən həmin xarakteristikaya görə Azərbaycan böyük dövlətlərin diqqət mərkəzində olub. Bu fikir *Heydər Əliyevin* XXI əsrin və üçüncü minilliyin gəlişi ilə bağlı Azərbaycan xalqına etdiyi müraciətdə elmi-nəzəri-praktiki cəhətdən dəqiq əsaslandırılıb (bax: 2.3.2). Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların kəsişmə məkanı, fərqli dinlərin və mədəniyyətlərin yanaşı yaşadığı yer olub.

Müasir tarixi mərhələdə enerji daşıyıcılarının əhəmiyyətini nəzərə alsaq, böyük dövlətlərin ölkəmizə marağını tam təsəvvür edə bilərik. Məlumdur ki, enerji siyasəti XX əsrin ikinci yarısından dünya geosiyasetinin əsas prioritet istiqamətlərindən biri və bəzən birincisi hesab olunur. Azərbaycanın zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olması böyük dövlətlərin diqqətini çox çəkirdi. Lakin onların bir səhvi vardı – bu zənginlikdən yararlanmaq üçün onun sahibi olan Azərbaycanın müstəqilliyini, sərbəst qərar vermək, kiminlə istəsə onunla əməkdaşlıq etmək haqqını tanımaq istəmirdilər. Görünür, tarixdə baş verən bəzi hadisələr də onlarda müəyyən dərəcədə yanlış təsəvvür formalaşdırmışdı. Çünki 300 il əvvəl Azərbaycan parçalanandan sonra burada fəaliyyət göstərmək üçün Bakıdan heç nə soruşmurdular. Nə *Nobel* qardaşları, nə də onlardan əvvəl və sonra gələnlər neft çıxarmaq icazəsini azərbaycanlılardan almadılar. Bununla da belə təəssürat yarana bilərdi ki, kim bacarırsa, Azərbaycanın sərvətlərini talan edə bilər, Azərbaycandan razılıq almağa isə ehtiyac yoxdur. Geosiyasi müstəvidə cərəyan edən proseslərin ümumi istiqaməti də burada vəziyyəti qəlizləşdirirdi.

Məsələnin mahiyyəti, *Z. Bjezinski*nin qeyd etdiyi kimi, geosiyasi “qravitasiya mərkəzinin Qərbdən Şərqə meyillənməsi” (2.3.3) prosesi ilə bağlıdır. Deyirlər ki, *Hitlərdən* ad günündə dünyanın xəritəsi olan tortun hansı hissəsindən pay istədiyini soruşanda, hamağı ilə Azərbaycanı göstərmiş. İndi də Azərbaycan bu marşrutda çox mühüm məntəqədir. O, Cənub Qafqazda həlledici geosiyasi oyunçudur. Azərbaycan həm də Mərkəz Asiyaya açılan “geosiyasi pəncərə”dir. Cənub Qafqazın başqa bir ölkəsinin coğrafi, geoloji və geosiyasi xarakteristikalarına görə bu funksiyanı yerinə yetirməsi imkanı yox dərəcəsindədir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, qlobal səviyyədə gedən geosiyasi proseslərin ümumi məntiqi, postsovet məkanının geosiyasi xüsusiyyətləri, Cənub Qafqazda yaranmış ümumi vəziyyət və Azərbaycanın öz daxili siyasi mühitinin ziddiyyətləri sistem hahında ölkənin strateji seçimini xeyli çətinləşdirmişdi. Bu cür iyerarxik maraqlar sistemini nəzərə almadan ümumi inkişaf strategiyası və onun tərkib hissəsi olan xarici siyasət kursu seçilə bilməzdi. *Heydər Əliyev* bu mürəkkəb vəziyyətdə xarici siyasətin qarşısında duran vəzifələri və onun prioritetlərini dəqiq müəyyənləşdirdi.

Həmin vəzifələr barədə yığcam şəkildə Ulu öndər 1993-cü il oktyabr ayının 10-da Prezident seçilməsi ilə bağlı keçirilən andiçmə mərasimində danışmışdır. Ulu öndər bəyan edirdi: “Respublikamızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin yeridilməsidir. Qarşıda böyük vəzifələr durur. Bizim xarici siyasətimiz birinci növbədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir” (2.3.4, s.220). Bunun üçün önəmli vəzifə kimi Ümummilli lider bərabər hüquqlu əlaqələr yaratmağı qarşıya qoyurdu. Bu tezis geosiyasi mənası dərinidir. Mərkəzə dövlətin müstəqilliyinin təmin edilməsi gətirilir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan bundan sonra müstəqilliyini heç kimə güzəştə getməyəcək.

Müstəqil dövlət olmağın müasir şərtləri barədə çox yazılıb. Lakin əgər bir ölkə dünyanın bütün dövlətləri ilə əlaqələr qurmaq və onları inkişaf etdirmək istəyirsə, burada bizim metodoloji qeydlərdə vurğuladığımız mürəkkəb situasiya yaranır. Yəni ətraf aləmlə intensiv və genişlənən əlaqələr qurmaqla müstəqilliyi necə təmin etmək olar? Bunun yeganə yolu güclü dövlət və güclü cəmiyyət modellərini uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Belə çıxır ki, Azərbaycanın xarici siyasəti son məqsəddə güclü dövlətlə güclü cəmiyyət modellərinin harmoniyasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu yolda bütün xarici tərəfdaşların balansını qoruyub saxlamaq heç də həmişə mümkün olmaya bilər.

Lakin müasir tarixi mərhələdə bu, əsas şərt deyildir. Çünki geosiyasi və geoiktisadi proseslər o dərəcədə sürətlə dəyişir ki, hər hansı statik durumun formalaşaraq uzun müddət qalması hələlik qeyri-mümkün. Bu məntiqlə dayanıqlı balans modeli də yeniləşməlidir.

Burada əsas şərt əməkdaşlığa daim açıq olmaq və əlaqələr sistemini sivil qaydalar daxilində formalaşdırmaqdan ibarətdir. Həmin mənada balans dinamik, çevik və tarazlı münasibətlər sisteminin qurulması anlamına gəlir. Güclü dövlətlə güclü cəmiyyətin bir-birini tamamlaması məhz bu dinamizmdə öz təsdiqini tapır. Olduqca maraqlı, aktual və vacib bir müddəadır. Bu, xarici siyasəti dövlət quruculuğu və cəmiyyətin inkişaf fəlsəfəsi ilə mükəmməl əlaqələndirməyin nümunəsidir. Qarşıya bu vəzifə qoyulursa, qətiyyətlə Azərbaycanın diplomatik xidmət sahəsini, onun fəaliyyət metodlarını inkişaf etdirmək və daxili inkişafın tempinə uyğunlaşdırmaq lazım gəlirdi. Bunun üçün ilk növbədə xarici siyasətin daha konkret səviyyədə vəzifələrini aydınlaşdırmaq lazım idi.

Bu vəzifələr içərisində ilk sırada Azərbaycanın müstəqilliyinə və suverenliyinə təminat almaq dururdu. Münaqişələr və Dövlət Quruculuğu üzrə London İnformasiya Şəbəkəsinin (LINKS) icraçı direktoru *Dennis Sammut* qeyd edir ki, 1990-cı illərin ortalarında xarici siyasətin iki əsas məqsədindən biri Azərbaycana suveren dövlət kimi təminatlar almaqdan ibarət idi (bax: 2.3.5, s.145). 1993-1995-ci illərdə Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrə nəzər yetirsək, bu vəzifənin nə qədər çətin olduğunu anlamaq olar. O zaman daxilə qanunsuz hərbi qruplaşmalar xaricdən aldığı dəstək sayəsində Azərbaycanın müstəqilliyinə və suverenliyinə ciddi ziyan vurmaq yolunu seçdilər. Bir-birinin ardınca dövlət çevrilişinə cəhdlər oldu. Bu hadisələrin arxasında Azərbaycanın “Əsrin müqaviləsi”ni imzalaması və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsinə qərar verməsinin durduğu indi hər kəsə məlumdur.

Həmin dövrü Azərbaycanın suverenliyi və müstəqilliyinin təmininin ən höhranlı mərhələsi adlandırmək olar. Ölkəmiz müəyyən mənada “suverenlik və müstəqillik imtahanı verirdi”. Bu məqamda *Heydər Əliyevin* siyasi-diplomatik peşəkarlığı ilə bir insan kimi güclü iradəsi həlledici rol oynadı. Azərbaycanı yolundan döndərmək mümkün olmadı. Ölkə beynəlxalq aləmdən suverenliyinə və müstəqilliyinə təminat ala bildi və iki istiqamətdə strateji dividend əldə etdi. Birincisi, Qərblə strateji əməkdaşlığa hazır olduğuna dünyanı inandırdı.

İkincisi, bu strateji əməkdaşlığın imkanlarından yararlanaraq, öz iqtisadiyyatının gələcək inkişafını təmin etmək şansı qazandı. 1995-ci ilin martında növbəti dövlət çevrilişi cəhdinin qarşısı alınandan sonra Qərblə əməkdaşlıq sazişlərinin bağlanması yolları tam açıldı. 1995-1998-ci illərdə *Heydər Əliyev* Avropa İttifaqının böyük dövlətləri, o cümlədən Böyük Britaniya ilə (1997-ci il) strateji xarakterli sazişlər imzaladı. Həmin sazişlərdə iqtisadi əməkdaşlıq şərtləri Azərbaycanda siyasi islahatlar və demokratik təsisatların yaradılmasına yardım proqramları ilə yanaşı dururdu. Yəni Ulu öndər peşəkar səviyyədə iqtisadi infrastrukturun yaradılmasını siyasi islahatlar proseslərinin dinamika ilə uyğunlaşdırırdı.

Biz qeyd etmişik ki, həmin illərdə neft müqavilələri sahəsində danışıqlar prosesinə o zaman ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti *İlham Əliyev* rəhbərlik edirdi. Sonralar o günləri xatırlayan *İlham Əliyev* deyirdi ki, "...neft müqavilələrini imzalayarkən mən, ilk növbədə, geosiyasi məsələləri qaldırır, yalnız bu sahədə anlaşma əldə olundandan sonra texniki-iqtisadi problemlərin təhlilinə keçir, hər bir məsələni konkretləşdirməyə başlayırdım" (2.3.6, s.18). Azərbaycan rəhbərliyinin bu gedişləri yalnız taktiki xarakter daşıyırdı. Bu, həmin dövr üçün mühüm əhəmiyyəti olan maliyyə gəliri ilə müqayisədə, gələcək üçün geosiyasi mənəfi olan tərəfdaş kimi etimad qazanmaq baxımından daha önəmli idi.

Beləliklə, Azərbaycan həmin illərdə peşəkar diplomatik və siyasi-iqtisadi gedişləri ilə etibarlı tərəfdaş imicini qazandı. İndi Ermənistan siyasətçiləri və diasporu Azərbaycanın enerji siyasətinin Dağlıq Qarabağı ermənilərin əlindən almaqda olduğunu açıq deyirlər. Məsələn, Avropanın erməni assosiasiyalarının Forumunun rəhbəri *Aşot Qriqoryan* 2012-ci il mayın 22-də keçirdiyi mətbuat konfransında bu haqda birmənalı fikir söyləyib. O, bir məqamda özünü saxlaya bilməyərək, təşvişlə deyib: "Təəssüf ki, Azərbaycanın neft amili getdikcə daha həlledici rol oynayır və bunun fonunda biz məhv olduğumuzu görürük..." (2.3.7). 1993-1995-ci illərdə atılan addımlar, formalaşdırılan xarici siyasət və diplomatik gedişlər bu günün uğurları naminə edilirdi.

Enerji amilini xarici siyasətin aktual məsələsinə çevirməklə, Azərbaycan özünün təhlükəsizliyini regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə sıx əlaqələndirirdi. Həmin bağlantını yaratmaq Azərbaycanın xarici siyasəti üçün olduqca əhəmiyyətli idi. Çünki torpaqlarının müəyyən hissəsi işğal edilmiş ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək şansı əldə etməsi üçün bütövlükdə dövlət kimi təhlükəsizliyinə təminat lazım idi. Bu təminatı yalnız regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində Azərbaycanın yerini dəqiq müəyyənləşdirməklə əldə etmək mümkün idi.

Bu dövrdə konkret mexanizm çərçivəsində enerji amilindən istifadə etmək əvvəlcədən düşünülmüş qərar idi. Çünki dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrinin enerjiyə böyük ehtiyacı vardır və onu daha etibarlı yolla nəql etmək zərurəti keçən əsrin 90-cı illərində daha aydın dərk edilirdi. Azərbaycan enerji amilini xarici siyasətinin əsas elementlərindən birinə çevirməklə, regional və global səviyyədə cərəyan edən geosiyasi və geoiqtisadi proseslərin mahiyyətini dəqiq anladığını sübuta yetirdi. Bu məqam indi də xarici siyasətdə güclü bir vasitə kimi öz pozitiv rolunu oynamaqdadır.

Yuxarıdakı mülahizələrdən duyulur ki, Azərbaycan suverenliyini və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün xarici siyasət vasitəsi ilə regional və global səviyyədə uyğun siyasi mühit yaratmalı idi. Bu məqsəd geniş spektrli və şəxəli xarici siyasət yeritməyi qarşıya vəzifə kimi qoyurdu. Xarici siyasətin vəzifələrini həmin bucaq altında bir neçə qrupda birləşdirmək olar. **Birinci qrupa Azərbaycanın beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsil olunmasını, dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmasını, dövlətlərlə tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri qurmasını aid etmək olar. İkinci qrupa ölkənin azad bazar iqtisadiyyatı yolu ilə irəliləməsi üçün müvafiq beynəlxalq şəraitin yaradılmasını, Azərbaycanın bütün beynəlxalq təşkilatlarda, o cümlədən iqtisadi təşkilatlarda fəal iştirakının təmin edilməsini, ölkənin mənafeyinə tabe edilmiş xarici iqtisadi siyasət yeridilməsini, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının təmin edilməsini aid edə bilərik. Nəhayət, üçüncü**

qrupa əhalinin əsas hüquq və azadlıqlarının qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq normaların həyata keçirilməsinə şərait yaradılması, regionda mehriban qonşuluq münasibətlərinə üstünlük verilməsi, Azərbaycana qarşı xarici təzyiqlərin qarşısını alan beynəlxalq himayənin və xarici ölkələrlə geniş informasiya mübadiləsinin mexanizmlərinin formalaşdırılması daxildir.

Təbii ki, bu bölgü şərtidir, çünki reallıqda xarici siyasət vahid sistemdir, onun komponentləri bir-birini tamamlayır. Belə bir təsnifat bizə güclü dövlət quruculuğu prosesində Azərbaycanın xarici siyasətinin önəmli istiqamətlərini aydın təsəvvür etmək üçün lazımdır. Göründüyü kimi, 1993-cü ilin ikinci yarısından Azərbaycan sistemli bir xarici siyasət kursu götürmüşdür. Onun tərkibində qlobal geosiyasi mühitin nəbzini tutan, beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətimiz üçün əlverişli şərait yaradan, ölkənin bütün regionlarda yerləşən dövlətlərlə əməkdaşlığını təmin edən istiqamətlər var. Bununla yanaşı, həmin kursda bazar iqtisadiyyatına keçid qarşısında yaradılan əngəlləri aradan qaldırmağı və insan haqlarına əməl olunmasını təmin edəcək istiqamətlər də yer alıb.

Bu istiqamətlər sistem halında Azərbaycanda güclü dövlət və demokratik cəmiyyət quruculuğu prosesini uğurla başa çatdırmaq üçün lazım olan xarici və daxili şərait yaratmaqdır. Bu vəzifələrin fəvqündə ölkənin ərazi bütövlüyünün təmini, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli xarici siyasətin başlıca vəzifəsi olduğu təəssüratı yaranır. Bu münaqişə həll edilməsə, başqa məsələlərin tam həllinə təminat yoxdur. Faktiki olaraq, bu problemin həlli Azərbaycanın güclü müstəqil dövlət olaraq tarixi sınağıdır. Çünki ərazi bütövlüyü təmin edilməyən ölkənin davamlı və təminatlı inkişafı son dərəcə çətin vəzifədir. Münaqişə qaldıqca hətta dövlətin varlığı belə təhlükədə olur. Buna görə də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmini hər üç qrupun hər bir bəndində öz ifadəsini tapır. Bütövlükdə xarici siyasət kursu bu problemi özündə əks etdirir.

İndi xarici siyasətin istiqamətləri üzərində bir qədər geniş dayanaq. Birinci qrup müasir geosiyasi şəraitdə qlobal dəstəyə nail olmağı nəzərdə tutur. Bunun üçün dünyanın bütün dövlətləri ilə (idealda) bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq qurmaq vacibdir.

Burada birtərəfli qaydada öz xeyrinə addım atmaq siyasi və geosiyasi baxımdan uğurlu hesab edilə bilməzdi. Çünki dünyanın geosiyasi xəritəsi plüralizm prinsipi üzrə formalaşır və orada hər kəsin bir-birinə hörmətlə yanaşması əsas şərtidir. Müxtəlif regional integrativ təşkilatlarla sıx əlaqə faktiki olaraq, həmin regionun bütün dövlətləri ilə sistemli əməkdaşlığa nail olmaq deməkdir. Məsələn, Azərbaycan keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarından Avropa İttifaqı ilə çoxsaylı əməkdaşlıq sazişləri imzaladı. Bu sazişlər ayrılıqda iqtisadi, humanitar, insan haqları, nəqliyyat, enerji və s. sahələrə aid idi. Lakin ümumilikdə söhbət vahid bir qurum kimi Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığın qurulması və onun strateji inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsindən gedirdi. Avropanın bir çox dövləti ilə bu cür əməkdaşlığı müxtəlif beynəlxalq qurumlar çərçivəsində inkişaf etdirməklə, Azərbaycan qarşısına qoyduğu əlverişli beynəlxalq mühit yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirmiş oldu. Eyni qayda ilə GUAM ölkələri ilə əməkdaşlıq quruldu. Gürcüstan, Ukrayna və Moldova ilə enerji sahəsində yaradılan əməkdaşlıq lokal geosiyasi məkanda Azərbaycan üçün əlverişli mühitin formalaşmasına gətirib çıxardı. Hazırda həmin ölkələrlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq xətti davam etdirilir. Gürcüstan Azərbaycanı bölgədə strateji tərəfdaşı kimi qəbul edib, Ukraynanın ölkəmizlə müxtəlif sahələr üzrə əməkdaşlıqda çox maraqlı olduğu məlumdur, Moldova da Azərbaycanla iqtisadi və enerji tranziti sahələri üzrə daha yaxından əlaqələr qurmağa çalışır. Azərbaycanın postsovet məkanında yeritdiyi xarici siyasət başda Rusiya olmaqla, Baltikyanı ölkələr də daxil olmaqla (Ermənistan istisnadır), hər bir dövlətin rəsmi Bakı ilə konstruktiv əməkdaşlığa hazır olmasına şərait yaradı.

Azərbaycanın bütün dövlətlərlə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmasının ən optimal mexanizmi beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsil olunması idi. Müasir dövrün xüsusiyyəti bundadır ki, əsas geosiyasi və geoiqtisadi problemlərin həlli məhz bu cür təşkilatlardakı fəaliyyət zamanı reallaşa bilər. Azərbaycanın BMT, ATƏT, Avropa Şurası, YUNESKO, İƏT, MDB, GUAM, QDİƏT və başqa beynəlxalq qurumlara üzvlüyü,

onun təsir imkanlarını xeyli artırdı. Sırr deyil ki, Azərbaycan keçən əsrin 90-cı illərində dünyada az tanınırdı. Ölkəmizin həqiqi simasının tanınmasına nail olunmalı idi. Qeyd edək ki, bir neçə təşkilatda paralel fəaliyyət diplomatiya sahəsində yeni metodlara yiyələnməyi qəti tələb edirdi.

O dövrdə “kreativ diplomatiya” adlanan üsuldən geniş istifadə edilməli idi. Azərbaycanın AŞPA-dakı nümayəndə heyətinin fəaliyyəti “kreativ diplomatiya”nın bariz nümunəsi idi. Azərbaycan bu quruma üzv olmaq üçün ciddi addımlar atdı. Əvvəlcə ölkəmizə “xüsusi dəvət olunmuş qonaq” statusu verildi. 1996-cı ilin sentyabrında Azərbaycanın AŞ-yə qəbul olunmasını nəzərdə tutan qətnamə qəbul edildi. Artıq 1997-ci ilin yazında AŞPA Cənub Qafqazdakı münafişlərin həlli imkanlarını müzakirə etdi. Həmin ilin oktyabrında isə Prezident *Heydər Əliyev* Strasburqda AŞ üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından 2-ci zirvə toplantısında iştirak etdi. Bu hadisə ilə Azərbaycanın AŞPA-da diplomatik fəallığının əsası qoyuldu. 2000-ci ilin iyununda isə AŞPA Azərbaycanın AŞ-yə tamhüquqlu üzv kimi qəbul edilməsi ilə bağlı müsbət rəy verdi. Nəhayət, Azərbaycan Ulu öndərin böyük səyləri hesabına 2001-ci ilin yanvarında AŞ-nin tamhüquqlu üzvü oldu. Yanvarın 25-də Strasburqda bu hadisəyə həsr edilmiş təntənəli mərasim keçirildi.

Prezident *Heydər Əliyevin* rəhbərliyi ilə geniştərkibli nümayəndə heyətində mən də vardım. Bu tarixi hadisənin qürurunu indiyə qədər yaşayıram. Ümummilli liderin orada söylədiyi nitq Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində ayrıca bir hadisə idi. Həmin nitqdə çox aydın, dəqiq və inandırıcı formada Ulu öndər Azərbaycanın xarici siyasətinin mahiyyətini bir daha izah etdi. Ulu öndərin nitqində söylədiyi fikirlər indiyə qədər qulaqlarımda səslənir. Prezident deyirdi: “...Bu gün Avropa parlamentarizminin mərkəzində – Strasburqda, Avropa Şurasının bu möhtəşəm sarayında həm Azərbaycan Respublikası, həm də Avropa üçün çox mühüm əhəmiyyətə malik olan bir hadisə baş verir – Azərbaycan Avropa ailəsinə qəbul edilir. Bununla da Avropanın yalnız tarixi və mədəni baxımdan deyil, siyasi baxımdan da təməli, bütövləşməsi başa çatır. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması ilə əlaqədar Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini elan etdi.

Azərbaycan yalnız son on ildə deyil, tarixinin son iki əsri ərzində ardıcıl olaraq Avropaya, Qərb mədəniyyətinə, ümumbəşəri dəyərlərə can atmışdır. Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın kəsişdiyi nöqtədə yerləşən Azərbaycan dirlərin, tarixlərin və mədəniyyətlərin qovuşduğu mərkəzə, iki qitə və iki sivilizasiya arasında körpüyə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqı öz Şərq köklərindən ayrılmayaraq, Qərb sivilizasiyasının sintezinə əsaslanan nadir bir mədəniyyət yaratmış, Qərbin mütərəqqi dəyərlərini Qafqazda, Yaxın və Orta Şərqdə yaymışdır” (2.3.8). Çıxışın təkcə bu hissəsində peşəkar siyasətçi faktiki olaraq həm dövlətimizin xarici siyasətinin təməlində duran əsas prinsipi (mədəniyyəttutumlu suverenliyin təmin edilməsi), həm qarşıda duran başlıca vəzifələri (Azərbaycan Avropaya, Qərb mədəniyyətinə, ümumbəşəri dəyərlərə can atır), həm də onları həyata keçirməyin əsas mexanizmini (Azərbaycan geomədəni məkan kimi Şərqlə Qərbin sintezini təmin edəcək, iki qitə, iki sivilizasiya arasında körpü rolunu oynamaqda davam edəcəkdir) dolğun ifadə etmişdi.

Yuxarıda xarici siyasətin başlıca vəzifəsinin “Azərbaycanın müstəqilliyini və suverenliyini təmin etməkdən” ibarət olduğunu vurğulayanda, bu kimi dərin məqamları nəzərdə tuturduq. Ulu öndər öz konkret fəaliyyəti ilə siyasi-diplomatik incəliklə həmin vəzifənin öhdəsindən necə gəlməyin nümunəsini göstərmişdir. Bütövlükdə bu olayı Azərbaycan diplomatiyasının beynəlxalq qurumlarda xarici siyasətin hər bir xəttini reallaşdırma mexanizmlərindən biri kimi də qəbul etmək olar. Geosiyasi baxımdan əhəmiyyətli odur ki, Azərbaycanın iki sivilizasiya və iki qitə arasında körpü olduğu dünyaya çatdırılırdı. Qərbin siyasətçi, analitik və politoloqlarının dəyərləndirmələri göstərir ki, *Heydər Əliyevin* Azərbaycana verdiyi bu geosiyasi qiymət özünü doğruldub.

Qeyd etdiyimiz hadisə ilə Qərbin ən böyük və mötəbər qurumlarından birində Azərbaycanın siyasi-diplomatik fəaliyyəti yeni mərhələyə keçdi. Bu fəaliyyət dövlətimizin AŞPA-dakı nümayəndə heyətinə *İlham Əliyevin* rəhbərlik etdiyi müddətdə daha da intensivləşdi və yeni məzmun aldı (2001-2003-cü illər). AŞPA-da Azərbaycan tə-

rəfmin qaldırdığı məsələlər bir neçə istiqamətdə ortaq diplomatik fəaliyyət sayəsində diqqətə çatdırılırdı. Ermənistan nümayəndə heyəti etiraf etməli oldu ki, Azərbaycan diplomatiyası həmin dövrdə daha fəal oldu və səmərəli nəticələr əldə etdi. AŞPA-dakı intensiv fəaliyyət Ermənistan diplomatiyasının fəaliyyətini kölgədə qoydu. Həmin fəallığın nəticəsi olaraq, 2005-ci ildə AŞPA Ermənistanın təcavüzkarlığını təsdiqləyən sənəd qəbul etdi.

Bütün bu uğurların əldə edilməsində yuxarıda qeyd etdiyimiz “kreativ diplomatiya” üsulu ciddi rol oynadı. Bu metod, eyni zamanda, bütün beynəlxalq təşkilatlardakı fəaliyyəti vahid məqsədə uyğunlaşdırmağı və bir-birini tamamlayan addımlar atmağı təmin etdi. Unutmayaq ki, dövlətin beynəlxalq və regional təşkilatlarda mövqeyi möhkəmləndikcə, onun geosiyasi statusu da yüksəlir. Bu yol ardıcıl davam etdirildikdə, dövlətin regional və qlobal səviyyədə geosiyasi oyunçuya çevrilməsi prosesi uğurla nəticələnir.

Azərbaycanın AŞPA-ya üzv olmaq və sonra orada fəallaşmaq istiqamətində atdığı addımların qısa xülasəsi göstərir ki, Azərbaycan diplomatiyası böyük səylər hesabına beynəlxalq təşkilatlarda mövqeyini möhkəmləndirir. Xarici siyasətin ardıcıl və sistemli aparılması bu prosesdə həlledici rol oynayır. Prezident *Heydər Əliyev* xarici siyasətin ardıcıl yeridilməsi və səmərəliliyinə daim diqqət yetirirdi. Proses dəqiq mexanizmlə həyata keçirilirdi. Ona görədir ki, qısa zamanda Azərbaycan diplomatiyası AŞPA-da ölkəmizə olan münasibəti müsbətə doğru dəyişdi, Ermənistanın təcavüzkarlığı tam sübuta yetirildi. AŞPA-nın bu problemlə bağlı qəbul etdiyi sənədlər dediyimiz fikri sübut edir.

AŞPA Azərbaycanın beynəlxalq qurumlarda fəaliyyətini xarakterizə edən istiqamətlərdən biridir. Ölkəmiz demək olar ki, bütün beynəlxalq qurumlarda intensiv fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyətin nəticəsində dünyada Azərbaycanın dövlət kimi müsbət obrazı formalaşmış və bu təəvvür artıq oturmuşdur. Hesab etmək olar ki, bu, Azərbaycanın xarici siyasətinin ən sanballı uğurlarından biridir.

Dövlətin beynəlxalq geosiyasi mühitdə dayanıqlı yer tutması və uğurlu siyasət aparması üçün dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya

mühüm şərtidir. Bunun üçün isə Azərbaycan dünyanın nüfuzlu iqtisadi təşkilatları ilə əlaqələr qurmalı idi. Xarici siyasətin ikinci istiqamətinə daxil olan vəzifələrin öhdəsindən bu yolla gəlmək olardı. Azərbaycan bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getməyi qərara almışdı. Bu istiqamət olduqca vacib sayılır. Dövlətin iqtisadi gücü olmasa, onun güclü dövlət kimi formalaşması mümkün deyildir. Güclü dövlətin təşəkkülü ilə güclü xarici siyasətin formalaşması problemi daha çox bu sahədə bir-birini tamamlamalıdır. Onu nəzərə almalıyıq ki, intensiv və hərtərəfli xarici siyasət yeritmək üçün lazımı iqtisadi təminat olmalıdır. Dövlətin maliyyə gücü və informasiya təminatının səviyyəsi xarici siyasətin səmərəliliyimin əsas şərtlərindən biridir. Azərbaycan hələ 1992-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fonduna, Dünya Bankına, Avropa Yemidənqurma və İnkişaf Bankına, İslam İnkişaf Bankına üzv olmuşdu. Lakin ölkəmiz yalnız 1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən xarici siyasətdə azad bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçidin təmin edilməsi yönündə ciddi addımlar atmağa başladı. Burada əsas məqsəd ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasını təmin etməkdən ibarət idi.

Bunun üçün Azərbaycan xarici siyasətində lazımı addımlar atmalı idi. Hər şeydən əvvəl, neft strategiyasının verə biləcəyi geosiyasi və geoiqtisadi dividendlərdən xarici siyasətdə maksimum yararlanmaq gərəkdi. Bu sahədə 1993-1995-ci illərdə görülmən ciddi işlərin nəticəsində iqtisadi tənəzzülün qarşısı alındı. 1995-ci ildən isə yeni mərhələ – bərpa və dinamik inkişaf dövrü başladı. Burada bəzi göstəricilərə diqqət yetirməyə ehtiyac görürük. 1994-2000-ci illərdə xarici şirkətlər Azərbaycana 800 milyon ABŞ dolları məbləğində bonus verdilər. 1995-2003-cü illərdə isə bütövlükdə iqtisadiyyata 20 milyard ABŞ dollarından çox sərmayə qoyuldu. Azərbaycanın neft sektorunda 30 mindən artıq iş yeri açıldı.

Bərpa və dinamik inkişaf mərhələsinin iki əsas hədəfi vardı. Birincisi, diversifikasiya olunmuş iqtisadi infrastruktur yaratmaq. İkincisi, Azərbaycan iqtisadiyyatını dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya etmək. Hər iki hədəf reallaşdı və artıq XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan müasir iqtisadi infrastruktur yarada bildi. Beynəlxalq iqtisadi

təşkilatların reyting cədvəllərində bu göstərici üzrə Azərbaycan MDB-də lider idi. Əslində, bərpa və dinamik inkişaf proqramı Azərbaycanın modernləşmə siyasətinin birinci mərhələsinin mahiyyətindən qaynaqlanırdı. Bu mərhələ 1995-2008-ci illəri əhatə edir. Onun əsas xüsusiyyəti xarici sərmayələrin daha çox cəlb edilməsi hesabına ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Azərbaycan üçün bu mərhələnin keçilməsi çox vacib idi. Çünki o zaman daxili potensialla həmin hədəfə çatmaq imkanı məhduddu. Ona görə də xarici siyasətin əsas vəzifələrindən biri Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi qurumlar və şirkətlərlə əlaqələrini maksimum intensivləşdirmək və bu əsasda dünya iqtisadi sistemində daxil olmaq idi. Tarixi baxımdan qısa bir müddətdə ölkə iqtisadiyyatına 20 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyuluşuna məhz xarici siyasətdə neft strategiyasının dividendləri ilə dövlət maraqlarının sintezi sayəsində nail olundu.

2000-ci ildən sonra enerji daşıyıcılarının nəqli marşrutlarının diversifikasiyası yeni mərhələyə qədəm qoydu. Beynəlxalq təşkilatlarla birgə Azərbaycan öz enerji ehtiyatlarının müxtəlif istiqamətlərdə dünyaya çıxarılmasına nail oldu. Bununla enerji siyasəti çox mühüm uğura imza atmış oldu. Azərbaycan regional oyunçudan global səviyyədə geosiyasi oyunçuya çevrildi. 1997-ci ildə *Z.Bjezinski* Azərbaycanı Şərq Avropa ilə Mərkəz Asiyanı birləşdirən “geosiyasi dayaq nöqtələri”ndən biri adlandırmışdı (2.3.9). Həmin dövrdə bu cür dəyərləndirmə üçün əsas var idi. Azərbaycan Qərbi enerji sahəsində əməkdaşlığını tam genişləndirməmişdi və təbii ki, ölkənin coğrafi mövqeyi maraq doğururdu. Lakin Azərbaycanın enerji siyasəti o dərəcədə səmərəli oldu ki, ölkə XXI əsrin birinci onilliyində “geosiyasi dayaq nöqtəsi” statusundan “geosiyasi oyunçu” statusuna yüksələ bildi. Prezident *İlham Əliyev* bu barədə 2010-cu ildəki çıxışında birmənalı demişdir. Azərbaycanın geosiyasi oyunçuya çevrilməsi onun xarici siyasətində mühüm bir mərhələni adlaması deməkdir. Təbii olaraq, xarici siyasətin özündə növbəti keyfiyyət dəyişikliyi baş verməlidir. Qlobal səviyyədə geosiyasi oyunçu olmağın məsuliyyəti daha çoxdur.

Bu haqda növbəti fəsillərdə ətraflı danışacağıq. Onu vurğulayaq ki, indi söhbət açdığımız geosiyasi uğurlarda Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi qurumlardakı fəaliyyət kursu böyük rol oynadı. Bu kursun mühüm tərkib hissəsini ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi təşkilatlara üzvlüyü təşkil edir. Hazırda Azərbaycan İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT, 1991-ci il), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (ECO, 1992-ci il), Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF, 1992-ci il), Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (BYİB, 1992-ci il), Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (QDİƏT, 1993-cü il), Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT, müşahidəçi statusunda, 1993-cü il), Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB, 1993-cü il) və digər qurumların (AŞ, 2001-ci il) üzvüdür.

Həmin kursun başqa mühüm tərəfi beynəlxalq standartlara uyğun hüquqi sənədlərin hazırlanmasından ibarətdir. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması tədbirləri haqqında” (1994-cü il), “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında” (1994-cü il), “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında” (1996-cı il) və s. sənədlər bu qəbildəndir. Bunlarla yanaşı, Azərbaycana beynəlxalq təşkilatların yardımı da təşkil edilirdi. Bu sırada Avropa Komissiyasının (AK) yardımlarını, “TACIS” proqramı üzrə edilən texniki yardımları və başqalarını göstərmək olar.

Xarici siyasətin bu aspektində əldə edilən uğurlar nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında öz əksini tapmışdır. Məsələn, Dünya (Davos) İqtisadi Forumu tərəfindən hazırlanan və dünya ölkələrinin rəqabətqabiliyyətliliyini xarakterizə edən “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nda Azərbaycan MDB ölkələri arasında 1-ci yerdə göstərilib. Dünya Bankı tərəfindən dərc edilən “Doing Business” hesabatında isə Azərbaycan biznesin təşkili və aparılması istiqamətində əlverişli şəraitin yaradılması və inkişafı üçün tədbirlər həyata keçirən ölkə kimi təqdir edilir. “Standard and Poor’s” beynəlxalq reyting agentliyi ölkə iqtisadiyyatının hazırkı real vəziyyətini “pozitiv” kimi qiymətləndirib. “Moody’s” agentliyi 2012-ci ildə Azərbaycanın uzunmüddətli yerli və xarici valyutada reytingini investisiya səviyyəsinə yüksəldib.

“Fitch” agentliyi isə ölkənin investisiya səviyyəli reytingini təsdiqləyib.

Bütün bunlar Azərbaycanın xarici siyasətinin ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyası üçün səmərəli fəaliyyət göstərdiyini təsdiq edir. Faktiki olaraq, ölkənin azad bazar iqtisadiyyatı yolu ilə irəliləməsi üçün müvafiq beynəlxalq şəraitin yaradılmasına nail olunur. Azərbaycanın bütün beynəlxalq təşkilatlarda, o cümlədən iqtisadi yönümlü təşkilatlarda fəal iştirakı təmin edilir. Dövlətin mənafeyinə uyğun olan xarici iqtisadi siyasətin yeridilməsi reallaşır. Ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasının təmin edilməsi ilə bağlı qarşıya qoyulmuş vəzifələrin öhdəsindən gəlinir.

Azərbaycanın xarici siyasətinin qarşısında duran və üçüncü istiqamətə aid etdiyimiz vəzifələr də inamla yerinə yetirilir. Bunların arasında əhalinin əsas hüquq və azadlıqlarının qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq normaların həyata keçirilməsi xüsusi yer tutur. Azərbaycanın ərazisinin bir hissəsi Ermənistan tərəfindən işğal edildiyindən, xarici siyasət kursunda münaqişənin həlli prosesi ilə insan haqlarının təmini məsələləri əlaqəli şəkildə nəzərə alınmalıdır. Bu mənada beynəlxalq normaların həyata keçirilməsi məsələsi ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi kimi əsas vəzifənin tərkib hissəsinə çevrilir.

Situasiyanı mürəkkəbləşdirən amillərdən biri həmin istiqamətdə səmərəli fəaliyyət göstərməyimizə xaricdən daim maneələrin olmasıdır. Burada müəyyən mənada qapalı dairə yaratmaq cəhdləri hiss olunur: bir tərəfdən, Azərbaycandan əhalinin əsas hüquq azadlıqlarının təmin edilməsi tələb edilir, digər tərəfdən isə, bunun üçün əlverişli beynəlxalq mühit yaratmaq cəhdlərimizə əngəl yaradılır. Müstəqillik əldə etdiyimiz dövrdən bu yana həmişə süni problemlərin yaradıldığını şahidi olmuşuq. Onların sırasında “Azadlığa Dəstək Aktı”na olan məlum 907-ci düzəlişi, Ticarət Aktına edilən Cekson-Venik düzəlişini, Avropa Şurasının söz azadlığı və “siyasi məhbuslar”la bağlı daha çox keçən əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısında apardığı kampaniyanı, milli azlıqlarla əlaqəli sayı bitməyən monitorinqlərin təşkilini (Cənub Qafqazın digər ölkələrinə bu cür münasibət bəslənilmir) və başqalarını misal gətirə bilərik.

Bu proseslərin fonunda Azərbaycana qarşı xarici təzyiqlərin qarşısının alınmasına yönəlmiş beynəlxalq mexanizmin yaradılmasına ehtiyac aydın hiss edilirdi. Həmin məqam xarici siyasət kursunda xüsusi yer tutmalı idi. Özlüyündə bu məsələ strateji xarakterlidir. O, müxtəlif aspektləri özündə birləşdirir, o cümlədən azərbaycanlıların diaspor fəaliyyətini də əhatə edir. Həmin sahəyə *Heydər Əliyevin* çox böyük diqqət yetirdiyini bilirik. Mən Ulu öndəri xarici səfərlərdə müşayiət edən şəxs kimi deyə bilərəm ki, Ulu öndər diaspor məsələsinə son dərəcə diqqətlə yanaşırdı. Diaspor məsələsi müasir dövrdə beynəlxalq himayə mexanizmlərinin yaradılmasında iki aspektdə prinsiplial rol oynaya bilər. Birincisi, diaspor Vətəndən kənarda xalqın mədəniyyətini təmsil edir. Azərbaycanlılar yaşadıkları ölkələrdə yerli mədəni mühitə uyğunlaşmaqla yanaşı, öz milli-mənəvi dəyərlərini qorunmalı və təbliğ etməlidirlər. İkincisi, diaspor mövcud olduğu ölkədə cəmiyyətin yüksək təbəqələri ilə münasibətləri inkişaf etdirməli və rəsmi orqanlarda nümayəndələrlə təmsil olunmalıdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, 2001-ci ilin mayın 23-də *Heydər Əliyev* Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi haqqında sərəncam imzaladı. Həmin il noyabrın 9-10-da Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı keçirildi. Qurultayda 36 xarici ölkədə yaşayan azərbaycanlıların təmsilçiləri iştirak edirdi. O dövrdə xaricdə azərbaycanlıların artıq 200-dən çox təşkilatı vardı. Həmin təşkilatlar qurultaya 406 nümayəndə göndərmişdi. Əlavə olaraq 63 qonaq iştirak edirdi. *Heydər Əliyev* qurultaydakı nitqində deyirdi: “Biz istəyirik ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar... öz milli köklərini, milli mənsublyətlərini itirməsinlər. Bizim hamımızı, azərbaycanlıları birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, tarixi köklərimizdir, milli-mənəvi dəyərlərimizdir, milli mədəniyyətimizdir... İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, gərək öz milliliyini qoruyub saxlasın” (2.3.10). Ulu öndər sözlərinə davam edərək problemin ikinci mühüm tərəfini açmışdır: “Dünyada eyni zamanda assimilyasiya prosesi də var. İnsanlar – mən azərbaycanlılar haqqında danışiram – gərək, yaşadıkları ölkədə, yenə deyirəm, o şəraiti mənimsəyərək, orada özləri üçün yaxşı mövqelər tutsunlar” (2.3.10). Bu fikirlərdə

Azərbaycan diasporu qarşısında duran vəzifələr konkret ifadə edilmişdir. Azərbaycanlılar xaricdə Vətənin və dövlətin pozitiv imicini yaratmalı, ölkəmiz üçün əlverişli beynəlxalq himayə mexanizminin formalaşmasına dəstək verməlidirlər. Dünyanın hər bir guşəsində yaşayan azərbaycanlılar monolit qüvvə kimi dövlətimiz üçün aktual problemlərlə bağlı iradələrini ortaya qoysalar, beynəlxalq miqyasda Azərbaycanın mövqeyi daha da möhkəmlənmiş olar.

Keçən müddət xarici siyasət kursunun bu aspektinin nə dərəcədə səmərəli olduğunu tam təsdiq etdi. 2002-ci il iyulun 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti *Heydər Əliyev* “Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında” fərman imzaladı. Həmin il dekabrın 27-də isə Ulu öndər “Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla bağlı Dövlət Siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununu imzaladı.

Bu addımlar diaspor məsələsinin dövlətin xarici siyasətinin çox mühüm tərkib hissəsi kimi qəbul edildiyini təsdiqləyirdi. Azərbaycanın xarici siyasətində bu istiqamətdə ardıcıl və sistemli işlərin görülməsi üçün geniş perspektivlər yaranmışdı. 2004-cü ilin aprel ayının 17-də Berlin şəhərində Avropa Azərbaycanlıları Konqresinin təsis konfransı keçirildi. Həmin ilin mayında Türkiyənin İskəndərün şəhərində Türkiyə-Azərbaycan Dərnəkləri Federasiyası yaradıldı. Federasiya Türkiyədə fəaliyyət göstərən 18 Azərbaycan icma və birliklərini birləşdirir. 2004-cü ilin oktyabr ayında Ümumrusiya Azərbaycan Konqresinin II Qurultayı keçirildi. 2005-ci ilin aprel ayında Kanadanın Toronto şəhərində Azərbaycan Təşkilatları Federasiyasının təsis konfransı oldu. 2005-ci ildə Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresi gənclər birliklərini yaratdı.

2006-cı ilin mart ayının 16-da isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə Bakı şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayı keçirildi. Qurultaya dünyanın müxtəlif ölkələrindən ümumilikdə 1231 nümayəndə seçilmişdi. Tədbirdə 49 xarici ölkədən 593 nümayəndə və 388 nəfər qonaq iştirak etdi.

Dünya Azərbaycanlılarının növbəti, III Qurultayı “Dünya Azərbaycanlılarının III Qurultayının keçirilməsi haqqında” Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin 21 yanvar 2011-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirminci ildönümü ilə bağlı Tədbirlər Planı”na əsasən 2011-ci il iyul ayının 5-6-da Bakı şəhərində keçirildi. Ali tədbirdə dünyanın 42 ölkəsindən 1272 nümayəndə, 579 təmsilçi və 211 qonaq iştirak etdi. Qurultayın yekununda bir sıra qərarlar qəbul edildi.

Son illərdə xaricdə yaşayan azərbaycanlı gənclərin sürətlə təşkilatlanması prosesinin şahidiyik. Bu prosesdə *Heydər Əliyev* Fondunun Rusiya üzrə nümayəndəsi *Leyla xanım Əliyevanın* rolu çox böyükdür. Azərbaycanlı gənclər vahid təşkilat altında daha sıx birləşdikcə, dövlətimizin maraqlarını beynəlxalq miqyasda müdafiə etmək imkanları da genişlənir. Məsələn, son iki ildə Xocalı soyqırımının dünya ölkələrində təbliğində gənclərimiz fəal iştirak ediblər. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) gənclər qurumu ilə birgə müxtəlif tədbirlər keçirilib. Ermənilərin təxribatçı fəaliyyətlərinin qarşısının alınmasında gənclərimiz fəal iştirak edirlər. Artıq ermənilər əvvəlki kimi sərbəst və səmərəli fəaliyyət göstərə bilmirlər. Fransa Senatının “erməni soyqırımı” ilə bağlı 2011-ci ildə qəbul etmək istədiyi qanun layihəsinin əleyhinə bu ölkədəki diasporumuz ciddi aksiyalar təşkil etdi. Bununla yanaşı, Azərbaycanın maraqlarının dünyanın qabaqcıl ölkələrinin rəsmi orqanlarına ictimai yolla çatdırılması istiqamətində gənclər təşkilatlarının böyük rolu olub.

Azərbaycan dövləti xaricdə yaşayan soydaşlarımızın hüquqlarının qorunması ilə bağlı ciddi işlər görür. Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi bu yöndə fəaliyyətini getdikcə genişləndirir. Proseslərin gedışı göstərir ki, artıq dünyanın müxtəlif ölkələrində Azərbaycan xalqı və dövlətinin maraqlarını müdafiə edə biləcək beynəlxalq himayə mexanizmi yaranıb. Dövlətin xarici siyasətində indi də bu prosesi inkişaf etdirmək mühüm yer tutur. Qlobal geosiyasi miqyasda qüdrətli Azərbaycan dövlətinin formalaşmasına geniş imkanlar yaratmaq kursu davam edir.

Beynəlxalq himayə mexanizminin yaradılmasının başqa mühüm tərəfini dünyanın müxtəlif ölkələrində yerli qurumlarla fəal işin apa-

rılması təşkil edir. Bu qurumlar hökumət və ya qeyri-hökumət təşkilatları, rəsmi orqanlar, media ola bilər. Müasir dövrdə informasiyadan maksimum yararlanmaq prinsipi adi qaydaya çevrilmişdir. O cümlədən dövlətlər ehtiyac yarandıqda xaricdə lobbichilik fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Bu isə müəyyən həssas məqamlarda Azərbaycanın maraqlarının qorunması, ona ədalətli mövqe formalaşdırılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Məsələn, son zamanlar erməni siyasətçiləri və rəsmi şəxsləri Azərbaycanın ABŞ Konqresində və Avropa parlamentlərində lobbichiliklə bağlı fəaliyyətini genişləndirdiyindən narahatlıq keçirdiklərini dilə gətirirlər.

Artıq dünyanın böyük dövlətlərinin əksəriyyətinin qanunverici orqanlarında Azərbaycanı himayə edən qruplar mövcuddur. ABŞ Konqresində bu işin daha sürətlə getdiyini etiraf edənlər az deyildir. Məhz buna görədir ki, son illər Konqresdə Ermənistanın xeyrinə qərar çıxarmağın çətinləşməsi göz qabağındadır. Müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən erməni diplomatları artıq əvvəlki kimi maneəsiz anti-Azərbaycan təbliğatı apara bilmədiklərini açıq qeyd edirlər. Rəsmi orqanlar əvvəlki dövrlərdə olduğu qədər erməni planlarına dəstək vermirlər.

Təbii ki, bu məsələdə eyforiyaya uymaq olmaz. Dərk etmək lazımdır ki, bizə həttə ən yaxın dost sayılan ölkələrdə belə Azərbaycana qarşı müəmmalı davranışlar ola bilər. Son vaxtlar Avropanın bəzi dövlətlərinin media qurumları, beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndələri Azərbaycana qarşı təzyiq üsulundan istifadə etməyə çalışırlar. Onlar bir növ “qara piar”a əl atırlar. Bir sıra dövlətin parlamentlərində ölkəmizin əleyhinə əsassız qərarlar da çıxarıla bilər. Lakin məsələ bundan ibarət deyil – Azərbaycan dövlət kimi hər şeyi göz önünə alır. Bizim üçün vacib odur ki, artıq beynəlxalq miqyasda Azərbaycanı himayə edə bilən mexanizm var və lazım olanda həmin mexanizm əks-təsir göstərə bilər.

Azərbaycanın xarici siyasəti qarşısında duran vəzifələrin qısa təhlili bu sahədə ciddi uğurların əldə edildiyini göstərir. Keçən müddət ərzində xarici siyasət güclü dövlətin yaradılması işində üzərinə düşənləri yerinə yetirib. Onu demək lazımdır ki, dünyada geosi-

yasi situasiya sürətlə dəyişdiyindən xarici siyasətin metodlarında da yeniləşmələr baş verir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, XXI əsrin başlanğıcı risklərin və böhranların yaranması ehtimalının artması ilə xarakterizə olunur. Buna uyğun olaraq, mümkün təhlükə və riskləri nəzərə alan çevik xarici siyasət strategiyasının daha da inkişaf etdirilməsinə ehtiyac yaranır. Azərbaycan Prezidenti *İlham Əliyev* məsələnin bu aspektinə daim ciddi diqqət yetirir və ölkəmizin son vaxtlar beynəlxalq miqyasda əldə etdiyi böyük uğurlar çevik xarici siyasət kursunun inkişaf etdiyini təsdiqləyir. Xarici siyasətin prioritet istiqamətlərinin təhlili mövcud situasiyanın daha konkret mənzərəsini yaratmaqda yardım edə bilər.

Nəzəri ümumiləşdirmələr

1991-1993-cü ilin birinci yarısında Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti ölkəni uçurum qarşısında qoymuşdu. Müstəqilliyini yenidən əldə etmiş gənc dövləti bəzi xarici qüvvələr, ümumiyyətlə, dünyanın geosiyasi xəritəsindən silmək niyyətində idilər. Xarici siyasətin gah bu, gah da o biri ifrat mövqelərə varması çox ciddi problemlər yaratmışdı. Proseslər ölkənin bir neçə hissəyə parçalanmasına aparırdı.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra bütövlükdə postsovet məkanı geosiyasi baxımdan qeyri-müəyyən idi. Azərbaycan kimi ölkələri kimlərsə xilas edə biləcəyi absurd görünürdü. Faktiki olaraq, uçurumun kənarına gəlmiş dövləti yalnız öz daxilində yetişdirdiyi lider xilas edə bilərdi. Xalqın o liderə inamı möhkəm idi və o Azərbaycanı fəlakətdən qurtara bildi. 1993-cü ilin ikinci yarısında ölkənin dağılması prosesi dayandı. Bir-birinin ardınca qanunsuz hərbi birləşmələr ləğv edildi ki, bu da xarici qüvvələrin əl-qolunu bağladı.

Buna paralel olaraq dövlətin sistemli xarici siyasəti formalaşdırılırdı. 1995-ci ildən başlayaraq xarici siyasət sahəsində aktiv fəaliyyət mərhələsi başladı. Azərbaycan Prezidenti *Heydər Əliyev* müxtəlif dövlət və beynəlxalq təşkilatlarla intensiv surətdə əlaqələr qurdu. Azərbaycanın xarici siyasəti bir çox istiqamətdə ölkənin əməkdaşlıq

imkanlarını xeyli artırdı. Bu zaman qlobal səviyyədə cərəyan edən geosiyasi proseslərin daxili məntiqi ciddi sürətdə nəzərə alındı. Regional səviyyədə formalaşmış geosiyasi vəziyyətə uyğun xarici siyasət kursu formalaşdı. Burada Azərbaycan üçün əsas vəzifə ərazi bütövlüyünün bərpasına imkan verəcək Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün çalışmaq idi. Bu proses ölkənin xarici siyasətinin ən mühüm istiqamətinə çevrildi.

Sistemli sürətdə həyata keçirilən tədbirlərdən sonra Azərbaycanın xarici siyasətində yüksəliş başladı. Qısa müddətdə *Heydər Əliyev* bu prosesin dönməzliyini təmin etdi. Nəticədə, Azərbaycanın xarici siyasəti XXI əsrə qlobal miqyasda baş verən geosiyasi proseslərə, regional vəziyyətə və dünyanın enerji təhlükəsizliyi sisteminin qurulması dinamikasına çevik reaksiya verən sistem kimi daxil oldu. Bu sistem daim özünü yeniləşdirir, meydana çıxan gözlənilməz situasiyalara konstruktiv reaksiya verir.

Azərbaycanın xarici siyasəti müasir dövr üçün səciyyəvi olan risk və böhranları nəzərə alan mexanizmlərə malikdir. Həmin mexanizmlər böhranlı situasiyalarda müxtəlif variantlardan ölkənin maraqlarına cavab verən daha optimalının seçilməsinə əsaslanır. Xarici siyasətin çevikliyi Azərbaycanı ötən müddət ərzində Cənub Qafqazın lider dövləti səviyyəsinə qaldırıb. Ölkənin xarici siyasəti regional lider strategiyasına istiqamətləndiyindən, bu mövqenin daha da möhkəmləndiriləcəyinə şübhə yoxdur.

Aparduğumuz təhlil göstərir ki, Azərbaycanın xarici siyasətinin vəzifələri bir-birlərini tamamlayan və vahid sistem əmələ gətirən müddəalardan ibarətdir. Onları şərti olaraq üç qrupa ayırdıq. Onların əsasında Azərbaycanın dövlət suverenliyi və müstəqilliyinin təmin edilməsi prinsipi durur. Yəni başlıca məqsəd tam aydındır. Təməl prinsipi bütün dünyaya Azərbaycanın dövlət quruculuğu strategiyasının mahiyyətini çatdırır. Ölkəmiz heç zaman müstəqilliyini kimsəyə güzəştə getməyəcək. Müstəqillik daxili siyasətlə xarici siyasətin uzlaşdığı əsas sahədir. Dövlətin siyasi kursunun hər iki aspekti bir-birini tamamlayır. Onlar vəhdət təşkil edirlər. Daxili siyasətdə həyata keçirilən bütün proqramlar xarici siyasətin məzmununun formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Xarici siyasətin uğurları isə daxili siyasətdə islahatların aparılması üçün yeni imkanlar yaradır.

Azərbaycanın xarici siyasəti qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəticəsində regionda və qlobal miqyasda əsas geosiyasi güclərin maraqlarının tarazlaşdırılması addım-addım reallaşır. Hətta Cənub Qafqazın ən böhranlı dövrlərində belə, Azərbaycan çevik reaksiyalar hesabına həmin tarazlığı saxlaya bilib. Bu da xarici siyasətin qlobal təhlükəsizlik meyarları ilə regional təhlükəsizlik meyarları arasında uzlaşma nöqtələrini tapa bildiyini sübut edir. Problemin bu tərəfi Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərinin məzmunundan aydın görünür. Növbəti fəsil bu problemin təhlilinə həsr edilib.

III Fəsil

GÜCLÜ DÖVLƏT KONSEPTİ VƏ REGIONAL LİDERLİK

3.1. Müasir xarici siyasətə aid bəzi qeydlər

Müasir tarixi dövrdə uğurlu xarici siyasət kursu müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək olduqca çətinidir. Burada həm dövrün geosiyasi, iqtisadi, mədəni, sivilizasiya mürəkkəblikləri və ziddiyyətlərini, həm regionun özəlliklərini, həm də konkret ölkənin tarixi təkamül xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazım gəlir. Lakin bu da kifayət etmir. Sadalanan sahələrin hər biri özlüyündə mürəkkəb sistem təşkil edib və çoxlu amillərdən asılıdır.

Xarici siyasət kursunu formalaşdırmaq prosesində isə bu mürəkkəb sistemləri daha geniş sistemdə birləşdirmək lazımdır. Elmdə buna metasistem deyilir. Mürəkkəb sistemlərə daxil olan yüzlərlə element arasında metasistem miqyaslı qanunauyğunluqlar tapmaq, onları uzlaşdırmaq böyük hazırlıq və təcrübə tələb edir. Başlıca məqam vahid məqsədi müəyyənləşdirmək və çoxlu sayda elementdən ibarət nəhəng sistemi həmin məqsədə xidmət istiqamətində çalışdırmaqdır. Lakin başqa yol yoxdur. Obrazlı desək, xarici siyasətlə məşğul olan adamın iki yolu var. Birincisi, çalışıb qalib gəlmək. İkincisi, çalışıb yenə də qalib gəlmək. Böyük siyasətçi və dövlət xadimi *Uinston Çörçill* maraqlı deyib: “Heç zaman, heç zaman, heç zaman, heç zaman təslim olmayım...”.

Xarici siyasət mücərrəd bir məkanda həyata keçirilmir. Siyasət konkret məkan və zaman şəraitində həyata keçirilir. Bu sahədə uğur qazanmaq həmin şərtlərin verdiyi imkanlardan ağılla və reallıqları nəzərə alaraq dövlətin maraqlarına uyğun faydalanmaq deməkdir. Müqayisə bir qədər kobud da olsa, xarici siyasət beynəlxalq münasibətlər sahəsində “şahmat oyunu”nu xatırladır. Amma çox zaman bu oyunu bir neçə şahmat taxtası üzərində aparmaq lazım gəlir.

Beynəlxalq münasibətlər xalqlar, dövlətlər və dövlətlər ittifaqı arasında müxtəlif sahələr üzrə əlaqə və qarşılıqlı münasibətlərin toplusudur. Buraya siyasət, iqtisadiyyat, diplomatiya, hərbi, mədəniyyət və digər müxtəlif sahələr daxildir. Beynəlxalq münasibətləri mürəkkəb və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir neçə sahənin sistemi kimi təsəvvür etmək olar. Bu sistemdə isə mühitə təsir edən daha bir amil, yəni dünya siyasəti də olmalıdır.

Dünya siyasəti anlayışı beynəlxalq siyasət anlayışını diqqətə gətirir. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərin təhlili geosiyasət və siyasi qlobalistika çərçivəsində aparılır. Lakin dünya siyasəti, beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq siyasət anlayışlarının qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri təhlili hələ araşdırılmaqdır. Praktiki olaraq isə beynəlxalq siyasəti beynəlxalq münasibətlərin subyektlərinin fəaliyyət sahəsi kimi başa düşmək olar. Buraya xarici siyasətin üsul və vasitələrini də daxil etmək məntiqli görünür. Hər halda beynəlxalq münasibətlər sahəsinin müxtəlif amillər və qurumların mürəkkəb qarşılıqlı təsirlərinin mühiti olması qəbul edilməlidir.

Müasir tarixi şəraitdə beynəlxalq münasibətlər sahəsinin tərkib hissələri bir-biri ilə sıx bağlıdır və üç qrupa ayrılır. **Birinci qrupa dövlətlərarası münasibətlər daxildir. İkinci qrupa regional dövlətlərarası birliklər arasındakı münasibətlər aiddir. Üçüncü qrupu isə ümumdünya hökumət və qeyri-böyük təşkilatlarının formalaşdırdığı münasibətlər təşkil edir.** Göründüyü kimi, beynəlxalq münasibətlər sahəsi çoxpilləli struktur-funksional xüsusiyyətlərə malikdir.

Dövlətlərin həyata keçirdikləri xarici siyasətin ümumi ruhu, istifadə etdikləri üsul və vasitələr dərhal beynəlxalq münasibətlər sisteminə öz təsirini göstərir. Bəzən bu təsir elə güclü olur ki, bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sistemi dəyişir. Belə olarsa, geosiyasi statusundan asılı olmayaraq, hər bir dövlətin xarici siyasətinin ümumi beynəlxalq vəziyyətə təsir etmək imkanını qəbul etməliyik. Belə bir həssas şəraitdə müstəqilliyini yaxın keçmişdə əldə etmiş dövlətlər xarici siyasət kursunu çox incəliklə seçməli idilər. Əlbəttə, əgər dövlət müstəqil və suveren olmaq, inkişaf etmək istəyirsə, bunu etməlidir.

Təcrübə göstərir ki, nəzəri olaraq hamının qəbul etdiyi məsələlərin praktiki reallaşmasında problemlər yaranır. Siyasətçi nəzəri hazırlığa baxmayaraq, xarici siyasət kursunu formalaşdırmaqda idealizmə yuvarlanır. Real şərtləri lazımi qədər nəzərə ala bilmir. *A.Mütəllibov* 1991-1992-ci illərdə reallığı nəzərə ala bilmədiyindən, yanlış xarici siyasət kursu yeritdi. Ona görə də, siyasi olimpdən birdəfəlik aşağı yuvarlandı. *Ə.Elçibəy* isə sələfinin səhvini başqa ifrat geosiyasi istiqamətdə təkrarladı. Onun da siyasi aqibəti məlumdur. Ona görə də, dövlət rəhbəri xarici siyasət kursunu formalaşdıranda, reallıq hissini itirməməli, əsassız bəyanatlarla başqalarını qıcıqlandırmamalı, praktiki səmərə verə biləcək mövqe seçməlidir.

Bütün bunlar xarici siyasətin əsas istiqamətlərinin və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsinin nə dərəcədə mürəkkəb bir məsələ olduğunu əyani sübut edir. *U.Çörçill* demişkən, “yanğınla yanğınsöndürənin komandası arasında bərabərlik işarəsi” qoyanda, dövlətin xarici siyasətinin özü “yandır”. Gerçek xarici siyasət dövlətin iqtisadi, demografik, hərbi, elmi-texniki və mədəni potensialına əsaslanır. Bu amillərin nəzərə alınması dövlətin bu və ya digər istiqamətlərdə xarici siyasətinin imkanlarını müəyyənləşdirməkdə köməklik edir. O cümlədən, xarici siyasətdə məqsədlərin aydınlaşdırılması və onlara nail olma prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində həmin amillər ciddi rol oynayır. Bu prioritetlər, bir qayda olaraq, çoxpilləli olur. Bu zamanda və bu məkanda nəyin prioritet olmasının dəqiq müəyyənləşdirilməsi xarici siyasətin prinsipial məsələlərindəndir.

Xarici siyasətin əsas istiqamətləri və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində bir sıra amillər qrupunu da diqqətdə saxlamaq gərəkdir. Xarici siyasətin həyata keçirilməsi formaları bu qrupa aiddir. Həmin formalar aşağıdakılardır:

- dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin qurulması;
- regional və dünya miqyaslı beynəlxalq təşkilatlarda dövlətin nümayəndəliklərinin açılması və ya dövlətlərin iştirakı;
- dövlətə dost olan xarici siyasi partiya və başqa ictimai təşkilatlarla əməkdaşlıq;
- dövlətlərarası diplomatik münasibətlərin olmadığı ölkələrin nü-

mayəndələri, siyasi partiyaları və hərəkatları ilə müntəzəm təmasların qurulması.

Bu formalardan görünür ki, xarici siyasət müxtəlif sahələri əhatə edən və çoxpilləli struktura malik olan sistemli fəaliyyətdir. Dövlət orqanları ilə əlaqələrdən tutmuş, beynəlxalq təşkilat, siyasi partiyalar, ictimai hərəkatlar, qeyri-hökumət təşkilatlarınadək bütün qurumlarla iş aparılması tələb olunur. Belə çıxır ki, xarici siyasətin həyata keçirilməsi formalarının səmərəliliyi dayanıqlı əlaqələr kanallarının olması ilə bilavasitə bağlıdır. Bu, xarici siyasi fəaliyyətin metod və vasitələrini uzlaşdırmağa imkan verir. Müxtəlif metod və vasitələrin bir-biri ilə uzlaşdırılması xarici siyasi fəaliyyətin səmərəliliyində çox mühüm rol oynayır. Həmin metod və vasitələr aşağıdakılardır:

- müxtəlif səviyyələrdə nümayəndə heyətləri və informasiya mübadiləsi;
- geniş çeşidli məsələlər üzrə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilə və sazişlərin bağlanması;
- dövlətin daxili və xarici siyasi fəaliyyət imkanlarının inkişafına yardım, başqalarının isə analoji imkanlarının məhdudlaşdırılması;
- nüvə müharibəsinin qarşısının alınması;
- lokal münaqişələrin aradan qaldırılması və onların lokallaşması üzrə önleyici tədbirlərin görülməsi;
- texnogen fəlakətlərin və onların nəticələrinin aradan qaldırılması sahəsində əməkdaşlıq;

- aqlıq və xəstəliklərlə mübarizə, ətraf mühitin qorunması və s.

Xarici siyasi fəaliyyətdə adətən bu metod və vasitələrin kombinasiyasından istifadə etmək lazım gəlir. Metod və vasitələrdən səmərəli istifadə edilmədiyi təqdirdə, hətta ən güclü siyasi kurs belə, gözlənilən nəticəni vermir. Ona görə də, müasir dövlətlər daim xarici siyasətin formaları ilə onları reallaşdırmağın metod və vasitələri arasında uyğunluğun təmin edilməsi məsələsinə ciddi diqqət yetirirlər. **Məsələn, XXI əsrin başlanğıcından xarici siyasətdə humanitar amilə diqqət artır. Yerli cəmiyyətlərdə narazılığın olmaması üçün böyük dövlətlər siyasətdə humanitar məqamları önə çəkməyə çalışırlar. Dolayısı ilə insan amilinə diqqət artır. Bu da təbii ki, xarici siyasətin**

reallaşdırılması formalarının, eləcə də metod və vasitələrinin daha da inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Nəhayət, xarici siyasəti həyata keçirmək məqsədilə xüsusi dövlət strukturları vardır. Dünyanın əksər dövlətlərində bunlara aşağıdakılar aiddir:

- xarici siyasəti həyata keçirmək və ona nəzarət etmək üçün ixtisaslaşmış orqanlar – xarici işlər nazirlikləri və xarici siyasət məsələləri üzrə parlament komitələri;

- səfirliklər və nümayəndəliklər (burada hərbi və iqtisadi məsələlər, mədəni əməkdaşlıq üzrə mütəxəssislər çalışır);

- xaricdə nisbi müstəqil proqramlar üzrə səfirlik və nümayəndəliklərin nəzarəti altında çalışan elmi və mədəni mərkəzlər;

- rəsmi və yarımrəsmi missiyalar və b.

Deyilənləri indi bir baxış bucağı altına gətirək. Gördüyümüz kimi, xarici siyasət nəbəng və çoxtərkibli mürəkkəb sistemdir. Burada xarici siyasətin nəzəri kursu, onu həyata keçirən xüsusi qurumlar, siyasəti reallaşdırma formaları, metod və vasitələri vahid orqanizmdə birləşməlidir. Yəni xarici siyasət canlı orqanizm kimi özünü qorumaqla yanaşı, özünü inkişaf etdirməyi də bacarmalıdır. Əks halda, dəyişən şərtlər altında əzilə bilər.

Əgər xarici siyasətin əsas istiqamətlərinin və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsinə göstərilən xüsusiyyətlər prizmasından nəzər salsaq, onda aydın olar ki, bu iş nəzəri fəaliyyətlə praktiki fəaliyyətin sintezindən ibarətdir. Təcrübə bu məqamın çox önəmli olduğunu göstərir. Xarici siyasətin əsas istiqamətləri reallığa uyğun olmadıqda, onun fəsadlarını aradan qaldırmaq çox çətin olur. Eynilə, konkret məkan və zamana uyğun prioritetlər və onların pillələrini müəyyənləşdirmədikdə, siyasi fiasco qaçılmaz olur. Burada xarici siyasətin əsas istiqamətləri ilə prioritetləri arasında fərqi görmək lazımdır. Əslində, bunlar bir-biri ilə sıx bağlı olan məfhumlardır. Prioritetlər əsas istiqamətlərin bazasında müəyyənləşdirilir. Daha doğrusu, prioritetlərin çeşidini əsas istiqamətlər formalaşdırır. Xüsusi hallarda onlar üst-üstə də düşə bilər. Xarici siyasətin əsas istiqamətləri prioritetlərin iyerarxiyasını da müəyyən edir. Hansı prioritetin hansı məqamda aktuallaşması əsas istiqamətlərin məzmunundan asılıdır.

Məsələn, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin Azərbaycanın xarici siyasətinin ən aktual prioriteti olması konkret zaman və məkanda xarici siyasətin əsas istiqamətlərinin ümumi məzmunundan qaynaqlanır. Azərbaycanın “uzaq” və “yaxın xaric” ölkələri ilə münasibətlərinin məcmusu ərazi bütövlüyünün bərpası məsələsini önə çıxarır ki, buna da nail olmağın yolu Dağlıq Qarabağ probleminin həllindən keçir.

Məsələyə Rusiya ilə münasibətlərin inkişaf perspektivləri prizmasından baxdıqda, xarici siyasətin əsas istiqaməti ilə prioritetinin üst-üstə düşdüyünü görmək olur. Yaxın və böyük qonşumuz olduğuna, tarixin müəyyən mərhələsində eyni dövlətin tərkibində olduğumuza və qlobal siyasətdəki yüksək mövqeyinə görə Rusiya ilə əlaqələr Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Eyni zamanda, hazırkı tarixi şəraitdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasında, sosial-mədəni inkişafında və başqa məsələlərdə önəmli rol oynadığından Rusiya istiqaməti həm də prioritetdir.

Bu növ müqayisələrin sayını artırmaq olar. Lakin hər halda xarici siyasətin əsas istiqamətləri ilə prioritetlərinin sıx əlaqədə olması aydın görünür. Ancaq onları eyniləşdirmək də düzgün deyildir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətləri və prioritetlərinin təhlilinə ehtiyacın olduğunu görürük.

3.2. Xarici siyasətin əsas istiqamətləri: aşırımlı yollarla zirvəyə doğru

Siyasətə hamar yol kimi baxmaq bəri başdan mübarizəni udurmaq deməkdir. Dünya siyasətində bir neçə dəfə siyasi olimpə yüksəlmiş adamların sürətlə “aşağı düşməsindən” çoxlu misallar çəkmək olar. İradəli və qətiyyətli siyasətçi yenidən “kül içindən dirilə” bilir. Siyasətdə aşırımlı yollarla zirvəyə doğru getməyi bacarmaq lazımdır. Xarici siyasətin əsas istiqamətlərini də çətinliklər və dolanbaclarla dolu yollarla irəlilətmək gərəkdir. Azərbaycan 20 ildən çoxdur ki, müstəqilliyi naminə xarici siyasətini bütün əsas istiqamətlərdə

çətinlikləri dəf edərək inkişaf etdirir. *Heydər Əliyev xarici siyasət kursunu global güc qütblərinin gərginlik sahələrinə salmadan, çevik manevrlərlə formalaşdırdı. Prezident İlham Əliyev bu kursu davam etdirir. Ətrafında “çoxkombinasiyalı siyasi oyunlar” gedən Azərbaycan “dəyişən geosiyasi kart olmayıb, olmayacaq da” (İlham Əliyev)* (sitat: 3.2.1, s.19-20). Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi fəlsəfəsinə bu fikirlərin işığında nəzər salmaq faydalı olardı.

Əvvəla, Azərbaycan öz ətrafında aparılan çoxkombinasiyalı siyasi oyunların fərqiindədir. Bu oyunun aktorları məlumdur. Onların belə davranmasının səbəbiəri də çoxlarına aydındır. Bir tərəfdən, onlar Azərbaycanın zənginliklərindən məhrum olmaq istəmirlər, digər tərəfdən isə, onu (Azərbaycanı) müstəqil tərəfdaş kimi də qəbul etməkdə çətinlik çəkirlər. Görünür, tarixin hökmü ilə Azərbaycanın müvəqqəti olaraq dövlətçiliyini itirməsi bir çoxlarında yanlış fikir formalaşdırıb. Bu cür çoxpilləli siyasi və geosiyasi mürəkkəbliklər şəraitində xarici siyasətin əsas istiqamətləri iki hədəfi birdən vurmağa imkan yaratmalı idi. Azərbaycanın ətrafında aparılan siyasi oyunların neytrallaşdırılması fonunda əməkdaşlığa qapının açıq olduğunu göstərmək lazım idi. Paralel olaraq, Bakının heç bir vaxt kiminsə yedəyində getməyəcəyini, geosiyasi mübitdə regional lider qismində müstəqil oyunçu olacağını sübut etməli idik.

Bu prinsipləri əsas götürərək, Azərbaycanın xarici siyasətinin üç mühüm aspektini qeyd edə bilərik. Birincisi, region dövlətləri ilə münasibətlərin tənzimlənməsi. İkincisi, Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin qurulması. Üçüncüsü, coğrafi baxımdan uzaq olan ölkələrlə münasibətlərin formalaşdırılması. Bu istiqamətlər Rusiya, İran və Türkiyəni, Gürcüstan, Ermənistan və Mərkəz Asiya ölkələrini, ABŞ və Avropa dövlətlərini, Yaxın və Uzaq Şərqi əhatə edir.

Xarici siyasətdə beynəlxalq və regional təşkilatlarla sıx əlaqələrin yaradılması və əməkdaşlıq edilməsi ayrıca istiqamət kimi götürülür. BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, MDB, İƏT, ECO, QDİƏT, GUAM, NATO, Qoşulmama Hərəkatı və başqa təşkilatlarla hərtərəfli münasibətlərin qurulmasına böyük diqqət yetirilir.

Sosial-mədəni və siyasi həyatda qeyri-dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının rolunun artması ilə əlaqədar xarici siyasətdə onların yeri daha da genişlənir.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) daxilində aparılan fəal diplomatik və ideoloji iş sayəsində Xocalı soyqırımını bir neçə dövlətin parlamentində müzakirə edildi. Bu addımı ilə Azərbaycan diplomatiyası 57 ölkə ilə münasibətlərinə yeni müsbət çalar gətirdi. Regional və global miqyasda beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik fəaliyyət global geosiyasi mühitə sistemli şəkildə təsir etmək imkanı yaradır. Bəzi hallarda konkret bir dövlət Azərbaycana qarşı qərəzli mövqe tuta bilər. Belə hallarda həmin dövlətin üzv olduğu beynəlxalq təşkilat vasitəsilə anlaşılmazlıq aradan qaldırmaq və ya onu minimuma endirmək mümkün olur.

Təbii ki, dövlətlərin elə strateji maraqlar dairəsi var ki, buraya beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində nüfuz etmək çətindir. Bu halda ikitərəfli dialoq və ya dost dövlətlərin siyasi-diplomatik dəstəyi ilə hərəkət etmək lazım gəlir. Məsələn, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı böhranlı situasiyalarda Türkiyə və Pakistan Azərbaycana daim dəstək verirlər. Bu cür manevrlərlə global miqyasda Azərbaycanın maraqlarının gözlənilməsinə və xarici siyasətdə balansın saxlanmasına nail olunur.

Azərbaycanın BMT və AŞPA çərçivəsində siyasi fəallığı xeyli nəticələr əldə etməyə imkan verib. BMT-nin Dağlıq Qarabağla bağlı 4 qətnamə qəbul etməsi, Azərbaycanın 2012-ci ildə Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsi və Prezident İlham Əliyevin TŞ-nin iclasına sədrlik etməsi beynəlxalq təşkilatlarda aparılan siyasətin konkret bəhrələrindəndir. Azərbaycan yeritdiyi xarici siyasətin əsl mahiyyətini yüksək tribunallardan izah edir, dövlətin sülhpərvər obrazını tam açıqlayır, xalqımızın gerçək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri haqqında geniş məlumatlar verir.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin AŞPA-dakı fəaliyyəti xarici siyasətin uğurlarından biri kimi qəbul edilməlidir. İlham Əliyevin Azərbaycanın həmin təşkilatdakı nümayəndə heyətinə başçılıq etdiyi

zaman ciddi uğurlar əldə edildi. Bu təşkilat rəsmən Ermənistanı təcavüzkar kimi tanıdı. Bununla bağlı AŞPA-nın sənəd tərtib etməsindən sonra Ermənistan xarici siyasətinin nizamı pozuldu. Həmin hadisəni bir beynəlxalq təşkilat çərçivəsində dünya miqyasında tanıma biləcək geosiyasi dəyişikliyin konkret nümunələrindən biri kimi qəbul etmək olar.

Qoşulmama Hərəkatının nisbətən yeni üzvləri sırasında olan Azərbaycan təşkilat daxilində siyasi məsləhətləşmələrdə fəal iştirak edir. Hərəkata üzvlük sayəsində Azərbaycan bu qurumun digər 119 üzvü ilə siyasi əlaqələr qurmaq və onları möhkəmləndirmək üçün əvəzsiz imkan əldə etmişdir. Əlamətdar hadisədir ki, digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar kimi, Qoşulmama Hərəkatı da öz qərar və yekun bəyanatlarında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir.

Azərbaycan MDB çərçivəsində də fəaldır. Ölkəmizin bu quruma daxil olması və burada fəal iş aparması ilə Ermənistanın bir çox mənfur planlarının qarşısı alındı. Çünki Azərbaycanın razılığı olmadan, MDB onun maraqlarına zidd heç bir ciddi sənədi qəbul edə bilməz. Ölkəmizin təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmini üçün bunun nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu anlamaq çətin deyil. Azərbaycan MDB-nin bir çox sənədlərinə Ermənistan amilini nəzərə alaraq veto qoya bilib. Xüsusilə təhlükəsizlik sisteminin yaradılması məsələsində ölkəmizin müstəqil mövqe nümayiş etdirməsi ermənilərin qərəzli siyasi niyyətlərini cilovlamağa imkan verir. Yəritdiyi çevik siyasət nəticəsində Azərbaycan həm MDB-yə daxil olan dövlətlərlə sıx əməkdaşlıq edir, həm də özünə qarşı qəbul oluna biləcək təhlükəli qərarları neytrallaşdırır.

Gətirdiyimiz misallar istər-istəməz belə bir sual doğurur: xarici siyasət beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində daha çox uğur qazanmağa imkan verirsə, onda ikitərəfli əlaqələrin əhəmiyyəti azalmırmı? Etiraf edək ki, qloballaşan dünyada bir neçə dövlətin daxil olduğu qurumla əməkdaşlıq daha perspektivli görünür. Sosial, mədəni, elmi, iqtisadi, ekoloji və s. sahələrdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar vasitəsi ilə də geosiyasi münasibətlərə ciddi təsir etmək mümkündür. Bu kimi amillər müasir siyasət dünyasının gündəminə ümumilikdə diplomatiyanın gələcəyi məsələsini gətirib. Bu haqda biz kitabın sonrakı hissələrində danışacağıq.

Ümumilikdə isə ehtimal etmək olar ki, ikitərəfli münasibətləri diplomatiyanın heç bir forması əvəz edə bilməyəcəkdir. Nə qədər ki, dünyada dövlətlər var, ikitərəfli münasibətlər xarici siyasətin prioriteti olaraq qalacaqdır. Mümkündür ki, dünya dövlətlərinin qarşılıqlı asılılığının daha yüksək mərhələsində ikitərəfli münasibətlər sistemində yeni çarlar meydana gəlsin. Onda xarici siyasətin müxtəlif aspektləri arasında daha rəngarəng və sistemli münasibətlər qurula bilər. Həmin məsələləri yalnız konkret olaraq yeni situasiya yaranandan sonra nəzərdən keçirmək olar. Hazırda xarici siyasətin əsas istiqamətləri sırasında ikitərəfli əlaqələr əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Bu zaman qarşılıqlı anlaşma prinsipi əsas götürülür. Bu əsasda dövlətlərlə bərabər hüquqlu, qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurmaq səmərə verir. Beynəlxalq təhlükəsizlik baxımından həmin prinsip əhəmiyyətlidir. Bu prizmadan yanaşdıqda, siyasi təhlükəsizliyin təmini aktual problem kimi qəbul edilir. Çünki siyasi təhlükəsizlik dövlət quruculuğu məsələlərinin müstəqil həlli üçün cəmiyyətin imkan və qabiliyyətlərini ifadə edir. Siyasi təhlükəsizlik şəraitində dayanıqlı siyasi suverenlik mövqeyindən daxili və xarici siyasəti vətəndaş və cəmiyyətin maraqları çərçivəsində həyata keçirmək şansı əldə edilir. Burada maraqlı bir əlaqəni görmək olar.

Biz beynəlxalq təhlükəsizliklə konkret dövlətin siyasi təhlükəsizliyi arasındakı bağlılığı nəzərdə tuturuq. Bəzən müasir geosiyasi konsepsiyalarda məsələnin bu tərəfinə az diqqət yetirilir. Bəzi hallarda (məsələn, fəvqəldövlətçiliyi tərənnüm edən geosiyasi konsepsiyalarda) siyasi təhlükəsizlik beynəlxalq təhlükəsizliyin kölgəsində qalır, digər hallarda (məsələn, milli dövlətçiliyi mütləqləşdirən geosiyasi baxışlarda) isə bunun əksi olur. Müasir tarixi dövrün bir xüsusiyyəti situasiyam daha da mürəkkəbləşdirir. Həmin məqam *Henri Kissincerin* "Diplomatiya" əsərində dəqiq təsvir edilib. *H. Kissincer* yazır: "Beləliklə, yeni dünya nizamını qurmali olan aparıcı dövlətlərin heç birinin yaranmaqda olan çoxdövlətli və çoxpilləli sistemdə mövcud olmaq təcrübəsi yoxdur. Ötən mərhələlərdəki dünya nizamı global miqyasda, bu qədər müxtəlif təsəvvürlərin mövcudluğu şəraitində qurulmayıb.

Əvvəlki dövrlərdə güc tarazlığının tarixi sistemlərinin atributları ilə ümumdünya demokratik təfəkkürü, həmçinin sürətlə inkişaf edən müasir texnologiyayı özünə uyğunlaşdırmalı olan nizam mövcud olmayıb” (3.2.2, s.18).

H.Kissincerin “yeni dünya nizamını qurmalı olan aparıcı dövlətlər” (yəni dünyanı öncədən əsas və qeyri-əsas dövlətlərə bölmək konkret yanaşmadır və onu hamı qəbul etməyə də bilər – N.M.) ifadəsini bir kənara qoyub, geosiyasi mühitin mahiyyətinə toxunan əsas məqamlara diqqət yetirək. *H.Kissincer* müasir tarixi mərhələdə çoxlu sayda dövlətlərin bir sistem əmələ gətirdiyini və bu hadisənin tamamilə yeni geosiyasi keyfiyyətləri formalaşdırdığını qeyd edir. Doğrudan da, hazırda dünya bir-biri ilə çoxtərəfli əlaqədə olan dövlətlər sistemidir. Bu, bəşəriyyət üçün yeni bir haldır. Təbii ki, bu vəziyyətdə dünya nizamının hansı modelə görə yaradılması da kreativ yanaşma tələb edir. İkinci tərəfdən, dünya nizamı haqqında müxtəlif təsəvvürlər vardır və sürətlə inkişaf edən texnologiyalar şəraitində onların sayı arta bilər. Hətta keyfiyyətə yeni təsəvvürlər də formalaşa bilər. Şübhəsiz ki, həmin proses də dünya nizamının səmərəli modelinin tapılması işini çətinləşdirir. Onda beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin formalaşması məsələsi də qeyri-müəyyən amillərdən xeyli asılı olur.

Bu baxımdan konkret dövlətin siyasi təhlükəsizliyinin beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə uyğunlaşdırılması praktiki cəhətdən mürəkkəb bir prosedur kəsb edir.

Görünür, bu şərtlər daxilində dünya miqyasında siyasi və geosiyasi ziddiyyətlər qalacaqdır. Bəşəriyyət bir neçə dövlətlər sisteminin mövcudluğu şəraitində müxtəlif dünya nizamı modellərinin sintezinə nail ola bilməsə, həmişə münaqişələrlə üzləşəcəkdir. Dünya siyasətçiləri müəyyən mənada *Bernard Şounun* dediyi dilemma qarşısındadırlar. Məşhur yazıçı həmin dilemmayı belə formalaşdırıb etmişdi: **“Həyatda iki faciə mövcuddur. Onlardan birincisi ən böyük arzuya çatmaqdır. İkincisi, bu arzuya çatmaqdır”**. Yəni yeni dünya nizamının səmərəli fəlsəfəsini tapa bilməmək də, tapmaq da faciədir. Ancaq bəşəriyyət əl-qolunu bağlayıb, süqutunu gözləyə bilməz. Situasiya nə dərəcədə mürəkkəb olsa da, çıxış yolu vardır. Hər şeydən öncə,

yeni dünya nizamından danışanlar beyinlərindən özlərinin müstəsnalıqlığına olan inamı çıxarmalıdırlar. Bütün faciələr buradan başlayır. Onlar öncədən aksiom kimi qəbul edirlər ki, dövlət güclüdürsə, beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi bu gücü saxlamağa xidmət etməlidir. Belə düşüncələr üçün təbii ki, bir neçə güclü dövlətin eyni zamanda mövcud olması, üstəlik, digərlərinin də sürətlə inkişaf etməsi təhlükəli və risklidir. Bu dövlətlər beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin bütün meyarlarının məhz onların təhlükəsizliyinə xidmət etmədiyi dünyanı qarışıq adlandıracaqlar.

Müasir italyan siyasi nəzəriyyəçisi *Danilo Zolo* bu prosesin fəlsəfi və psixoloji mahiyyətini gözəl açmışdır (bax: 3.2.3). İtalyan siyasətşünası ətraf mühitin mürəkkəbliyini subyektin dünyaya idraki münasibətinin xarakteri ilə əlaqələndirir. Dünyanın mürəkkəbliyi beyində subyektin özünü istiqamətləndirmək, ətrafda nizam yaratmaq, proqnozlaşdırmaq, planlamaq məqsədi ilə yaratdığı obrazları ətraf mühinə necə proyeksiya etməsindən asılıdır. **Yəni əgər subyekt (məsələn, dövlət) bütün dünyanı əhatə edən nizam yaratmaq istəyirsə, istər-istəməz çoxlu sayda amillərlə üz-üzə qalacaq. Üstəlik, bu fəaliyyətini öz maraqlarının təmini üzərində qurduqda, situasiya daha da mürəkkəbləşir. Çünki avtomatik olaraq, o, başqalarının maraqlarına toxunmalı olacaq. Belə çıxır ki, müasir dünyanın geosiyasi mənzərəsini mürəkkəbləşdirən əsasən böyük dövlətlərin hakimiyyət iddiasıdır. Bu, dünyanın mütləq mənada çıxılmaz vəziyyətdə olması demək deyil. D.Zolonun yanaşmasından da bunu aydın görmək mümkündür. Dünya dövlətləri bərabərhüquqlu tərəfdaşlar kimi səmimiyyətlə siyasi dialoq təşkil etsələr, dünya sadələşər. Hər hansı bir dövlət bu başdan özünü hakim kimi təsəvvür edib, maraqlarını başqalarının qarşısına açıq və ya gizli, kobud və ya diplomatik incəliklə qoymasa, proseslər tamamilə başqa məzmun kəsb edir. D.Zolo metodoloji müstəvidə mürəkkəbliyin sadələşdirilməsi məsələsini qoymuşdur. Bəşəriyyətin həmin mövqeyə praktikada necə və nə vaxt gələcəyi isə başqa problemdir. Lakin bəşəriyyətin başqa yolu yoxdur – dialoq siyasəti bərqərar olmalıdır!**

Dövlətlərin xarici siyasətinə strateji aspektdə dialoq prizmasından yanaşılması perspektivlidir, lakin bu günün reallıqları bir qədər fərqli

yanasma tələb edir. Müasir tarixi şəraitin tələblərini nəzərə alaraq, xarici siyasət kursunu formalaşdırmaq lazım gəlir. Bu baxımdan beynəlxalq təhlükəsizlik məsələsi ilə konkret bir dövlətin siyasi təhlükəsizlik problemi arasındakı əlaqənin praktiki gerçəkləşməsində suverenliyin təmin olunması meyarları da nəzərə alınmalıdır.

Siyasi suverenliyin tarixi Vestfal müqaviləsindən başlayır (XVII əsr). Bu termin fransızca souveraineté-dən yaranıb və “ali hakimiyyət”, “hakimlik” mənasını verir. Dövlətin suverenliyi hər hansı xarici qüvvədən asılı olmayan azad hökmranlıq kimi qəbul edilib. Vestfal sistemi beynəlxalq hüquqda başqa suveren dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipini təsdiq edib. Bu prinsip XVI əsr fransız filosofu *Jan Bodenin* “dövlət suverenliyi” anlayışına əsasən formalaşdırılıb. *J.Bodenin* bu məsələdə əsas ideyası aşağıdakından ibarət idi: “Suverenlik rəiyyət və vətəndaşlar üzərində dövlətin mütləq və daimi hakimiyyətidir”. Müvafiq olaraq, Vestfal sazişində bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq dövlətlərarası münasibətlərdə əsas qayda kimi qəbul edildi.

Bu günün geosiyasi reallıqları prizmasından yanaşdıqda, Vestfal sisteminin böhran keçirdiyini demək olar. Bu, qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənədlərdən aydın görünür. 2000-ci ildə BMT-nin himayəsi altında “Dövlət suverenliyi və müdaxilə məsələləri üzrə beynəlxalq komissiya” yaradıldı. Komissiya tərtib etdiyi məruzədə göstərir ki, suverenlik dövlətlərə yalnız öz daxili işlərinə nəzarət etmək ixtiyarı vermir; o sərhədləri daxilində yaşayan insanların təhlükəsizliyini təmin etmək məsuliyyətini də dövlətin üzərinə qoyur (bax: 3.2.4). Məruzədə həmçinin qeyd olunur ki, dövlət insanları müdafiə etmək iqtidarında olmadıqda, məsuliyyət beynəlxalq ictimaiyyətin üzərinə düşür (3.2.4). Bu məqamlar beynəlxalq hüququn yeni normasında – “müdafiə etmək ölidəliyi”ndə öz əksini tapmışdır.

Bununla da Vestfal sazişi ilə tənzimlənən və 300 ildir ki, beynəlxalq münasibətlər sistemində yer almış olan suverenlik prinsipi yeni məzmun kəsb etməyə başlayır. İnsan haqlarının qorunması məsələsinin yuxarıda şərh etdiyimiz məzmununda beynəlxalq hüququn elementinə çevrilməsi dünyada mütləq mənada toxunulmaz dövlətin qalmadığını

göstərir. **Bəzi müəlliflər mütləq toxunulmazlığa yalnız ABŞ, Rusiya, Hindistan və İranın iddialı olduğunu qeyd edirlər (3.2.5).** Lakin burada birmənalı fikir söyləmək çətindir. Çünki prinsipcə istənilən dövlət mütləq suverenliyə can atır, lakin biz ciddi beynəlxalq prinsiplərə söykənən münasibətlərin tənzimlənməsindən danışırıqsa, ayrı-ayrı dövlətlərdə kimin nə düşündüyü elə də vacib olmur.

Təcrübə göstərir ki, bəyanat vermək asan bir şeydir, onun yerinə yetirilməsi prosesində isə beynəlxalq meyarlar sisteminə istinad etmək zəruridir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, Vestfal sistemi köklü dəyişikliyə uğrayır. Dövlətin suverenliyinin təmini məsələsi artıq yalnız onun daxili işi deyil.

Belə şəraitdə dövlətin siyasi təhlükəsizliyi məsələsi çoxlu sayda amillərin nəzərə alınmasını tələb edir. Bu mənada siyasi təhlükəsizliklə beynəlxalq təhlükəsizliyin uyğunlaşdırılmasında xarici siyasətin çevik bir mexanizm kimi hədsiz əhəmiyyətə malik olması göz önündədir. Müstəqilliyini yaxın keçmişdə əldə etmiş dövlətlər üçün bu məsələ iqlat vacibdir. Bütün bu şərtləri nəzərə alaraq, Azərbaycan xarici siyasətin əsas istiqamətlərini üç səviyyədə sistemləşdirmişdir. Birinci səviyyə Azərbaycanla coğrafi baxımdan qonşu olan böyük dövlətləri əhatə edir. Burada konkret olaraq Rusiya, Türkiyə və İran nəzərdə tutulur. İkinci səviyyə region dövlətləri Gürcüstan, Ermənistan və Mərkəz Asiya dövlətləri ilə olan münasibətlərdən ibarətdir. Üçüncü səviyyə isə Avropa, ABŞ və Uzaq Şərqi böyük dövlətləri istiqamətində aparılan siyasətdən ibarətdir. Bunların fonunda dünyanın bütün dövlətləri ilə siyasi əlaqələr qurmaq xətti də yeridilir. Beynəlxalq təşkilatlarla (buraya məhəlli və global miqyaslı təşkilatlar daxildir) əməkdaşlıq istiqaməti hər üç səviyyəni əhatə edir.

Bütün bu istiqamətləri birləşdirən əsas prinsip dəyişkən beynəlxalq münasibətlər şəraitində Azərbaycanın milli suverenliyini maksimum təmin etməkdir. Bu məqsədin reallaşmasında neft strategiyası və mədəniyyətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi prinsipi əsas yer tutur. Keçən müddət göstərdi ki, Azərbaycan neft strategiyasını ölkənin milli suverenliyinin təmin edilməsi üçün uğurla tətbiq edə bilib. Həmin strategiyayı Ulu öndər *Heydər Əliyev* hazırladı. Dünyanın

inkişaf etmiş ölkələrinin Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarına marağını düzgün qiymətləndirən *Heydər Əliyev* dövlətin milli marağına xidmət edən çoxkombinasiyalı siyasi-diplomatik xətt işlədi. Bu xətt üçün “açıq qapı” və balanslaşmış siyasət prinsipləri səciyyəvi idi. Azərbaycan rəhbərliyi bilirdi ki, “böyük neftin müsbət tərəfləri olduğu kimi, mənfi tərəfləri də vardır” (3.2.1, s.20). Ona görə də, ölkə rəhbərliyi neft siyasətində hər addımını dəqiq hesablanmış plana uyğun atırdı. Çəkilən zəhmət hədəf getmədi.

Azərbaycan xarici siyasətin əsas istiqamətləri üzrə bir-birinin ardınca hiss ediləcək uğurlar qazandı. Prezident *İlham Əliyev* bununla bağlı belə bir dolğun fikir söyləmişdir: “Biz Azərbaycan xalqının tələbatlarına və maraqlarına uyğun siyasət aparırıq. Siyasətimiz müstəqildir. Siyasi, iqtisadi münasibətlərdə, o cümlədən dünya iqtisadiyyatı ilə qurduğumuz əlaqələrdə siyasətimiz müstəqildir. ...Bu siyasət özünü doğruldur. Bizim ABŞ-la da strateji əməkdaşlıq münasibətlərimiz mövcuddur. Eyni zamanda, bizim İƏT-ə üzv olan ölkələrlə də yaxşı münasibətlərimiz var. Bizim qonşularla olan münasibətlərimiz müsbətdir. Rusiyadan başqa, bizim İranla da münasibətlərimiz var. Bir sözlə, bütün bunlar mümkündür. Həmin amillər regionda təhlükəsizliyin və sabitliyin bərqərar olmasına xidmət edir. Çünki bizim yerləşdiyimiz region mürəkkəbdir” (3.2.1, s.21-22).

Mürəkkəb bir regionda Azərbaycanın xarici siyasət sahəsində böyük uğurlar qazanması, həqiqətən, zirvəyə yüksəlmək deməkdir. Bu yolda aşırımlardan inamla keçən, qarşıya çıxan maneələri qorxmadan dəf edən gənc müstəqil dövlət indi regionda liderdir. Onu zirvəyə aparan xarici siyasətin əsas istiqamətləri üzərində geniş dayanmaq istərdik.

3.3. Regionun “böyük üçbucağı” və Heydər Əliyevin siyasi balans modeli

Henri Kissincer “Diplomatiya” kitabında yazır: “Tarix boyu Rusiya həmişə fərqli olub” (3.2.2, s.16). *Zbignev Bjezinski* isə “Böyük şahmat taxtası” əsərində Rusiyanı “proqnozlaşdırıla bilinməyən ölkə”

(3.3.1, s.24) kimi xarakterizə edib. Rusiyanın dünya siyasət meydanına daxil olması geosiyasi nizama ciddi təsir göstərmişdir. Rusiya imperiyası isə uzun müddət qlobal geosiyasətdə aparıcı rollardan birini oynayıb.

Sosialist düşürgəsinin dağılması ilə bəzi qüvvələr Rusiyanın dünya siyasətində rolunu kiçiltmək fikrinə düşdülər. Bu dalğanın təsiri altında bu böyük dövlətə qonşu olan bəzi ölkələr yanlış geosiyasi kurs götürdülər. 1992-1993-cü ilin birinci yarısında Azərbaycan da xarici siyasətində Rusiya amilini yetərinə nəzərə almamışdı.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə bu məsələ tam həllini tapdı. İnamlı demək olar ki, Ulu öndərin təcrübəsi və siyasi uzaqgörənliyi Rusiyanın rəhbərlərini Azərbaycana qarşı sağlam mövqe tutmağa istiqamətləndirirdi. 1993-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Prezidenti Moskvada Rusiya Prezidenti *Boris Yeltsin*lə görüşüb, əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etdi. Elə həmin ay Azərbaycan MDB-yə daxil oldu.

MDB məsələsi Rusiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, faktiki olaraq, Rusiyanın böyük bir geosiyasi məkanda aparıcı rolunu qəbul etmək deməkdir.

Rusiya MDB məsələsinə həm də yeni bir integrasiyanın başlanğıcı kimi baxırdı. Bu səbəblərdən Azərbaycanın MDB-yə daxil olması xarici siyasətdə ciddi strateji addım oldu. Lakin Azərbaycan-Rusiya münasibətlərini tam real xəttə çıxarmaq üçün hələ çox çalışmaq lazım idi. *Heydər Əliyev* həmin istiqamətdə fəal işləyirdi. Onun komandasında olmaq çox məsuliyyətli və maraqlı bir mövqe tutmaqla bərabər, Azərbaycanın tarixinin ən mühüm mərhələsini yaşamaq demək idi. Biz Rusiya ilə münasibətlərin qarşılıqlı faydalı və bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq səviyyəsinə qalxması üçün ulu öndərin rəhbərliyi altında yorulmadan çalışdıq.

Keçən əsrin 90-cı illərində Şimal Qafqazda baş verən hadisələrdən Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinə zərbə vurmaq üçün istifadə etməyə çalışan qüvvələr daha fəal idilər. O gərgin dövrdə *Heydər Əliyev* həm qafqazlı, həm də siyasətçi kimi müdrik mövqe tutdu və Azərbaycanı kimsənin ittiham etməsinə imkan vermədi. Azərbaycan Rusiyanın ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşdığını həmişə bildirirdi.

Ölkəmizin ərazisindən separatçıların Rusiyaya keçməsi ilə bağlı deyilənlərin şayiə olduğunu faktlarla sübut edirdi. Xüsusilə, Azərbaycanda prezident və parlament seçkiləri ərəfəsi böhtançı təbliğat kampaniyası başlayırdı. Azərbaycanda sabitliyin hökm sürməsindən narahat olan bəzi qüvvələr Rusiya kimi nəhəng bir dövləti ölkəmizə düşmən etmək istəyirdilər.

İlham Əliyev ulu öndərin əsasını qoyduğu siyasəti uğurla davam etdirdi. Rusiya amilinə ciddi diqqət yetirildi. Əlbəttə, Azərbaycan rəhbərliyi şimal qonşumuzla olan münasibətlərin çətinliklərlə dolu zamanlarını da unutmur. *İlham Əliyev* Rusiya ilə münasibətlərdə mövcud olmuş bəzi çətinliklər haqqında demişdi: "...Təqribən 10 il bundan əvvəl (2000-ci il nəzərdə tutulur – N.M.) Rusiya ilə Azərbaycan arasında olan əlaqələr çox pis idi. Həmin vaxt Rusiya açıq şəkildə erməni separatçılarını dəstəkləyirdi. Rusiya bir milyard dollar həcmində hərbi avadanlıq və texnikanı qeyri-qanuni olaraq Ermənistanla ötürmüşdü. Bu məsələ ilə bağlı Rusiya Dövlət Dumasında böyük qalmaqal yarandı və bizim Rusiya ilə münasibətlərimiz çox gərgin xarakter aldı" (3.2.1, s.35). Təbii ki, Rusiya böyük dövlət kimi Azərbaycana həmin illərdə bir çox problemlər yarada bilərdi.

"Əsrin müqaviləsi" imzalanandan sonra Qərbin təhlükəsizlik məsələsində Azərbaycana ciddi dəstək verməsi öz təsirini göstərdi. *B. Yeltsin*dən sonra hakimiyyətə gələn *Vladimir Putin* reallığı düzgün qiymətləndirib, Azərbaycanla münasibətlərdə düzəlişlər etməyə başladı. Əminliklə deyə bilərəm ki, *Heydər Əliyev* bu məsələdə yüksək qətiyyət, inam və pragmatik siyasi mövqe nümayiş etdirməşəydi, Rusiya siyasətçiləri Azərbaycana münasibətdə qeyri-konstruktiv mövqedə uzun müddət qalacaqdılar. *V.Putin* Azərbaycana ilk səfərində heyranlığını belə ifadə etdi: "*Heydər Əliyev* siyasətin qayasıdır".

Mən bu fikirləri yalnız memuarlarda yer ala biləcək cümlələr kimi görmürəm. Bunları real siyasətdə, ən çətin anlarda belə doğrunu yalandan, həqiqəti xəyaldan ayıra bilən bir siyasətçi-dövlət adamının müstəqil və güclü dövlət qurmaq üçün xarici siyasət kursunu hansı müdrik addımlarla gücləndirdiyini anlatmaq üçün yazıram. Ulu

öndər hər şeyi ölçüb-biçərək, xarici siyasətdə Rusiya amilinə ayrıca yer ayırdı.

Bu siyasət nəticəsində artıq keçən əsrin 90-cı illərinin sonunda Rusiya-Azərbaycan əlaqələri strateji xarakter almağa başladı. Azərbaycanın enerji siyasətindən əvvəllər narazı olan Moskva getdikcə başa düşürdü ki, müasir tarixi dövrdə təcrid siyasəti səmərəsizdir. Ona görə də, Rusiya iqtisadi sahədə Azərbaycanla əlaqələrini daha da genişləndirməyə qərar verdi. Doğrudur, "Əsrin müqaviləsi"ndən Rusiyanın "Lukoil" şirkəti çıxdı, ancaq bununla müsbət heç nəyə nail ola bilmədi. Azərbaycan neftinin bir qismini Rusiya ərazisindən Qərbə nəql edə biləcəyini sübut etdi. Aparılan danışıqlar nəticəsində Novorossiysk istiqamətində Azərbaycan neftinin nəqlinə başlandı. Bu istiqamətdə neftin ixracı zaman-zaman artırılır. Sonra Rusiya Azərbaycan qazını almaq üçün fəaliyyətə başladı. Bu sahədə də müsbət nəticələr əldə edilib və hazırda Rusiya Azərbaycandan qaz alır. Həyata keçirilən pragmatik siyasət nəticəsində 2006-cı ildə Rusiya Azərbaycanı xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olduğunu bəyan etdi. 2008-ci ildə iki ölkə arasında əmtəə dövriyyəsi 2 milyard dollara yaxınlaşdı. Bu göstərici hər il artmaqda davam edir. 2009-cu ilin yayında isə Rusiya ilə Azərbaycan arasında Dostluq və Strateji Tərəfdaşlıq Müqaviləsi imzalandı. 2009-cu ildə Rusiya Prezidenti *Dmitri Medvedev*in Azərbaycana səfəri zamanı Azərbaycan Prezidenti *İlham Əliyev* bildirdi: "Bizim ölkələr arasında heç bir problem yoxdur... Həm ikitərəfli əməkdaşlıqda, həm də regional məsələlərdə Rusiyanın və Azərbaycanın baxışları bir çox cəhətdən üst-üstə düşür... Bizim münasibətlərimizi məhz strateji tərəfdaşlıq termini ilə ifadə etmək olar" (3.2.1, s.37).

Doğrudan da, son illər Rusiya-Azərbaycan münasibətləri dinamik inkişaf edir. İqtisadi və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Azərbaycan Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllində də Rusiyaya böyük önəm verir. *D.Medvedev* prezidentliyi müddətində Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşlərini təşkil etmişdir. Təəssüf ki, Ermənistan tərəfinin qeyri-konstruktiv mövqeyi nəticəsində

bu görüşlərdə elə bir irəliləyiş əldə olunmamışdır. Lakin bu faktın mübüm geosiyasi mənası vardır. Rusiya Cənub Qafqazda Azərbaycan məsələsinə daha çox önəm verməyə başlamışdır. Moskva Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması zərurətini qəbul etmişdir.

Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin getdikcə daha konstruktiv xarakter alacağı ölkə rəhbərliyinin çoxvektorlu xarici siyasət yeritməsi ilə izah edilə bilər. Azərbaycan Prezidenti *İlham Əliyev* 2012-ci il mayın 5-də Bakıda keçirilən “Xəzərin neft və qazı, neft emalı və neft kimyası” adlı beynəlxalq sərgi və konfransın açılışında bəyan etdi: “Azərbaycan tam müstəqil siyasət yeridir. Bunun əsasında iqtisadi müstəqillik və hakimiyyətlə xalqın birliyi durur” (3.3.2).

İlham Əliyev Azərbaycanın 7 istiqamətdə enerji ixrac etdiyini bildirib. Enerji ixracı marşrutlarının şaxələnməsi müasir tarixi dövr üçün ciddi geosiyasi əhəmiyyət kəsb edir. Prezident ona görə birmənalı qeyd edir ki, “Azərbaycanın müstəqilliyi tam və qeyd-şərtsizdir” (3.3.2). Bütün bunlar Azərbaycanın uzunmüddətli qaz strategiyasını reallaşdırmağa hazır olduğunu göstərir. O cümlədən, Rusiya ilə münasibətlərdə ölkəmizin tam müstəqil mövqe nümayiş etdirəcəyinə şübhə yoxdur. Şimal qonşumuz öz növbəsində Azərbaycanla əməkdaşlığı dərinləşdirmək və genişləndirməkdə maraqlıdır. Cənub Qafqazda Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin bütövlükdə bölgənin geosiyasi mənzərəsində həlledici rol oynayacağını proqnozlaşdırmaq olar.

Cənub Qafqazın enerji ehtiyatlarının 85 faizinə, insan ehtiyatlarının isə 65 faizinə malik olan Azərbaycan təbii olaraq, bu bölgənin aparıcı dövlətidir. Yaxın perspektivdə Azərbaycan regionun geosiyasi mənzərəsinin dəyişməsində həlledici rol oynayan dövlət kimi qəbul ediləcək. Rusiya Cənub Qafqazın geosiyasi simasını müəyyənləşdirən Azərbaycanla münasibətlərini təbii ki, Ermənistan və ya Gürcüstanla olan münasibətlərdən fərqli meyarlar üzərində qurmalıdır. Gözləmək olar ki, həmin amil Cənub Qafqazda tarixi geosiyasi dəyişikliklərin yeni mərhələsinin qayəsini təşkil edəcəkdir.

Azərbaycanın Türkiyə və İranla münasibətlərinin inkişafına da həmin bucaq altında baxmaq lazım gəlir. Türkiyə Azərbaycana həm etnik, həm də mədəni-tarixi baxımdan yaxın dövlətdir. *Heydər Əliyevin* məşhur “bir millət, iki dövlət” prinsipi bu yaxınlığı dolğun əks etdirir. Lakin əksər hallarda insanlar bu deyimnin ikinci hissəsinin mənası və əhəmiyyətini arzu olunan səviyyədə dərk etmirlər. Türkiyə və Azərbaycan etnik baxımdan eyni olsalar da, iki fərqli dövlətlərdir. Buna görə də, milli hiss və duyğularla dövlət siyasətini ayıran xətti qəbul etmək gərəkdir. Yəni iki qardaş dövlət hər şeydən öncə bir-birlərinin müstəqil dövlət olaraq inkişafında və güclənməsində maraqlı olmalıdırlar. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanla Türkiyəyə iki ifrat münasibət vardı. Əvvəlcə *A. Mütəllibov* iqtidarı Türkiyəni lazımi dərəcədə qiymətləndirə bilmədi. Sonra isə *Ə. Elçibəy* ifrat dərəcədə Türkiyə amilinə önəm verdi. Hər iki yanaşma o zaman dünyada gedən prosesləri nəzərə almadan, müxtəlif addımların atılması ilə müşayiət olunurdu. Yalnız *Heydər Əliyev* hakimiyyətə qayıdandan sonra qardaş ölkə ilə iki müstəqil dövlət səviyyəsində münasibətlər qurulmağa başlandı. Nəticədə, qısa bir zamanda Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlıq sürətlə inkişaf etdi.

Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətdir. 2010-cu il sentyabrın 15-də “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının qurulması haqqında Birgə Bəyannamə” imzalandı. Bəyannamə iki dövlət arasındakı əlaqələrin dünyada mövcud olan ən yüksək səviyyəsini nümayiş etdirir. İki qardaş ölkənin rəhbərlərinin yaratdığı Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası daimi toplantılarını keçirir və əməkdaşlığın inkişaf templəri saxlanılır.

1993-cü ildən başlayaraq, Azərbaycanla Türkiyə demək olar ki, bütün sahələr üzrə əməkdaşlıq sazişləri imzalayıblar. Onların sıralanması uzun bir siyahını təşkil edirdi. Burada əsas məqam ondan ibarətdir ki, iki ölkə siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, ordu quruculuğu və başqa sahələr üzrə əməkdaşlığı ilbəlil gücləndirir. Türkiyə və Azərbaycan rəhbərləri vaxtaşırı qarşılıqlı səfərlər edirlər.

Azərbaycanın təhlükəsizliyi məsələsinə Türkiyə həmişə xüsusi həssaslıqla yanaşıb. Türkiyə ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü kimi Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünü daim pisləyib və işğal olunmuş ərazilərdən erməni qoşunlarının çıxarılmasını tələb edib. Son illər Türkiyənin bu məsələdə daha da fəallaşdığı müşahidə edilir. Qafqazda sabitliyin və inkişafın təmin edilməsi üçün rəsmi Ankara təşəbbüslərini davam etdirir. Burada bir neçə məqamın üzərində dayanmaq istərdik.

Türkiyə Cənub Qafqazda barışın bərqərar olmasında maraqlıdır. Bunun üçün Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ədalətli həll edilməlidir. Lakin Türkiyə regionun böyük dövlətlərindən olsa da, proseslərə həlledici təsir göstərmək gücünə malik deyil. Ona görə də, münaqişələrin həlli məsələsində bir qədər arxa planda durmağa məcburdur. Buna baxmayaraq, Türkiyənin geosiyasi çəkisi artır və yaxın perspektivdə vəziyyət tamamilə dəyişə bilər.

Başqa bir məqam regionun beynəlxalq enerji layihələrində Türkiyənin iştirakı məsələsi ilə bağlıdır. Türkiyə bu aspektdə xeyli fəaldır. XXI əsrin əvvəllərindən rəsmi Ankara müxtəlif enerji layihələrində yaxından iştirak etmək üçün diplomatik fəallıq nümayiş etdirir. Bütövlükdə, Türkiyə Avropanı neft və qazla təmin edən əsas enerji marşrutlarının üstündə olan ölkə kimi geosiyasi çəkisini xeyli artırmışdır. Bu proses indi də davam edir. Lakin o, böyük bir layihənin reallaşması ilə sıx bağlıdır.

Ümummilli lider *Heydər Əliyevin* böyük iradəsi və siyasi səyləri nəticəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft layihəsi reallığa çevrildi. Bu layihə həm Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin konkret məzmun kəsb etməsində, həm də bütün regionun geosiyasi mənzərəsinin dəyişməsində ciddi rol oynadı. *Heydər Əliyev* həmişə Bakı-Ceyhan layihəsinin iqtisadi mahiyyətindən çox, verəcəyi siyasi və geosiyasi dividendlərindən danışardı.

Layihə ətrafında keçən əsrin 90-cı illərində aparılan proseslər çoxlarının yadında olar. *Heydər Əliyev* neft strategiyasını dərin əsaslandırmışdı və seçdiyi kursdan dönmək fikri yox idi. Bütün maneələrə baxmayaraq (biz o maneələr haqqında əvvəlki paragraflarda qeyd etmişik) Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi reallaşdı. Ondan sonra Bakı-

Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu layihələri həyata keçirilir. Bu layihələr Azərbaycanın Qərblə əlaqələrinin müxtəlif sahələr və marşrutlar üzərində qurulması kimi global siyasətin konkret elementləridir. Məhz həmin illərdə həyata keçirilən sistemli tədbirlərin nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan Prezidenti ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası və müstəqilliyinin dönməzliyi barədə əminliklə danışa bilər. Ulu öndər Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin ümumilikdə regionda yeni geosiyasi mənzərənin yaranmasına təkan verəcəyini deyəndə bu günləri nəzərdə tuturdu.

Azərbaycanın Türkiyə siyasətində 1993-cü ildən başlayaraq hansı istiqamətdə dəyişikliklərin getdiyi yuxarıda deyilənlərdən aydın olur. Birincisi, bu münasibətlər etnik tarix, mədəniyyət və geosiyasi strategiya baxımından çox yaxın olan iki dövlətin sıx əməkdaşlığına əsaslanır. İkincisi, Azərbaycan dünyanın hər bir ölkəsi ilə olduğu kimi, Türkiyə ilə də bərabərhüquqlu əməkdaşlıq qurdu. Azərbaycanın milli suverenliyi tam gözləndi. İndi Azərbaycan Türkiyə iqtisadiyyatına milyardlarla dollar sərmayə qoyan dövlətlərdən biridir. Proqnozlara görə, təkcə ARDNŞ-in Türkiyə iqtisadiyyatına qoyacağı sərmayə 2018-ci ildə 17 milyard ABŞ dolları həcmində olmalıdır (3.3.3). Nəhayət, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri bütövlükdə regionun geosiyasi mənzərəsinin yeniləşməsinin aparıcı xəttinə çevrildi. Xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsi baxımından bunu əsas məqam hesab etmək olar. Tarixdə ilk dəfə olaraq, iki qardaş ölkə böyük bir geosiyasi məkanda konstruktiv əməkdaşlıq və sülhpərvər fəaliyyət kursu əsasında dövlətlərin integrasiyası, iqtisadi əməkdaşlıq, mədəniyyətlərarası əlaqələr, enerji təhlükəsizliyi kimi sahələr üzrə ciddi rol oynamağa başladılar. Bu baxımdan, Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığı Cənub Qafqazda barış, inkişaf və integrasiya proseslərinin əsas təminatçısıdır. Təcrübə tezisində doğruluğunu təsdiq edir.

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin sadaladığımız istiqamətlər üzrə strateji xarakter daşması Azərbaycan xarici siyasətinin regionun “böyük üçbucağı”nda əldə etdiyi ciddi uğurlardan biridir. Çünki müasir tarixi mərhələdə hər bir dövlətin inkişaf potensialı onun ətraf ölkələrlə qurduğu münasibətlərinin xarakterindən çox asılıdır. Burada

geosiyasi aspektdə bir tarazlaşma olmalıdır. Sırr deyil ki, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə bəzi dövlətlər qısqanlıqla yanaşır. Bu qısqanlıqlığın olmaması üçün münasibətləri müasir beynəlxalq hüququn tələblərinə tam uyğun qurmaq lazım idi. Eyni zamanda, tarixi ənənə və mədəni-mədəni amilləri nəzərə almaq gərəkdi. Bu çətin situasiyadan hər iki dövləti *Heydər Əliyevin* siyasətçi bacarığı çıxardı. Artıq Azərbaycanla Türkiyənin əməkdaşlığına bölgənin enerji təhlükəsizliyinin başlıca qarantı kimi baxılır.

Nəhayət, Azərbaycanın regionun üçüncü böyük dövləti olan İranla münasibətlərinin inkişaf dinamikası bütövlükdə bölgə üçün prinsipial əhəmiyyət daşıyır. 1992-1993-cü illərdə bu dövlətlə münasibətlərdə bir çox ziddiyyətlər yaşandı. Əsas ziddiyyət siyasi-ideoloji aspektdə idi. Hakimiyyətə qayıdandan dərhal sonra *Heydər Əliyev* İranla münasibətlərin konstruktiv əməkdaşlıq müstəvisinə gətirilməsi üçün geniş fəaliyyətə başladı. Hələ Naxçıvanda olarkən, 1992-ci ildə ulu öndər Tehrana səfər etmiş və Naxçıvana yardım, nəzərdə tutan sənədlər imzalamışdı. 1993-cü ilin oktyabrında İran Prezidenti *Əli Əkbər Həşimi Rəfsəncani* Bakıya səfərə gəldi. Bu, münasibətlərin istiləşməsində rol oynadı. 1994-cü ildə isə *Heydər Əliyev* İran İslam Respublikasına ilk rəsmi səfər etdi. İki ölkə arasında bir sıra əməkdaşlıq sazişləri imzalandı. O cümlədən, *Həşimi Rəfsəncani* Azərbaycan Prezidenti ilə imzaladığı birgə bəyanatda Ermənistanın ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzünü pislədi. Bununla Azərbaycan-İran münasibətlərində yeni bir səhifə açıldı. 1996-cı ildə *Heydər Əliyev* İranın Məşhəd şəhərində *Həşimi Rəfsəncani* ilə görüşdü. 1997-ci ilin dekabrında isə Ümummilli lider İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) Tehrandə keçirilən zirvə toplantısında iştirak etdi. Həmin səfər zamanı Azərbaycan Prezidenti İran rəhbərliyi ilə ayrıca görüş keçirdi. Prezident *Heydər Əliyev*in 2002-ci ilin mayda İrana növbəti səfəri qarşılıqlı münasibətlərdə dönüş nöqtəsi hesab edilir.

Keçirdiyi hər bir görüşdə Ulu öndər İranla bütün sahələrdə əməkdaşlığa diqqət yetirirdi. Əsas məsələ isə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində İranla konstruktiv əlaqələrin qurulması ilə bağlı idi. Eyni zamanda, Xəzərin statusu məsələsi də

*Heydər Əliyev*in müzakirələrində geniş yer alırdı. Xüsusilə, dənizin beynəlxalq-hüquqi statusu ilə bağlı Azərbaycanın Rusiya və Qazaxıstanla müqavilələr imzalaması İran istiqamətində daha da fəal olmağı tələb edirdi.

Azərbaycan diplomatiyası *Heydər Əliyev*in müəyyənləşdirdiyi prinsiplər əsasında İranla əməkdaşlığı inkişaf etdirir. Rəsmi Bakı qarşılıqlı faydalı münasibətlərin davam etdirilməsində maraqlı və qərəzsiz olduğunu daim nümayiş etdirib. Təəssüf ki, son vaxtlar İran Azərbaycana qarşı lazımi dərəcədə konstruktiv mövqe nümayiş etdirmir. Xüsusilə, Qərbin İranın nüvə proqramı ilə bağlı yeritdiyi siyasətin yaratdığı gərginlik fonunda Azərbaycanı əsassız ittiham etmək cəhdləri və "Avroviziya" mahnı müsabiqəsi ilə bağlı İran mediasının apardığı böhtan kampaniyası böyük təəssüflər doğurdu. Azərbaycan ərazisindən İrana qarşı müharibədə istifadə ediləcəyi haqda bəzi Qərb agentlik və media orqanlarının, eləcə də bunu təkrar edən İsrail qəzetlərinin məkrli niyyətlərinə cavab olaraq, Prezident *İlham Əliyev* dəfələrlə bəyan etdi ki, buna qətiyyətli yol verməyəcəkdir. Azərbaycan müstəqil dövlətdir və heç kəsin diktəsi ilə hərəkət etmir. O cümlədən, İranın kiminlə və necə əməkdaşlıq etməklə bağlı Azərbaycana göstərişlər verməyə cəhd göstərməsinin mənası yoxdur. Əksinə, İranın Azərbaycanla bağlı siyasətinə müəyyən düzəlişlər etməsinə ehtiyac görünür. Tehran artıq formalaşmış konstruktiv əməkdaşlıq sistemini pozmağa çalışmamalıdır. Bu siyasət həm Azərbaycanın, həm də İranın maraqlarına ziddir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan İranla münasibətlərini qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq çərçivəsində davam etdirmək niyyətindədir. Şübhə yoxdur ki, siyasət həmişə real vəziyyəti, konkret situasiyalı nəzərə almalıdır. Belə ki, nə tamamilə ümumnəzəri müddəalara aludəçiliyin praktiki faydası var, nə də yalnız konkret situasiyalı mütləqləşdirməyin. Siyasətin bir tərəfi ümumnəzəri yanaşmaya əsaslanmalıdırsa, digər tərəfində mövcud reallığın tələbləri durmalıdır. İranla bağlı Qərbin yeritdiyi müasir siyasətin yaratdığı vəziyyət təbii ki, region dövlətlərinin hər birinin müəyyən amilləri nəzərə almasına səbəb olur. Sürətlə dəyişən geosiyasi situasiyalarda xarici siyasət

kifayət qədər çevik olmalıdır. Lakin müstəqil dövlət öz ümumi kursundan kənara çıxmamalıdır. Azərbaycan isə İran ətrafında geosiyasi situasiyanın və qüvvələr nisbətinin necə dəyişməsindən asılı olmayaraq, İranın daxili işlərinə qarışmamaq siyasətinə sadıq qalacaqdır. Azərbaycan heç zaman öz ərazisindən qonşularına qarşı hərbi təcavüz üçün bu və ya digər şəkildə istifadə olunmasına icazə verməyəcəkdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dünyanın bütün dövlətləri ilə münasibətlərini beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində qurmaqda davam edəcək. Bu mövqedən rəsmi Bakı heç zaman çəkilməyəcək.

Azərbaycanın İran siyasətində mehriban qonşuluq mövqeyində olması bütövlükdə ölkənin xarici siyasət kursunun mahiyyətindən irəli gəlir. Bu, məsələnin çox incə və əhəmiyyətli tərəfidir. Çünki söhbət dövlətin xarici siyasət kursunun mahiyyətindən gedir. Ermənistan haqqında onu deyə bilərik ki, onun xarici siyasətinin məzmununda qonşu dövlətlərə qarşı aqressivlik özünü açıq göstərir. Bu ölkənin konstitusiyasında belə başqa dövləti ittiham məqamı vardır. Ermənistan rəsmiləri dəfələrlə qonşu dövlətlərin ərazisinə və mədəniyyət nümunələrinə iddialarını bəyan ediblər. Bu iddiaları nə qədər “tarixi, elmi, siyasi” və s. “arqumentlərlə” əsaslandırmağa çalışsalar da, mənası birdir – təcavüzkar siyasət!

Azərbaycan isə xarici siyasətini tamamilə fərqli prinsiplər əsasında qurub. Bizim dövlət quruculuğumuzun mahiyyətini qonşu ölkələrin daxili işlərinə qarışmamaq, sülhpərvər olmaq, regionda integrasiya və mədəniyyət əsasında inkişaf prinsipləri təşkil edir. Azərbaycanın heç bir ölkənin ərazisinə iddiası yoxdur. İranda 30 milyona yaxın soydaşımızın yaşamasına baxmayaraq, bu ölkənin ərazi bütövlüyünə daim hörmətlə yanaşılıb. Qonşu Gürcüstan, Rusiya və Türkiyəyə münasibətdə də eyni prinsiplərə dəqiq əməl edilir.

Müasir tarixi dövrdə dövlətin xarici siyasətinin hansı prinsiplər üzərində qurulması, bir çox mənalarda onun (dövlətin) mahiyyətini ifadə edir. Azərbaycanın İran siyasətində hər şeydən əvvəl bu məqamın nəzərə alındığı qəbul edilməlidir. Yəni dövlətimizin sülhpərvərliyi İranla olan əlaqələrin daha da inkişaf edəcəyinə təminat

verir. Buna görə də, İran amili Azərbaycan üçün həmişə önəmli olacaqdır. Qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsində beynəlxalq hüquq normalarına tam əməl etməklə, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaqla böyük uğurlar əldə etmək mümkündür.

Beləliklə, Azərbaycan 1993-cü ilin ikinci yarısından qonşu ərazilərdə yerləşən üç böyük dövlətlə münasibətlərini konstruktivlik və qarşılıqlı faydalıq prinsipləri əsasında qura bildi. *Heydər Əliyevin* Cənub Qafqazın “böyük geosiyasi üçbucağı”nda Azərbaycanın dövlət maraqlarına cavab verən və başqa ölkələrin maraqlarına zərər vurmayan tarazlaşdırıcı siyasət modeli tarixin sınaqlarından uğurla çıxdı.

Müasir tarixi şərtlər çərçivəsində kifayət qədər çevik fəaliyyət mexanizminə əsaslanan bu xarici siyasət kursu dəyişkən situasiyalarda səmərəsini itirmir. Əksinə, Azərbaycan diplomatiyası “kəndir üzərində yerləş”ində bədrəmir. Regionda xaosla nizam daim yanaşı mövcuddur. Bəzi qüvvələrin pozucu və qeyri-konstruktiv fəaliyyəti nəticəsində zaman-zaman gərginlik artır.

Təsadüfi deyil ki, analitiklər Qafqazı dünyanın ən dəyişkən və riskli regionlarından biri kimi səciyyələndirirlər. Əgər bu cür mürəkkəb situasiyada belə Azərbaycanın xarici siyasəti uğurlar əldə edərsə, deməli, gələcəyə ümidimiz çoxdur. Azərbaycan Rusiya, Türkiyə və İranın regiondakı maraqlarını nəzərə almaqla onları öz xarici siyasətinin fəaliyyət sahəsində tarazlaşdırmağa bildi. Burada neft strategiyasının oynadığı rolu ayrıca qeyd etməliyik. Bununla yanaşı, bütövlükdə dövlətimizin sülhpərvər mahiyyətini ifadə edən məqamların düşünülmüş surətdə dünyaya çatdırılması önəmli əhəmiyyətə malikdir. Həmin mövqenin təsdiqi üçün isə müxtəlif aspektlərin qarşılıqlı uyğunlaşdırılmasına (məsələn, mədəniyyətin təbiəti, diaspor quruculuğu, dövlətin imicinin formalaşdırılması üsulları, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində xüsusi təbliğat və təşviqat prosesinin təşkili və s.) əsaslanan siyasətin yeridilməsi çox vacibdir.

Azərbaycanın üç böyük qonşusu ilə münasibətlərini qura bilməsi tarixi hadisədir. İstənilən dövlət əhatəsində olduğu güclü ölkələrlə

ümumi dil tapmalıdır. Geosiyasi nəzəriyyələrdə göstərilir ki, hətta liderlik iddiasında olan dövlətin belə formalaşması prosesində onu əhatə edən ölkələrin rolu böyük olur. *Henri Kissincer* özünün məşhur “Diplomatiya” əsərində ABŞ-ın lider dövlət klmi xüsusiyyətləri ilə Avropanın lider dövlətlərinin özəlliklərini müqayisə edir (bax: 3.2.2, s.11-13). Məsələn, ABŞ geosiyasətdə “güclərin tarazlığı” modelini qəbul edə bilmir. *H.Kissincera* görə, bunun səbəbi tarixən ABŞ-ın hər tərəfdən okeanla güclü dövlətlərdən təcrid olunmasındadır. ABŞ-ı əhatə edən dövlətlər isə ondan xeyli zəif olublar (3.2.2, s.12).

Avropada isə tamamilə fərqli durum olub. Orta əsrlərdə avropalıların vahid imperiya yaratmaq cəhdi iflasa uğradıqdan sonra onun yerində eyni gücə malik bir neçə dövlət formalaşdı. Həmin vəziyyət avtomatik olaraq, güclərin tarazlaşdırılması modelini qəbul etmək ehtiyacı yaratdı (3.2.2, s.12-13). Buna görə də, ABŞ beynəlxalq münasibətlərdə demokratiya, söz azadlığı, millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi və s. özünün başa düşdüyü tərzdə qəbul edilməsini istəyir. Amerika özünün missiyasını dünyanın hər yerində bu dəyərləri bərqərar etməkdə görür və təəssüflər olsun ki, tez-tez bu amillərdən siyasi məqsədləri üçün həm özü istifadə edir, həm də müttəfiqlərini buna məcbur edir. Avropa dövlətləri isə indi də güc tarazlığı modelinə üstünlük verirlər.

Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi regionda həmişə çox güclü dövlətlər olub. Bu amili nəzərə almadan amerikasayağı xarici siyasət kursu seçilərsə, iflas qaçılmaz olar. Avropadakı güc tarazlığı modelini kor-koranə qəbul etsək, tarixi gerçəkliklərimiz ilə müasir geosiyasi şərtlər arasında ciddi ziddiyyətin qurbanı ola bilərik.

Bəzilərinin bu gerçəkliklərin fonunda Azərbaycanın balanslaşma siyasətinə sadəlvəhcəsinə izah verməyə çalışması qeyri-ciddi görünür. Balanslaşma siyasəti Azərbaycanın regional liderliyini təmin etməli idi. *Heydər Əliyevin* strateji təfəkkürü və siyasi peşəkarlığı dövlətçiliyimiz üçün tarixi əhəmiyyətli həmin vəzifənin öhdəsindən gəldi. Keçən müddət ərzində Azərbaycanın Rusiya, Türkiyə və İranla münasibətlərini dövrün ziddiyyətlərinin cəngindən qurtarıb, konstruktiv müstəviyə gətirməsini təmin edən praktik addımlar göz qabağındadır.

Bu faktın işığında Azərbaycanın Rusiya, Türkiyə və İran siyasətinin bir-birini tamamladığı aydın görünür. Çünki belə olmasaydı, Azərbaycanı bu gün Cənub Qafqazın lider dövləti kimi qəbul etməzdilər.

Regionun üç böyük dövləti ilə qurulan münasibətlərin fonunda, Cənub Qafqazın iki kiçik ölkəsi – Gürcüstan və Ermənistan istiqamətində aparılan siyasət də az əhəmiyyətli deyil. Bunun həm tarixi, həm regional, həm də geosiyasi səbəbləri vardır.

3.4. Gürcüstan və Ermənistan: bir paradoksdan iki çıxış yolu

Cənub Qafqaz geosiyasi baxımdan dünyanın ən mürəkkəb regionlarından biridir. Əsrlərlə burada güclü dövlətlərin geosiyasi maraqları toqquşur. Dövlətlər arasında münasibətlər mürəkkəb xarakter daşıyır. Xüsusilə, Cənub Qafqazda ermənilərin dövləti yaradıldıqdan sonra bölgədə qanlı toqquşmaların sayı artıb. *Henri Kissincerin* təbirincə desək, yerli xalqlar nə vaxtsa Cənub Qafqazda “savaşa qarşıqlar” dövrünün sona çatması (3.2.2, s.13) ümidi ilə yaşamışlar. SSRİ-nin dağılmasından sonra Ermənistanın işğalçı siyasəti nəticəsində Cənub Qafqazın geosiyasi durumu pozuldu. Ermənistan Azərbaycanın torpaqlarının 20 faizini işğal edərək, regionda dağıdıcı mövqe tutdu. Uzun müddət siyasi və geosiyasi baxımdan sakit region hesab edilən Cənub Qafqaz yenidən qaynadı. Hazırda bu vəziyyət davam edir.

Lakin Azərbaycan xarici siyasətində Cənub Qafqazın iki ölkəsinə çox diqqət yetirir. Ermənistanın təcavüzkarlığının aradan qaldırılması xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri olaraq qalır. Gürcüstana yönəlik siyasətdə isə daha sıx əməkdaşlıq xətti seçilmişdir. Ermənistanın işğalçı siyasəti Azərbaycanı bir regionun iki kiçik dövlətinə münasibətdə tamamilə fərqli siyasi xətt seçmək məcburiyyətində qoymuşdur. Dünya miqyasında coğrafi baxımdan kiçik olan bir region üçün bu parçalanma çox ağır siyasi, sosial, demoqrafik, iqtisadi və mədəni nəticələr vermişdir. Bəzi xarici qüvvələr isə həmin vəziyyətdən istifadə edərək, regionda öz maraqlarının təmin edilməsinə çalışırlar.

Bununla da qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan bir bölgədə Ermənistanın qeyri-konstruktiv və dövrün ruhuna uyğun olmayan təcavüzkar siyasəti çoxlu sayda süni geosiyasi problemlər yaratmışdır. Azərbaycan regional xarici siyasətini bu realığı nəzərə almadan formalaşdırma bilməzdi.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Ermənistanın işğalçı siyasəti davam etdiyindən Azərbaycan Gürcüstanla da münasibətlərinə aydınlıq gətirməkdə çətinlik çəkirdi. 1991-1993-cü illərdə Gürcüstanda radikal millətçi qüvvələrin hakimiyyətdə olması da iki ölkə arasında münasibətlərin normal məcraya düşməsinə süni əngəllər yaradırdı. Həmin illərdə Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın yurd-yuvalarını tərk edərək, Azərbaycana üz tutması yaddan çıxmayıb. Bu proses *Z.Qamsaxurdiya* iqtidarının ultramillətçi davranışları ilə sürətlənir və genişlənirdi. Nəticədə, Borçalı bölgəsindən minlərlə azərbaycanlı sıxışdırıldı. Azərbaycanlıların təhlükəsizliyi üçün təminat yox idi. Yalnız *Heydər Əliyev* yenidən hakimiyyətə gələndən sonra soydaşlarımız "səssiz deportasiyası"na son qoyuldu.

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında diplomatik münasibətlərin 1992-ci il noyabrın 18-də qurulmasına baxmayaraq, 1993-cü ilin ikinci yarısına qədər həmin əlaqələr demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Yalnız 1995-ci ilin fevral ayında Bakıda Gürcüstan səfirliyi, 1996-cı ilin mart ayında isə Tbilisidə Azərbaycan səfirliyi açıldı. İki ölkə arasında ilk müqavilə 1995-ci ildə bağlandı. Müqavilədə siyasi, iqtisadi, hərbi və kommunikasiya sahələri üzrə əməkdaşlıq öz əksini tapdı (3.4.1). Azərbaycanla Gürcüstan arasında əlaqələrin intensiv inkişaf dövrü məhz həmin vaxtlardan başlayır. *Heydər Əliyev* 1996-cı ildə Tbilisiyə səfər etdi. Həmin səfərdə 2 bəyannamə imzalandı. Onlardan biri "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik" (3.4.1), digəri isə "Qafqaz regionunda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq" (3.4.2) haqqındadır. Göründüyü kimi, tərəfləri daha çox təhlükəsizlik və sülh məsələləri düşündürürdü.

Azərbaycan o zaman "Ümumqafqaz evi" təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. Bu təşəbbüslər təsadüfi deyildi. Azərbaycanın xarici siyasətində Cənub Qafqazda sülh və sabitlik əsas xətti təşkil edirdi. Bölgədə inteqrasiyaya nail olmaq ölkəmizin xarici siyasətinin strateji məqsədlərindən biri idi. 1997-ci ildə *E.Şevardnadze* Bakıya səfər etdi və strateji xarakterli növbəti saziş imzalandı. Bundan sonra Azərbaycanla Gürcüstan arasında strateji tərəfdaşlıq dərinləşməyə və genişlənməyə başladı. Bir-birinin ardınca iqtisadi, enerji, təhlükəsizlik və qarşılıqlı əməkdaşlıqla bağlı müqavilələr imzalandı. Bu proses Cənub Qafqazın geosiyasi taleyində ciddi rol oynayan bir neçə beynəlxalq enerji və nəqliyyat-kommunikasiya sahələri üzrə müqavilələrin imzalanması ilə daha çox diqqəti çəkir.

1999-cu ildən başlayaraq, Bakı-Supsa neft kəməri işləyir. 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri işə başladı. Bundan başqa, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və TRACECA – Tarixi İpək Yolunun bərpası layihələri həyata keçirildi. 2007-ci ildə isə Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun tikintisinə başlanıldı. Azərbaycan və Gürcüstan prezidentləri tez-tez əlaqə saxlayıb və əməkdaşlığı inkişaf etdiriblər. Bu layihələrin hər birinin ciddi geosiyasi əhəmiyyəti vardır. Onların regionun sabit və davamlı inkişaf edən məkana çevrilməsi üçün böyük rol oynadığını təcrübə sübut edir. Bütün bu layihələrin memarı *Heydər Əliyev* idi. Ulu öndər regionun təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına böyük diqqət yetirirdi.

2002-ci ilin aprelində Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə "Trabzon razılaşması"nı imzaladılar. Bununla da üç dost ölkə strateji tərəfdaşlığı rəsmiləşdirdi. Onlar terrorizm və separatizmə qarşı birgə mübarizə aparmaqla bağlı razılığa gəldilər. Həmin sənəd regionun təhlükəsizlik sisteminin formalaşması yolunda mühüm addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan və Gürcüstan regional miqyaslı qurumlarda əməkdaşlığa diqqət yetirirlər. GUAM, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT) və başqa təşkilatlarda qarşılıqlı əlaqələr dərinləşir. İki ölkə

arasında 100-dən çox hüquqi-normativ sənəd imzalanıb. Hazırda Azərbaycanla Gürcüstanın strateji tərəfdaşlığı inkişaf edir. Beləliklə, Azərbaycanın Gürcüstan siyasəti qarşılıqlı əməkdaşlığa, regionda sabitliyin təmin edilməsinə, regional integrasiyanın inkişafına və təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasına əsaslanır.

Ermənistan istiqamətində isə tamamilə başqa mənzərə ilə üzləşirik. Bu dövlətin təcavüzkar siyasət yeritməsi Cənub Qafqazda paradoks situasiya yaratmışdır. Regionun sürətlə inkişaf etmək potensialı yüksəkdir. Dünyanın böyük dövlətləri məhz bu səbəbdən bölgə ilə yaxından maraqlanırlar. Normal halda regionun imkanlarından ilk növbədə burada yaşayan xalqlar bəhrələnməlidirlər. Lakin Ermənistan qonşu ölkənin torpaqlarını işğal etməklə özünü bölgənin təbii zənginliklərindən məhrum edibdir. Bununla həm Cənub Qafqazın inkişafına əngəl törədir, həm də özü yoxsulluq içində sürünür, vətəndaşları ağır həyat sürürlər. Ermənistanı hər il on minlərlə insan tərk edir. Bu proses o dərəcədə intensivləşib və genişlənib ki, artıq Ermənistanda yaşayan ermənilərin sayı kənarda yaşayanlardan 3 dəfə azdır (bax: 3.4.3). Sağlam düşüncə bir dövlətin öz vətəndaşlarına qarşı bu qədər amansız olmasını qəbul etməkdə çətinlik çəkir. Bu, əsl paradoksdur.

Ermənistanın qeyri-konstruktiv xarici siyasəti Cənub Qafqazı çoxsaylı geosiyasi risklərlə qarşı-qarşıya qoyub. Azərbaycan bu şəraitdə daha çevik olmaq məcburiyyətindədir. Ölkənin regional siyasətinin məzmunu həmin tələbə tam cavab verir. Onu təsdiq edən əsas fakt Azərbaycanın regional liderliyə yüksəlməsidir. Regionda destruktiv qüvvənin mövcudluğuna rəğmən, bu uğura nail olmaq dəqiq işlənmiş xarici siyasət kursunu müəyyənləşdirməyi tələb edir. Azərbaycanın region siyasətinin əsas xüsusiyyəti həmin məqamla bağlıdır. Ölkəmiz bölgənin böyük dövlətləri istiqamətində yeritdiyi siyasətini ustalıqla ABŞ və Avropa siyasəti ilə uzlaşdırıb. Rusiya, Türkiyə və İrana yönəlik siyasət bu dövlətlərin regiona sərmayə qoyuluşuna maneə törətməsinə şərait yaratmadı. Zaman-zaman Rusiya və İran tərəfdən narazılıq bildirilsə də və bəzi hallarda konkret məncələr olsa da, Azərbaycan Türkiyə və Qərb siyasəti ilə onları

neytrallaşdırıb bildi. Dövlətimizin xarici siyasətində bu, mühüm məqamdır. Daha konkret desək, Azərbaycanın regional siyasətinin düzgünlüyünü təsdiq edən amildir.

Məsələ bundadır ki, Ermənistanın bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Azərbaycan həm regionun böyük dövlətlərinin, həm də Qərbin regiondakı maraqlarını uzlaşdırıb bildi. Bir-birinin ardınca həyata keçirilən beynəlxalq layihələr Azərbaycanı etibarlı tərəfdaşa çevirirdi. Bu proses Cənub Qafqazın iqtisadi infrastrukturunu modernləşdirməyə geniş imkanlar yaratdı. Lakin Ermənistan ondan kənarda qaldı. Bununla da, faktiki olaraq, bölgə inkişaf tempi və istiqaməti baxımından iki yerə parçalandı. Geosiyasi vəziyyətə bu tendensiyanın mənfi təsiri həmişə hiss edilmişdir. Xüsusilə, Cənub Qafqazı öz təsiri altında saxlamağa çalışan qüvvələr həmişə həmin məqamdan istifadə edirlər.

Bütün bunlara rəğmən, Azərbaycan Cənub Qafqazda regional lider strategiyasına uyğun siyasətini davam etdirir. Tədricən Ermənistanın nüfuz dairəsi kiçilir və son zamanlar bunu siyasətçilər etiraf edirlər. Azərbaycanın güclü informasiya fəaliyyəti və düşünülmüş siyasəti nəticəsində Ermənistan siyasi dairələrinin ölkəmizlə bağlı yaydıqları yalan informasiyaların təsiri minimuma enib. Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını tərk etməyə qədər bu proses davam edəcəkdir. Bu kontekstdə Azərbaycanın regional siyasətində mövcud olan iki fərqli cəhəti vurğulamaq yerinə düşərdi.

Əvvəla, Azərbaycan regional siyasətində enerji və kommunikasiya-nəqliyyat amillərindən geniş istifadə edir. Azərbaycanın enerji siyasəti bölgənin sabitliyinə və inkişafına xidmət edir. Burada Cənub Qafqaz ölkələrinin bir-birinin ərazi bütövlüyünü tanıması mühüm şərtidir. Əks halda, qarşılıqlı əməkdaşlığın əsas prinsipi olan qarşılıqlı hörmət prinsipi pozulmuş olur. Beynəlxalq hüquqda dövlətin suverenliyini təmin edən şərtlərdən biri məhz ərazi toxunulmazlığıdır. Bir dövlət başqasının ərazi toxunulmazlığına hörmətlə yanaşmırsa, həmin dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi mümkün deyildir.

Bu səbəbdən də, Azərbaycan neft və qaz layihələrindən Ermənistanı həmişə kənarda saxlayır. Heç bir təsir Azərbaycanı bu mövqeyindən

çəkindirə bilmədi. Sırr deyil ki, 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” imzalanandan bu yana dünyanın bəzi böyük gücləri Ermənistanın da regionda həyata keçirilən beynəlxalq layihələrdə iştirakını təmin etməyə çalışırdılar. Hətta Dağlıq Qarabağın və ətraf rayonların işğalının enerji məsələsindən ayrı olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Onlar bəzən “əvvəlcə əməkdaşlıq, sonra münaqişənin həlli” kimi aldadıcı təkliflər də edirdilər. Guya Azərbaycanın xoşniyyətli olduğuna əminliyi yaranandan sonra Ermənistan işğal etdiyi torpaqlardan çəkilmək. Ancaq Ulu öndər *Heydər Əliyev* neft ixracı marşrutlarının heç bir halda Ermənistan ərazisindən keçməyəcəyini qətiyyətlə bəyan etdi. Bu məsələyə yalnız Azərbaycanın torpaqları işğaldan azad edildikdən sonra baxıla bilərdi. Bu səbəbdən Azərbaycan Prezidenti neft ixracını Gürcüstan ərazisindən həyata keçirmək üzərində möhkəm dayandı. Doğrudur, Gürcüstanda bəzi dairələr bundan sui-istifadə etməyə cəhdlər etdilər. *Heydər Əliyevin* siyasi ustalığı və qonşu dövlətə dost münasibəti həmin böhranlı situasiyaları aradan qaldırdı.

Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının Gürcüstan ərazisindən iki xətlə ixracı regionda geosiyasi mənzərəni kökündən dəyişdi. Bu prosesə Azərbaycanın kommunikasiya-nəqliyyat sahəsində əhəmiyyətli layihələri həyata keçirməsi ciddi təsirini göstərir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin çəkilişi, Tarixi İpək Yolunun bərpaı bu sırada ilk yada düşən layihələrdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun çəkilişini əngəlləmək üçün çox çalışdı. Rəsmi İrəvan Ermənistandan yan keçən bu marşrutun regionun birliyinə ziyan verəcəyini arqument kimi ortaya atırdı. Hətta ABŞ Konqresi Ermənistanın mövqeyini dəstəkləyən addım atdı: ABŞ və Avropa şirkətləri bu layihəni maliyyələşdirməkdən imtina etdi. Ermənistana bu da kömək edə bilmədi – bütün xərcləri Azərbaycan və Türkiyə öz üzərinə götürdü. Ayrıca Azərbaycan Gürcüstanın xərclərini ödəməyə hazır olduğunu bildirdi. Dövlətimizin bu addımı Azərbaycanın regionun inkişafı üçün mümkün olan hər şeyi etməyə qadir olduğunu nümayiş etdirdi.

Bundan başqa, Azərbaycan özünü əsl dost və strateji tərəfdaş kimi apardı. Göründü ki, Ermənistanın düşmənçiliyi onu çətin

vəziyyətə salıb. Azərbaycan tərəfdaşlarına həmişə yardım edir. Gürcüstan rəsmiləri dəfələrlə Azərbaycan rəhbərliyinə ən ağır günlərində onlara yardım etdiklərinə görə minnətdarlıqlarını bildiriblər. Faktiki olaraq, Azərbaycan Cənub Qafqazın ayağa qalxmasını təmin etdi, onu kənar qüvvələrdən asılı vəziyyətə düşməyə qoymadı. Əgər Ermənistan konstruktiv siyasət yeritsə və Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsə idi, onun bugünkü vəziyyəti tamamilə başqa cür olardı. Ümumiyyətlə, Cənub Qafqazın geosiyasi mənzərəsi xeyli yaxşılaşardı.

İkincisi, Azərbaycan regional siyasətində bərabər hüquqlu tərəfdaşlığa üstünlük verir. Yəni Azərbaycan region dövlətləri ilə münasibətlərində öz üstünlüklərindən süni istifadəyə çalışmır. Milli və dövlət maraqlarının təmin edilməsi başqa məsələdir. Söhbət burada bütün situasiyalarda tərəfdaşla beynəlxalq hüquq qaydalarının imkan verdiyi çərçivədə davranmaqdan gedir. Yəni dövlətimizin geosiyasi məqsədi qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslanan və inkişaf edən məkan formalaşdırmaqdan ibarətdir. Həmin prosesdə Azərbaycan regional təşkilatların imkanlarından geniş istifadə etməyə çalışır.

GUAM çərçivəsində ölkəmizin fəaliyyəti bunu təsdiq edir. Bu təşkilat 1997-ci ildə yaradılıb. Azərbaycan bu qurum çərçivəsində Gürcüstan və Ukrayna ilə əməkdaşlığı yüksək qiymətləndirir. O, hər iki ölkənin enerji problemlərinin həllinə böyük yardımlar etdi. Son illər GUAM bir qurum kimi gözlənilməli qədər səmərəli fəaliyyət göstərmir. Lakin Azərbaycan yenə də GUAM formatında əməkdaşlığa böyük diqqət yetirir.

Başqa bir regional təşkilat – Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında (QDİƏT) də Azərbaycan fəal iştirak edir. Bu təşkilat 1992-ci ildən fəaliyyət göstərir. 2009-cu ildə ilk dəfə olaraq QDİƏT-də sədrlik Azərbaycana keçəndə, regionda əməkdaşlığa mane olan həll edilməmiş münaqişələrə xüsusi önəm verilməyə başlandı. Azərbaycan təşkilat üzvləri arasında informasiya-kommunikasiya sahəsində əməkdaşlığın dərinləşməsi istiqamətində ciddi işlər gördü. Ölkəmiz bununla regional təşkilatlar daxilində bölgədə sülh və inkişafa xidmət edən addımlar atdığını nümayiş etdirmiş oldu.

Azərbaycanın regional siyasəti kontekstində bir məqamı da vurğulamaq lazımdır. Hələlik Cənub Qafqazda yerli integrativ qurumlar azdır. Onların təsir dairəsi yaxşılaşdırılmalıdır. Burada əsasən Qərb təşkilatları fəaliyyət göstərirlər. Həmin təşkilatların regionun integrasiyasına xidmət göstərməsi məsələsi hələ tam aydın deyil. Çünki proseslər göstərir ki, bəzi hallarda insan haqları, siyasi məhbus və s. kimi amillərdən süni istifadə edilir. Bir sıra hallarda isə birtərəfli yanaşmalar müşahidə olunur. Odur ki, hazırkı mərhələdə regional təşkilatların bölgənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına lazımi dərəcədə təsir edə bilmədiyini deyə bilərik. Bu çatışmazlıq Azərbaycanın regional siyasətinə bir sıra maneələr törədir. Məsələn, regionda münaqişələrin həlli gecikir. Ermənistanın konstruktiv mövqe tutması üçün lazım olan addımlar atılmır.

Beynəlxalq təşkilatların Cənub Qafqazda fəaliyyəti genişlənir. BMT, ATƏT, Avropa Şurası və başqaları regionda fəaliyyətlərini davam etdirirlər. ATƏT-in əsas missiyası münaqişələrin həlli olsa da, hələlik ATƏT Cənub Qafqazda münaqişələrin nizamlanması istiqamətində üzərinə düşən vəzifənin öhdəsindən gələ bilməmişdir. Bütövlükdə götürdükdə, regionda münaqişələrin (Dağlıq Qarabağ, Abxaziya və Cənub Osetiya) həlli ilə bağlı heç bir beynəlxalq təşkilat kifayət qədər səmərəli fəaliyyət göstərmir. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan işğalçı qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən qeyd-şərtsiz çıxarılması ilə bağlı qəbul etdiyi 823 (1993-cü ilin apreli), 853 (1993-cü ilin iyulu), 874 (1993-cü ilin oktyabrı) və 884 (1993-cü ilin noyabrı) sayılı qətnamələr hamıya məlumdur. Qətnamələrin hər birində Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərindən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunur. Lakin indiyə qədər bu qətnamələrin heç biri yerinə yetirilməyib.

ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr dövlətlərinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində bir irəliləyişə nail ola bilməməsi də faktdır. Ermənistanın sözdə işğalçı adlandırılmasının praktiki nəticəsi yoxdur. BMT və ATƏT qlobal miqyasda kifayət qədər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardır. Onların Cənub Qafqazdakı münaqişələrin həllində konkret nəticə əldə edə bilməmələri

nəyi ifadə edir? Belə bir şəraitdə Azərbaycan regional xarici siyasətində hansı məqamlara üstünlük verməlidir? Bu suallara cavab tapmaq çox vacibdir.

Görünür, beynəlxalq təşkilatların Cənub Qafqazda münaqişələri həll edə bilməməsi böyük geosiyasi güclərin hələ bölgədə öz maraqlarını hər şeydən üstün tutması ilə bağlıdır. Belə isə ya beynəlxalq təşkilatların fəaliyyət mexanizmlərində islahatlar aparılmalı, ya da böyük geosiyasi güclər ortaq qərara gəlməlidirlər. Bunlardan heç biri hələlik baş vermədiyindən, Cənub Qafqazda integrativ qurumların səmərəli fəaliyyətindən danışa bilmirik. Ona görə də, Azərbaycan xarici siyasətində özünün imkanlarına üstünlük vermək məcburiyyətindədir. Həmin sırada Azərbaycan region dövlətlərinin daxil olduğu müxtəlif təşkilatların formalaşmasına diqqət yetirir.

İndiyə qədər Cənub Qafqaz ölkələrinin daxil olduğu bir neçə integrativ model təklif edilib. “Ümumi Qafqaz evi”, “Ümumi Qafqaz bazarı”, “Cənub Qafqaz Ştatları Birliyi”, “Qafqaz evi” və s. Bu modellərdə iştirakçı dövlətlərin sayı ikidən (Azərbaycan və Gürcüstan) səkkizə qədər (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Türkiyə, Rusiya, İran, ABŞ və Avropa İttifaqı) dəyişir. “Qafqaz dördlüyü” deyilən model (Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan) MDB çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Bu model münaqişələrin həlli üçün yaradılıb, ancaq heç bir effekti yoxdur. 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul sammitində 3+3+2 (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan+Rusiya, Türkiyə, İran+ABŞ və Avropa İttifaqı) modeli təklif edildi, ancaq həyata keçmədi. Rusiyanın xarici işlər naziri *S.Lavrov* Türkiyənin təklif etdiyi “Qafqaz evi” modelinin konkret məzmununa malik olmadığını bildirib.

Göründüyü kimi, Qafqazda integrasiya ilə bağlı təklif edilən modellərdən heç biri hələ reallaşmayıb. Bizcə, bunun iki mühüm səbəbi var. Birinci səbəb bölgədə münaqişələrin həll edilməməsidir. İkincisi isə təklif edilən modellərdə yerli ölkələrdən çox, böyük geosiyasi güclərin maraqlarının nəzərə alınmasıdır. Hər iki amil bütövlükdə vəziyyəti qeyri-müəyyən edir. Azərbaycan regional siyasətində həmin amilləri ciddi surətdə nəzərə alır. Onların mənfi təsirini minimuma

endirmək üçün enerji və “açıq qapı” siyasətindən istifadə edir. Azərbaycan rəhbərliyi xarici şirkətlərin ölkə iqtisadiyyatına sərmayə qoyması üçün əlverişli şərait yaradır. Onun müsbət nəticələri özünü göstərmişdir. Həmin məqamlarla bağlı növbəti fəsillərdə geniş təhlil aparacağıq. Burada isə bəhs edək ki, Azərbaycan regional siyasətində yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün amilləri nəzərə alaraq, onların balansını yaratmağa çalışır.

Beləliklə, regionda yaranan durum bütövlükdə cərəyan edən proseslərin qarşıdurmaya aparmasına imkan vermir. Təbii ki, bu cür modeldə qeyri-müəyyənlik yaradan elementlər qalır, lakin onların tam aradan qaldırılması regionun bir dövlətinin imkanı xaricindədir. Burada əsas olan iki prinsipdir. Əvvələ, müxtəlif geosiyasi alyanslar arasında çevik manevrlər etmək imkanını saxlamaq. İkincisi, Azərbaycanı bu alyanslardan heç birinin təsiri altına salmamaq. Dövlətimizin müstəqillik illərində yeritdiyi regional xarici siyasətin mahiyyətində bu iki prinsip həmişə mühüm yer tutmuşdur. Gürcüstanla strateji tərəfdaşlıq edərək, Ermənistanın təcavüzünün nəticələrini aradan qaldırmaqla ərazi bütövlüyünü təmin etmək xətti məhz bu prinsipə əsasən ardıcıl olaraq yeridilir. Buradan Azərbaycanın xarici siyasətinin üçüncü səviyyəsi adlandırdığımız və çox vacib sayılan ABŞ və Avropa ilə əlaqələrə çıxış vardır.

3.5. ABŞ və Avropa: Qərb istiqamətində diplomatik fəallıq

Amerika və Avropa hazırda dünya siyasətində aparıcı rol oynayan geosiyasi güclərdir. Avropa hələlik tam mənası ilə müstəqil qüvvə kimi çıxış edə bilmir – ABŞ-ın ona təsiri böyükdür. Lakin Avropa İttifaqı Maastrixt (1992-ci il) və Amsterdam (1997-ci il) sazişlərindən sonra global miqyasda müstəqil güc kimi çıxış etmək kursunu götürüb. Son illərin böhranı onun qarşısını hiss ediləcək dərəcədə kəsdi.

Dünya ictimaiyyəti Aİ-ni həmişə ABŞ-ın yanında görməyə adət edib. ABŞ və Avropa istiqamətləri bu baxımdan çox məqamlarda bir-birindən ayrı təsəvvür edilmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ABŞ-ın beynəlxalq təşkilatlarda təsiri o qədər güclüdür ki, onunla münasibətlərə bir qədər geniş spektrdə baxmaq lazım gəlir. Yəni ABŞ-ı yalnız dövlət olaraq yox, həm də dünyanın bütün guşələrinə müxtəlif təşkilatlar vasitəsi ilə “qolları uzanan” nəhəng qüvvə kimi qəbul etmək gərəkdir. BMT, NATO, Aİ, ATƏT və başqa qurumlarda Vaşinqtonun sözünü dinləyirlər.

Azərbaycanın xarici siyasətində ABŞ və Avropa istiqaməti prioritetlərdən biridir. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən Amerika və Avropanın postsovet məkanına, o cümlədən Cənub Qafqaza təsiri çox güclü olub. Xüsusilə, ABŞ daha fəal və təsiredici siyasət yeridib. Onu nəzərə alaq ki, sosialist düşərgəsinin dağılmasında Qərbin əsas rol oynaması ideyası, müstəqilliyini yeni əldə etmiş ölkələrin üzünü avtomatik olaraq ABŞ və Avropaya tərəf çevirməsini şərtləndirirdi. Azadlıq, demokratiya, insan haqları kimi dəyərlərin təbliğatçısı Qərb dövlətləri idi. Əsas amillər isə ABŞ və Avropa ölkələrinin iqtisadi və hərbi qüdrətə malik olmasından ibarətdir. Dünya siyasətində heç bir məsələ Qərbin iştirakı olmadan həll edilmir. Ona görə də, postsovet məkanı ölkələri də xarici siyasətlərində Qərb amilini böyük ölçüdə nəzərə almalı idilər.

1992-ci ildə ABŞ-ın dövlət katibi *Ceyms Beyker* Bakıya səfər etdi. O, iki ölkə arasında rəsmi münasibətlər yaratmaq məqsədi ilə gəlmişdi. Həmin ilin martında isə ABŞ Bakıda səfirliyini açdı. Bundan sonra davamlı əlaqələr yarandı. Lakin ovaxtki Azərbaycan rəhbərliyi əməkdaşlığı yüksək səviyyəyə qaldıra bilmədi. 1992-ci ilin oktyabrında isə ABŞ Konqresi “Azadlığa Dəstək Aktı”na “907-ci düzəliş” deyilən sənəd qəbul etdi. Bununla Azərbaycanın ABŞ siyasəti ciddi zərbə aldı. Aydın görünürdü ki, Azərbaycan Qərb istiqamətində xarici siyasətinə düzəlişlər etməlidir. Bunu *Heydər Əliyev* də bildi.

1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq, Azərbaycanın ABŞ siyasəti pragmatik xarakter almağa başladı. *Heydər Əliyevin* ABŞ-a

İlk səfəri bu prosesin başlanğıcı oldu. Bu səfər 1994-cü ilin sentyabrında oldu. Həmin tarixdə BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyası keçirildi. Sessiyadakı çıxışında Azərbaycan Prezidenti vurğuladı: “Şübhəsiz, yeni dünya nizamının formalaşmasında aparıcı rol Birləşmiş Millətlərə məxsusdur...” (3.5.1, s.160).

Ulu öndər çıxışının başqa hissəsində isə ABŞ, Avropa və Rusiyanın dünya siyasətində oynadıqları böyük rolu vurğulamışdı. Xüsusilə, Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllində Qərblə Rusiya arasındakı fikir ayrılığına baxmayaraq, ortaq mövqeyə gəlinməsi imkanlarının tükənmədiyini demişdi. *Heydər Əliyevin* bu fikirlərlə yanaşı, BMT-nin dünyanın yeni geosiyasi mənzərəsinin formalaşmasında aparıcı rol oynadığını vurğulaması Azərbaycanın xarici siyasətinin çox mühüm cəhətinə işarə idi. Yəni Azərbaycan hər bir böyük geosiyasi güclə əlaqələrini inkişaf etdirməkdə maraqlıdır, lakin beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi prosesi ayrı-ayrı dövlətlərin deyil, BMT-nin ixtiyarında olmalıdır. Eyni zamanda, Azərbaycan xarici siyasətində Qərb istiqamətini prioritet kimi qəbul edərsə, bu o demək deyil ki, taleyini ABŞ və Avropaya tapşırmaq fikrindədir. Yəni Azərbaycan Rusiya ilə yaxın əməkdaşlıqda maraqlıdır, lakin ondan asılı olmaq da istəmir.

Heydər Əliyevin bu cür kurs seçməsinin arxasında iki amil dururdu. Birincisi, Azərbaycan dünyanın böyük güclərinin toqquşma meydanına çevrilməməlidir. Əksinə, dünyanın qüdrətli dövlətləri məhz Azərbaycanda əməkdaşlıq imkanı qazanmalıdırlar. İkincisi, Azərbaycan hər hansı geosiyasi gücün təsiri altına düşməmək üçün “çevik alyanslar” xətti seçməlidir. “Çevik alyanslar” həm ölkəni global güc qütblərinin mənəfəsinədən kənara çəkir, həm də sürətlə dəyişən situasiyalarda dövlətin maraqlarına uyğun mövqe seçmək imkanı verir.

Bu kurs Azərbaycanın hər hansı bir geosiyasi güc qarşısında öhdəlik götürməsinə rəvac vermir. Həmin kontekstdə Rusiya Postsənaye Cəmiyyətinin Tədqiqi Mərkəzinin direktoru *Vladislav İnozemtsevin* bir qiymətləndirməsi maraqlı görünür. Rusiyalı professor yazır: “Azərbaycan özünün “lazımi zamanda və lazımi yerdə” olduğunu göstərən yeganə kiçik dövlətdir. Onun indiki və gələcək liderləri

böyük islahatçılara çevrilirlər. Azərbaycanın Sinqapur və ya Tayvanın Qafqazdakı ekvivalenti olmaq üçün bütün şansları vardır” (3.5.2, s.70).

Qeyd etmək lazımdır ki, *Vladislav İnozemtsev* gənc olmasına baxmayaraq (o, 1968-ci ildə anadan olub), artıq maraqlı geosiyasi nəzəriyyənin müəllifidir (“parçalanmış sivilizasiya” nəzəriyyəsi, bax: 3.5.3) və “postsənaye (informasiya) cəmiyyəti” konsepsiyasının müəllifi, ABŞ sosioloqu *Daniel Böllə* birgə kitab yazıb (3.5.4). Maraqlıdır ki, *D.Böll* özünü “iqtisadiyyatda sosialist, siyasətdə liberal və mədəniyyətdə mühafizəkar” adlandırır. O, 2011-ci ildə 93 yaşında Kembrijdə vəfat edib. *D.Böll* hesab edir ki, qloballaşma mərhələsində geosiyasət yeni məzmun kəsb edir. Ayrı-ayrı dövlət və regionların dünyada rolunu, onların coğrafi mövqeyimin müsbət və mənfi cəhətlərini maddi tərəqqi müəyyən edir. Maddi tərəqqini texnologiyaların intensiv və geniş yayılması şərtləndirir (3.5.4, s.12). Deməli, *V.İnozemtsev* Azərbaycanda “lazımi zamanda və lazımi yerdə ola bilən” ölkə kimi sözgəlişi xarakterizə etmir. O, problemə müasir geosiyasi konsepsiyaların meyarları prizmasından yanaşır və təhlil edərək nəticə çıxarır. *D.Böllün* yuxarıda misal gətirdiyimiz fikrinə əsaslanaraq, Azərbaycanın qloballaşma dövründə uğurlu xarici siyasət apardığını deyərək birləşir. Onun yaradıcısı isə *Heydər Əliyevdir*.

Azərbaycanın ABŞ və Avropa siyasətimin məzmununa global miqyasda ciddi təsir göstərən bir amili vurğulamağa ehtiyac vardır. **Tanınmış siyasətşünas və dövlət xadimi *Zbignev Bjezinski* Azərbaycan Avrasiyanın ən mühüm “geosiyasi dayaq nöqtələrindən biri” kimi qiymətləndirib (3.3.1).** *Z.Bjezinskinin* geosiyasi konsepsiyasında “geosiyasi dayaq nöqtələri” ABŞ-ın əsas geosiyasi rəqiblərinə təsiretmə “nöqtələri” funksiyasını yerinə yetirməlidir. Məsələn, Türkiyə və ya Azərbaycan ABŞ-ın Rusiya siyasətində Qafqaz məkanında “dayaq nöqtəsi” funksiyasını yerinə yetirə bilər. Burada bir növ konkret ölkənin başqasına təsir vasitəsi kimi istifadəsi məqsədi vardır.

Azərbaycan məhz bu funksiyanı qəbul etməyən müstəqil dövlətdir. Onun xarici siyasətinin “çevik alyanslar” formalaşdırmaq cəhəti və

böyük dövlətlərə deyil, beynəlxalq təşkilatlara (əsasən BMT-yə) istinad etməsi həmin məqsədin reallaşdırılmasına xidmət edir. Bu siyasət Azərbaycanı hər hansı bir böyük dövlətin aləti olmadan Cənub Qafqazın liderinə və global miqyasda geosiyasi oyunçuya çevirib. Prezident *İlham Əliyevin* aşağıdakı fikri dövlətimizin həmin mövqeyini lakonik ifadə edir: “Azərbaycan heç vaxt özünün bəzi qonşuları kimi dəyişən geosiyasi kart olmayıb və olmayacaq da” (3.2.1, s.20).

Obrazlı desək, Azərbaycan Avrasiyanın “geosiyasi dayaq nöqtəsi” ölkəsindən, bu məkanın geosiyasi oyunçusu statusuna transformasiya edə bilmişdir. Bunu Azərbaycanın müstəqilliyin 21 ilində əldə etdiyi ən böyük uğuru kimi qəbul etmək gərəkdir. Ölkəmizin ABŞ və Avropa istiqamətində yeritdiyi siyasətin məzmununa bu uğurun işığında baxmağı daha konstruktiv hesab edirik.

ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafında *Heydər Əliyevin* 1997-ci ilin yayında bu ölkəyə etdiyi ilk rəsmi səfərin böyük rolu oldu. Hələ 1994-cü ildə *Heydər Əliyev* BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında iştirak etmək üçün Nyu-Yorkda olarkən ABŞ Prezidenti *Bill Klintonla* görüşmüşdü. Həmin görüşdə *Heydər Əliyev* Azərbaycan haqqında geniş məlumat vermiş, regionda sülhün bərpa olunması, təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı Azərbaycan rəhbərliyinin mövqeyini çatdırmışdı. Onda ABŞ Prezidenti *Heydər Əliyevin* argumentlərini yüksək qiymətləndirmiş və iki ölkə arasında əməkdaşlığın perspektivinə inandığını ifadə etmişdi. *B.Klinton* “Əsrin müqaviləsi”nin böyük tarixi hadisə olduğunu vurğulamışdı.

1997-ci ildə isə artıq iki dövlət arasındakı münasibətlər konkret məzmun kəsb etməyə başladı. ABŞ Prezidenti *B.Klinton* Azərbaycanla münasibətlərdə üç aspektə daha çox önəm verdiklərini bildirdi. Bunlar regionda sülh və təhlükəsizliyin təmini, Azərbaycanın suverenliyinin qorunması və ərazi bütövlüyünün bərpası və demokratiyanın inkişafı məsələləri idi. *B.Klinton* bu məsələlərə diqqət yetirməsinin səbəbini Azərbaycanın böyük strateji əhəmiyyəti olan regionda yerləşməsi, inkişafda uğurlar qazanması və davamlı sabitliyə nail olmaq

üçün Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılması istiqamətində ciddi cəhdlər etməsi ilə izah etdi (bax: 3.5.5).

Prezidentlərin geniş tərkibli danışıqlarından sonra Amerika-Azərbaycan münasibətləri haqqında birgə bəyanat və sərəmərə qoyuluşunun qarşılıqlı qorunması və təşviq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası və ABŞ hökumətləri arasında müqavilə imzalandı. İmzalama mərasimində *Heydər Əliyev* iki ölkə arasında əməkdaşlığın inkişaf istiqamətlərini yığcam ifadə edən bəyanat verdi. Bəyanatda deyilirdi: “Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini böyük tarixi nailiyyət hesab edir və bu müstəqilliyi qoruyub saxlamağı özünün şəərəfli vəzifəsi sayır. Bizim xalqımız dövlət müstəqilliyinə və milli azadlığa sadıqdır və bundan sonra da sadıq olacaqdır. Bunun üçün Amerika Birləşmiş Ştatları ilə əməkdaşlıq etmək, tərəfdaşlıq əlaqələri yaratmaq və bu əlaqələri daha da genişləndirmək, inkişaf etdirmək bizdən ötrü çox vacib, əhəmiyyətliədir” (3.5.5).

Azərbaycan Prezidentinin hər bir sözünün arxasında böyük mənə durur. Bununla ABŞ-a Azərbaycanın öz müstəqilliyi və suverenliyini hər şeydən üstün tutduğı çatdırılırdı. Amerika da daxil olmaqla, kimsə buna xələl gətirmək istəsə, Azərbaycan dövlət kimi müqavimət göstərəcək. ABŞ-la Azərbaycanın iqtisadi və enerji sahəsindəki əməkdaşlığının taleyi də həmin prinsipə əməl edilməsindən asılı olacaq. *Heydər Əliyev* bu məqamlara işarə etməklə yanaşı, vurğulayır ki, Azərbaycan ABŞ-la əməkdaşlığı inkişaf etdirməyi və genişləndirməyi çox vacib sayır.

Situasiya hər iki tərəf üçün tam aydın idi. Azərbaycan suverenliyinə xələl gətirə biləcək heç bir şəerti qəbul etməyəcəkdi. Ərazisinin işğal edilməsi ilə barışmayacaqdı. Demokratik dövlət qurmaqda qərarlıdır. Qərblə hərtərəfli əlaqələri bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi inkişaf etdirmək əzmindədir. Nəhayət, regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsi və sülhün bərqərar olması üçün əlindən gələni edəcəkdir. Rəsmi Vaşinqton bu mesajları təbii ki, qəbul etdi və yuxarıda adını çəkdiyimiz sənəd imzalandı. Sənədin çox mühüm bir fərqli cəhətini vurğulamaq istərdik.

Azərbaycan Prezidenti iqtisadi-energetik əməkdaşlığı məharətlə geosiyasi amillərlə əlaqədə təqdim etdi. Qarşılıqlı sərəmərə qoyuluşuna

təminat almaq bütövlükdə Azərbaycanın suverenliyi və müstəqilliyinə təminat almaq demək idi. Qərb Cənub Qafqazdakı layihələrə böyük miqdarda sərmayə qoyurdusa, onun təhlükəsizliyinin təmininə də ciddi diqqət yetirməli idi. Sərmayənin təhlükəsizliyi birbaşa Azərbaycandakı sabitlikdən asılıdır. Deməli, Azərbaycanın daxili sabitliyi ilə əlaqəli olan bütün proseslərdə Qərbin də marağı vardır. Bu baxımdan, Dağlıq Qarabağ məsələsi, Azərbaycanın tədrici demokratikləşməsi, qoyulan sərmayələrin qorunması kimi məsələlər Vaşinqtonun da maraq dairəsində qalır.

Heydər Əliyev Vaşinqtona ilk səfəri ilə strateji nəticə əldə etdi. Sonrakı proseslər Ulu öndərin uzaqgörənliyini tam təsdiqlədi. Birincisi, bölgədəki beynəlxalq enerji layihələrinin təhlükəsizliyi məsələsi Ermənistan və onun havadarlarını geniş təxribat planlarından çəkirdi. İkincisi, Rusiya ilə Gürcüstan arasında məlum 2008-ci il 8 avqust hadisələri göstərdi ki, enerji layihələrinin təhlükəsizliyi global geosiyasi güclər səviyyəsində qorunur. Həmin layihələrə qarşı təhlükə yox dərəcəsindədir. Hər bir halda bu vaxta qədər belə olub.

B.Klintonun yuxarıda verdiyimiz fikrindən görünür ki, ABŞ-m Azərbaycanla münasibətlərinə məzmun verən mühüm amillər daxili sabitlik və inkişafda uğurlar qazanılmasından ibarətdir. Yəni *Heydər Əliyev* yenidən ölkə başçısı seçildəndən sonra ilk növbədə daxili sabitliyə nail oldu, paralel olaraq sosial-iqtisadi inkişafa da təkan və yön verdi. Daxili sabitlik bir-birinin ardınca baş verən dövlət çevrilişlərinə cəhdləri aradan qaldırmaq hesabına mümkün oldu. Sosial-iqtisadi inkişafın aparıcı amili isə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması idi.

Azərbaycan Prezidenti bu iki uğura nail olandan sonra Vaşinqtona rəsmi səfər etmişdi. Bu, gələcəyə hesablanmış gediş idi. Müqayisə üçün deyək ki, bir sıra postsovet ölkələrinin başçıları Vaşinqtona xahiş etməyə, yardım ummağa, hakimiyyətini saxlamaq üçün siyasi bazarlıq etməyə gedirdi. Azərbaycan Prezidenti isə Vaşinqtona ağır təcavüz hadisəsi ilə qarşılaşmasına baxmayaraq daxili sabitliyə nail olmuş, Qərblə strateji iqtisadi müqavilə (“Əsrin müqaviləsi”) imzalamış müstəqil dövlətin rəhbəri kimi səfər edirdi.

Beləliklə, *Heydər Əliyevin* ABŞ-a ilk rəsmi səfəri iki ölkə arasında münasibətlərin strategiyasını və konkret inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. ABŞ tərəfi göstərdi ki, Azərbaycanla münasibətlərində Cənub Qafqazın strateji region olduğunu nəzərə alır. Sonra, burada sülh və təhlükəsizliyin təmininə ciddi fikir verir. Nəhayət, bu kontekstdə Azərbaycanın dövlət suverenliyinin qorunması və ərazi bütövlüyünün bərpası Amerika üçün əhəmiyyət daşıyır. Bu üç aspekti iki ideya ətrafında birləşdirmək olar. Birincisi, ABŞ xarici siyasətində Cənub Qafqazın təhlükəsizliyinə böyük önəm verir. İkincisi, Cənub Qafqaz dövlətlərinin suverenliyi onun üçün prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Bu fikirlərin arxasında regionun ABŞ-dan başqa böyük geosiyasi güclərin təsiri altına düşməməsi istəyinin durduğunu hiss etmək çətin deyildi. ABŞ global güc kimi regionda hegemonluğunu təmin etmək haqqında düşünürdü.

ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin bu əsas prinsipləri iki ölkə arasında sonrakı illərdə əməkdaşlığı istiqamətləndirdi. Bu günə qədər həmin prinsiplər əməkdaşlıq prosesinin sərhədini və məzmununu müəyyən edir. Ən əsası isə ondan ibarətdir ki, Azərbaycan verdiyi sözə sadıq qalır. Beləliklə, 1998-ci il sentyabrın 8-9-da Bakıda Tarixi Böyük İpək yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans keçirildi.

1999-cu il aprelin 17-də Azərbaycan, Ukrayna və Gürcüstan dövlət başçılarımn iştirakı ilə Bakı-Supsa neft kəmərinin təntənəli açılış mərasimi oldu. ABŞ Prezidenti *B.Klintonun* iştirakı ilə 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda keçirilmiş ATƏT-in sammiti çərçivəsində “Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsi ilə Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası ərazilərindən xam neftin nəqli haqqında” saziş imzalandı. Bu, region ölkələrinin strateji əməkdaşlığı və Avropaya inteqrasiyası sahəsində ciddi addım idi. 2005-ci il mayın 24-25-də *Heydər Əliyev* adma Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin Azərbaycan hissəsi istifadəyə verildi. Həmin il oktyabrın 12-də isə neft kəmərinin Gürcüstan hissəsinin istifadəyə verilməsi mərasimi keçirildi.

Enerji sahəsi ilə yanaşı, Azərbaycan ABŞ-ın antiterror və sülhyaratma proqramlarında iştirak edir. Azərbaycan əsgərləri beynəlxalq qüvvələrin tərkibində dünyanın müxtəlif bölgələrində öz vəzifələrini yerinə yetirirlər. Azərbaycanla ABŞ arasında təhlükəsizlik, silahlara nəzarət, müdafiə və s. sahələrdə əlaqələrin inkişafında ölkəmiz üzərinə düşən hər şeyi edir. Avro-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurası və NATO-nun “Sülhə naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi prosesi davam edir. Sonuncu məsələ Prezident *Heydər Əliyevin* 1997-ci il sentyabrın 2-də verdiyi sərəncamda ayrıca bənd kimi göstərilmişdir (bax: 3.5.6). Bütövlükdə, təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı ABŞ-la Azərbaycan həmişə yaxından əməkdaşlıq etmişdir. Müxtəlif proqramlarda iştirak edən ölkəmiz, üzərinə düşən bütün vəzifələri yerinə yetirmişdir və indi də bunu etməkdədir.

Keçən müddət ərzində Azərbaycan Qərbin Cənub Qafqazla bağlı beynəlxalq layihələrində fəal iştirak etmişdir. Qərbin enerji təhlükəsizliyinə ciddi təsir edə bilən global əhəmiyyətli bütün layihələri dəstəkləmişdir. “Nabukko”, “Cənub dəhlizi”, “Transxəzər”... Bu enerji layihələrini ABŞ Azərbaycansız təşəvvür etmir. ABŞ Prezidentinin enerji məsələləri üzrə xüsusi nümayəndəsi olmuş *Riçard Morninqstarın* Cənub Qafqaza çoxsaylı səfərləri zamanı aparılan danışıqların iştirakçısı kimi deyə bilərəm ki, Amerika tərəfi Azərbaycanı enerji təhlükəsizliyinin təmini prosesində postsovet məkanının ən vacib ölkəsi olaraq görür.

Yaddaşımda 1998-ci ilin dekabrın 16-da Bakıda *Heydər Əliyevlə Riçard Morninqstarın* görüşündə səslənən bəzi fikirlər canlanır. *R.Morninqstar* o vaxt ABŞ Prezidentinin və Dövlət katibinin xüsusi müşaviri, səfir idi. Azərbaycana gələn Amerika nümayəndə heyətinə başçılıq edirdi. Prezident sarayında keçirilən görüşdə *R.Morninqstar* Prezident *Heydər Əliyevə* enerji sahəsindəki əməkdaşlığı nəzərdə tutaraq dedi: “Siz bu sahədə dönüş nöqtəsi yaratmaqda xüsusi, müstəsna rol oynamısınız” (bax: 3.5.7). *Heydər Əliyev* onda bir məsələyə incə işarə etdi. O, ABŞ KİV-ində iki ölkə arasındakı əməkdaşlığın təhrifinə yönəlmiş məlumatların getdiyini xatırlatdı. Həmin məlumatları

Amerikanın Azərbaycanda dəstəklədiyi bəzi siyasi qruplar yayırdılar. *Heydər Əliyevin R.Morninqstara* dediyi informasiya məhz bununla bağlı bir televiziya verilişində gedən süjetə aid idi. *Heydər Əliyev* dərhal sözünə davam edərək, *R.Morninqstarı* sakitləşdirici fikir bildirdi. O, Azərbaycan rəhbərliyinin bütün təxribatlara baxmayaraq, seçdiyi enerji siyasətindən dönməyəcəyini bəyan etdi (3.5.7). Ancaq Azərbaycan Prezidenti tarixi bir gediş etmişdi: ABŞ-ın rəsmi nümayəndəsinə ölkəsinin siyasi dairələrində ikili oyun aparılanın olduğuna işarə vermişdi. Bütövlükdə, bu, ABŞ-ın ikili standartlar siyasətinə eyham idi. Sonrakı mərhələdə bu siyasət daha da gücləndi ki, bu da ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə bəzi mürəkkəbliklər gətirdi. Onlardan bir qədər sonra bəhs edəcəyik.

Həmin görüşdə Ulu öndər Qərbin enerji ilə təminatında Xəzərin bundan sonra da xüsusi əhəmiyyət daşıyacağını maraqlı aspektdə qonağın diqqətinə çatdırdı: “Bilirsiniz, Xəzər dənizinin tarixinin nə qədər olduğunu heç kəs deyə bilməz. Yer kürəsinin tarixi nə qədərdirsə, Xəzər dənizinin də tarixi o qədərdir. Ancaq XX əsrin sonunda və XXI əsrin əvvəlində Xəzər dənizinin mineral ehtiyatlarında böyük bir inqilab baş verir. Biz də bu inqilabın iştirakçılarıyıq. Hesab edirəm ki, bu inqilab da bütün xalqlar, o cümlədən Azərbaycan xalqı üçün çox böyük bəhrə verəcəkdir. Ancaq biz gərək bunun üçün çox işləyək” (3.5.7). *R.Morninqstar* təcrübəli diplomat kimi hər şeyi anladı və belə bir fikir söylədi: “Biz Transxəzər layihəsinə Sizin davamlı dəstəyinizə öz hörmətimizi və ehtiramımızı bildirmək istəyirik. Məlumdur ki, Siz siyasi xadim kimi bu regionda müstəsna rol oynayırırsınız” (3.5.7).

Heydər Əliyev-Riçard Morninqstar görüşünün bəzi məqamlarını təsadüfən xatırlatmadım. Burada Azərbaycanın öhdəsinə götürdülərini qətiyyət və inamla yerinə yetirdiyi və ABŞ-ın siyasi dairələrində bizim ölkəmizə qarşı ikili siyasətin elementlərinin olduğu aydın duyulur. İndi də “Cənub dəhlizi” adlanan və regiona qonşu olan bəzi böyük dövlətlərin narazılığına səbəb olan layihənin həyata keçməsi üçün Azərbaycan önəmli rol oynayır. Bəzi Qərb şirkətləri həmin layihəni maliyyələşdirməkdən imtina edəndə Azərbaycan öz təklifini verərək, bu işi Türkiyə ilə birgə öz öhdəsinə götürdü.

Bütün bunların fonunda son zamanlar Amerika tərəfdən sual doğuran bəzi hərəkətlər müşahidə edilir. ABŞ və Avropanın bəzi media orqanları anti-Azərbaycan kampaniyası aparır. Bu proses qərribə şəkildə İranın təbliğat kampaniyası ilə uzlaşır. Paralel olaraq, rəsmi Vaşinqton Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşdırılması məsələsini Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə bağlamaq istəmir. ABŞ-ın Dövlət katibi *Hillari Klinton* Cənub Qafqaza 2012-ci ilin iyun ayının əvvəllərindəki səfəri zamanı İrəvanda bildirdi ki, rəsmi Vaşinqton Türkiyə-Ermənistan məsələsi ilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli arasında əlaqə görmür (3.5.8). Məsələ yalnız bu problemlə məhdudlaşmır.

Təbii, ABŞ başa düşür ki, Azərbaycan tanı müstəqil xarici siyasət yeridir. Azərbaycan xaricə 7 marşrut üzrə neft və qazını ixrac edir. Daxili sabitlik yüksək səviyyədədir. Ölkə iqtisadiyyatı yüksəlişdədir. Azərbaycan beynəlxalq antiterror koalisiyasının üzvüdür. Beynəlxalq enerji layihələrində əsas iştirakçılardan biridir. Analitiklər Azərbaycanın Qərbin enerji təminatında ciddi yer tutduğunu vurğulayırlar. Eyni zamanda, Azərbaycan postsovet məkanı ölkələrinin enerji təchizatında əhəmiyyətli rol oynayır. Bütün bunların fonunda da demokratik cəmiyyət quruculuğu uğurla davam edir.

Azərbaycan məsələsinin Qərb üçün əhəmiyyətinin bir cəhətini analitik *Ariel Kohen* "The National Interest" dərgisində dərc edilən məqaləsində qeyd edib. O yazır ki, "Qarabağın işğalı Cənub Qafqazı partlada biləcək barıt çəlləyidir... Bu baş versə... Ermənistanın başqa bir müttəfiqi olan İranın region işlərinə cəlb edilməsi ehtimalı artacaq. Bunlar ABŞ-ın milli maraqlarına cavab vermir" (3.5.9).

1992-ci ildən ABŞ-ın Azərbaycan siyasətində özünü göstərən bir ziddiyyətin fonunda misal gətirdiyimiz faktlar düşündürücü görünür. Biz nəyi nəzərdə tuturuq?

1992-ci ildə ABŞ Konqresi "Azadlığa Dəstək Aktı"na 907-ci düzəlişi qəbul etdi. Bu düzəliş ABŞ hökumətinin Azərbaycana birbaşa yardımını qadağan edir. Səbəb kimi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağı və Ermənistanı blokadada saxlaması göstərilir. Qərribəsi odur ki, bu

bədnam düzəliş Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etdiyi vaxtlarda qəbul edilib. Konqresmenlər, əslində, proseslərdən xəbərsiz olduqlarını nümayiş etdiriblər, ədalətsiz qərar qəbul edərək, həqiqəti danıblar. "Qaynar nöqtəyə" "soyuq başla" yanaşmaq əvəzinə, odun üzərinə yanacaq atıblar. Bu yerdə Franklin Ruzveltin məşhur bir fikrini yada salmaq yerinə düşər: "Həqiqət insanların onu axtarmaq azadlığı olanda tapılır". ABŞ Konqresində kimsə (məsələn, senator *Riçard Luqar* kimi) həqiqət axtarışına çıxsın, dərhal erməni lobbisi onunla mübarizəyə qalxır.

Başqa bir məqam ABŞ Konqresinin Ticarət Aktına 1974-cü ildə etdiyi Cekson-Venik düzəlişi ilə bağlıdır. Bu düzəlişə görə, Birləşmiş Ştatlar Azərbaycanla normal ticarət münasibətləri qura bilməz. Bu, ümumiyyətlə, absurd bir addımdır. **Birincisi, həmin düzəliş mühacirət azadlığına məhdudiyyət qoyulmasına görə daxil edilib. Özü də sovet dövründə yəhudilərin mühacirətinə qoyulan məhdudiyyətlərlə bağlı qəbul olunmuşdu. Azərbaycanda isə mühacirətə heç bir məhdudiyyət yoxdur və heç vaxt olmayıb. İkincisi, ABŞ enerji sahəsində Azərbaycanın ən böyük tərəfdaşlarından biridir. Bir tərəfdən öz marağına uyğun olan sahədə əməkdaşlığa heç bir qadağa qoyulmur, digər tərəfdən isə müstəqil Azərbaycana heç bir aidiyyəti olmayan absurd məsələyə görə normal ticarət aparmaq yasaq edilir. ABŞ siyasəti bu daxili ziddiyyətdən hələ də yaxa qurtara bilməyib.**

1992-ci ildən dəyişməyən başqa bir məqam da var. ABŞ Konqresi Dağlıq Qarabağdakı qanunsuz rejimə hər il milyonlarla yardım ayırır. Hazırda həmin yardım 2 milyondan 5 milyona qədər artırmaq haqqında düşünürlər. ABŞ-da "Dağlıq Qarabağ Respublikasının Ofisi" açılıb. "Ofis" Ədliyyə Nazirliyində lobbicilik qanunu çərçivəsində qeydiyyatda alınıb. Birləşmiş Ştatlar "DQR" nümayəndələrinə Ermənistan pasportu vasitəsi ilə vizalar da verir. Onlar da ABŞ-a rahat səfər edir və oradan əliboş dönmürlər. Bu, 20 ilə yaxındır ki, ABŞ-ın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində vasitəçilik etməsi fonunda baş verir. ABŞ Fransa və Rusiya ilə birlikdə ATƏT-in Minsk qrupunda həmsədrdir. Yaranmış münaqişəni.

həll etməkdə vasitəçi olan bir dövlətin işğalçıya hər il maliyyə yardımını ayırması sağlam məntiqlə izah edilən məsələ deyil. Bu, sözdə vasitəçi olmaq anlamına gəlmirmi? Hesab edirik ki, bu sual üzərində düşünməyə dəyər.

Bədbinliyə əsas varmı? Yoxdur, qeyd etdiyimiz ziddiyyətli məqamlar müasir dövrdə geosiyasi mühitin mürəkkəbliyindən qaynaqlanır. Hazırda dünya dövlətləri bir-birindən yüksək səviyyədə qarşılıqlı asılılıq vəziyyətinə gəliblər. Qloballaşma beynəlxalq münasibətlər sistemini keyfiyyətə dəyişib. Müstəqil dövlət xarici siyasətini heç bir maneəyə baxmadan aparmalıdır. Hər bir mürəkkəb şəraitdə öz yolundan dönməməlidir. Təbii ki, bəzi məqamlarda taktiki addımlar, geriçəkilmələr, manevrlər ola bilər. Lakin *Bencamin Dizraelinin* bir kəlamını unutmamaq gərəkdir: **“Heç zaman şikayət etməyin və kimsəyə bir şey izah etməyin”. Bunu tələbbür kimi qəbul etmək yanlışdır. İngilis dövlət xadimi sadəcə siyasət aparanda realığı həmişə nəzərə almağı, onu sakit qəbul etməyi, ancaq öz yolundan dönməməyi tövsiyə edir.** ABŞ və ya başqa bir böyük dövlət Azərbaycana münasibətdə bir-biri ilə uyğun gəlməyən siyasi addımlar ata bilər. Lakin Azərbaycan öz xarici siyasət kursundan heç zaman imtina edə bilməz. **Prezident İlham Əliyevin bir fikri bu aspektdə ibrətamizdir: “...bizim əsas istiqamətimiz ondan ibarətdir ki, öz xarici siyasi fəaliyyətimizlə qarşıya qoyduğumuz məqsədlərin əldə olunmasına, Azərbaycanın dünya birliyindəki yerinin möhkəmlənməsinə, həmçinin dünya ölkələri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq yolu ilə bizim iqtisadi inkişafımıza kömək edək. Bu siyasət bu vaxta qədər həyata keçirilib və bundan sonra da davam etdiriləcək”** (3.2.1, s.20).

Beləliklə, Azərbaycanın xarici siyasətində ABŞ çox önəmli yer tutur. Okeanın o tayında Azərbaycana da böyük diqqət vardır. ABŞ üçün Azərbaycan Cənub Qafqazda xüsusi geostrateji əhəmiyyəti olan ölkədir. Dövlət katibi *H.Klintonun* regiona 2012-ci ilin iyununda olan rəsmi səfəri bu fikri bir daha təsdiqlədi. Xanım *Klinton* regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün ABŞ-ın Azərbaycanla sıx əməkdaşlıqda maraqlı olduğunu vurğulayıb. Amerika Azərbaycanı global

geosiyasi məsələlərin həllində tərəfdaş kimi görür. Yaxın və Orta Şərqdə baş verən siyasi və geosiyasi prosesləri rəsmi Bakı ilə müzakirə edir. İki dövlət sıx tərəfdaşlıq münasibətlərini daha da genişləndirmək iradəsini nümayiş etdirib. Bakıda aparılan danışıqlarda bu istiqamətdə ABŞ və Azərbaycanın bundan sonra hansı işləri görə biləcəyi müzakirə edilib.

Xatırladaq ki, *H.Klintonun* regiona səfəri öncəsi məsələnin bu tərəfi ilə bağlı analitiklər proqnoz verirdilər. Rusiyalı təhlilçilər hesab edirdilər ki, *H.Klintonun* səfəri böyük bir geosiyasi məkanda əks-reaksiya doğuracaq. “The New York Times” qəzeti və “Associated Press” agentliyi isə ABŞ dövlət katibinin Cənub Qafqaz səfərinin global geosiyasi proseslərlə bağlılığına diqqəti çəkirdi. Bu dərəcədə global məsələlərin müzakirəsini qarşısına qoyan *H.Klintonun* rəsmi Bakı ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsi imkanlarından danışması təbiidir.

Danışıqlarda hər iki tərəf öz mövqeyini açıq ifadə edib. Yəni danışıqlar bərabərhüquqlu tərəfdaşlar arasında aparılıb. ABŞ yaxşı bilir ki, Azərbaycan müstəqil siyasət yeridir. Ona təzyiq etməyin mənası yoxdur. Əslində, Azərbaycanla təzyiq dilində danışmaq heç kəsə sərf etmir. Çünki ölkənin potensialı yüksək, həyata keçirdiyi layihələr böyükdür. Azərbaycan regionun ən dinamik inkişaf edən dövlətidir. Onunla yalnız bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi danışmaq olar. ABŞ rəsmiləri Qərb üçün prinsipial əhəmiyyəti olan yeni enerji layihələrində Azərbaycanın çox mühüm rol oynadığını etiraf edirlər. Məsələn, *R.Morningstar* “Cənub dəhlizi” layihəsinin Azərbaycansız reallaşmasının mümkün olmadığını qeyd edib. ABŞ bu layihəyə önəm verdiyini bəyan edib.

Yuxarıda qeyd edilənlər ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin perspektivini ortaya qoyur. Fraqmentar olaraq müşahidə edilən bəzi ziddiyyətlərə baxmayaraq, bütövlükdə, iki dövlət arasında əlaqələr getdikcə daha da genişlənir və dərinləşir. Azərbaycan ABŞ-ın Cənub Qafqazda tərəfdaşına çevrilir.

Qərb istiqamətində ABŞ-la yanaşı Avropa dövlətləri də Azərbaycan üçün böyük geosiyasi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Avropa ilə həm Avropa İttifaqı, həm də ayrı-ayrı dövlətlərlə ikitərəfli əməkdaşlıq

formatında münasibət qurur. Bu münasibətlər müstəqilliyin ilk illərindən başlamışdır. 1991-1992-ci illərdə Azərbaycanı bir neçə Avropa dövləti tanıdı. 1992-ci ilin yanvarında Azərbaycan ATƏT-ə (ATƏM adlanırdı) üzv qəbul edildi, martda isə Minsk qrupu yaradıldı. Lakin onda Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə əməkdaşlıqla bağlı rəsmi müqavilələri yox idi. Əməkdaşlığın konkret istiqamətləri müəyyən edilməmişdi. 1991-1993-cü illərdə əsasən TACİS proqramı çərçivəsində Azərbaycana qrantlar ayrılırdı. 1993-cü ilin may ayında TACİS çərçivəsində MDB ölkələrinə yardımı nəzərdə tutan TRACECA layihəsi qəbul edildi. İki il sonra isə INOGATE adlı proqram qəbul edildi. Bu proqram enerji sahəsində Aİ, Türkiyə və MDB ölkələrinin əməkdaşlığını nəzərdə tutur.

Aİ-nin dəstəyi ilə bir neçə layihənin hazırlanmasını təsadüfən xatırlamırıq. Bu, keçən əsrin 90-cı illərində Avropa İttifaqının MDB ölkələri siyasətinin mahiyyətini ifadə edir. Sovetlər ölkəsi dağılandan sonra Avropa həmin məkanda yaranmış müstəqil dövlətlərlə ilk zamanlar daha çox iqtisadi, enerji və humanitar sahələrdə əməkdaşlığa üstünlük verirdi. Müxtəlif yardım proqramları vasitəsi ilə həmin dövlətlərlə əməkdaşlıq edirdi.

Lakin bu proses uzun sürmədi. Aİ-nin özünün struktur-funksional səciyyəsi dəyişdi. Amsterdam sazişi ilə Aİ beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyekti olmaq iddiasına düşdü. Analitiklər bu qurumun dövlət və yaxud ümumiyyətlə, birlik olduğunu müzakirə edərkən, Aİ konkret xarici siyasət yeritməyə başladı. Təbii olaraq, Aİ-nin postsovet məkanı ilə bağlı planlarında düzəlişlər baş verməli idi. Bu düzəlişlər yığcam formada 2001-ci il Nitsa müqaviləsində əks olundu. Həmin müqavilədə göstərilirdi ki, 1) Aİ-nin bütövlüyü, müstəqilliyi, fundamental prinsipləri, ümumi dəyərlərin müdafiəsi; 2) Aİ-nin təhlükəsizliyinin təmini; 3) İttifaqın xarici sərhədlərində sülh və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini; 4) beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi; 5) demokratiyanın yayılması, hüquqi dövlət sisteminin, insan haqlarına hörmətin və azadlığın təməl prinsiplərinin bərqərar olması ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin əsas məqsədidir (3.5.10).

Göründüyü kimi, Aİ üçün təhlükəsizlik, müstəqillik, demokratiya və insan haqları məsələləri birinci sıraya çıxarılmışdır. Bunun fonunda Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmini strateji xarakter kəsb edir. Azərbaycan Avropa siyasətində Aİ-nin bu cür transformasiyalarını nəzərə alıb.

Tarix elə gətirdi ki, müstəqil Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə ilk “təması” ATƏT çərçivəsində oldu. Ermənistanın torpaqlarımızı işğal etməsi Azərbaycan-Aİ münasibətlərinin istiqaməti və məzmununa təsir etdi. Müstəqilliyin ilk illərindən Azərbaycana Avropadan qrantlar gəlsə də, əsas məsələ kölgədə qalırdı. Yəni Azərbaycanın milli dəyərləri və maraqları nəzərə alınmalı idi. Azərbaycan bəzi postsovet dövlətləri kimi yardımlar və qrantlar hesabına yaşayan oyuncaq ölkə ola bilməzdi. O, Aİ ilə bərabərhüquqluluq prinsipi əsasında münasibətlər qura bilərdi. Bu iş gərgin əmək və davamlı siyasət tələb edirdi. *Heydər Əliyev* həmin prosesə 1993-cü ildən başladı.

Azərbaycan Prezidenti 1993-cü ilin dekabrında Fransaya rəsmi səfər etdi. Səfər zamanı “Azərbaycan Respublikası ilə Fransa Respublikası arasında dostluq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında” müqavilə imzalandı. 1994-cü ilin fevralında *Heydər Əliyevin* Böyük Britaniyaya səfəri oldu. Analoji müqavilə Böyük Britaniya ilə imzalandı. Həmin ilin may ayında isə Azərbaycan NATO-nun “Sülhə naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşuldu. Bütün bunlar “Əsrin müqaviləsi”nin siyasi-diplomatik təməllərini hazırlamağa imkan yaratdı. 1994-cü ili Azərbaycan-Avropa münasibətlərinin transformasiyasında dönüş nöqtəsi hesab edə bilərik.

Ondan sonra *Heydər Əliyevin* Avropanın müxtəlif ölkələrinə intensiv səfərləri başladı. Bolqarıstan, Rumıniya, Norveç, Almaniya, Polşa, İtaliya və başqa Avropa ölkələri ilə əlaqələr quruldu. Fransa və Britaniyaya təkrar səfərlər edildi. 1996-cı il Almaniya, 1997-ci il Fransa və 1998-ci il Britaniya səfərlərinin qarşılıqlı münasibətlərin inkişafında ayrıca yeri oldu.

Azərbaycan paralel olaraq, Avropa İttifaqı ilə də münasibət qurdu. 1996-cı il aprelin 22-də Azərbaycanla Aİ arasında Tərəfdaşlıq və

Əməkdaşlıq haqqında Saziş (TƏS) imzalandı (3.5.11). Saziş 1999-cu ildə qüvvəyə mindi. TƏS-ə uyğun olaraq, Əməkdaşlıq Şurası yaradıldı və onun çərçivəsində hər il müzakirələr aparılması qərara alındı. Parlamentlərarası əlaqələr, ticarət və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıqla bağlı konkret addımlar atıldı.

Aİ-Azərbaycan əlaqələrinin əsas məzmunu *Hans Van den Brukun* bir fikrində konkret ifadə olunub. *Van den Bruk* 1998-ci ildə Aİ-nin komissarı kimi Bakıya gəlmişdi. O, Bakıda belə bir fikir bildirdi: **“Aİ-nin Azərbaycanla əlaqələri bizə onun enerji ehtiyatlarına əlimizin çatmasından daha önəmlidir. Azərbaycanla münasibətlərimiz Mərkəz Asiya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələr qurulması planlarımızda ciddi rol oynayır. Bundan başqa, bu əlaqələr Qafqaz regionunda sabitliyi saxlamağa imkan verir”** (3.5.12, s.123).

Bu cümlələrdə Azərbaycan-Aİ əlaqələrinin əsas istiqamətləri qısa ifadə olunub. **Birincisi, regional təhlükəsizliyin təmini istiqamətində əməkdaşlıq. İkincisi, enerji sahəsində əlaqələr. Üçüncüsü, Mərkəz Asiya ilə Avropanın əlaqələrinin qurulmasında Azərbaycanın böyük rol oynamasının təmini.**

Keçən müddət ərzində Azərbaycanla Avropa arasındakı əlaqələrin inkişaf tendensiyaları bu fikri təsdiq edir. Həmin istiqamətlərə bir neçə amil də daxildir. Onlardan Cənub Qafqazda münaqişələrin həllində Aİ-nin imkanlarından istifadəni, Azərbaycana müxtəlif proqramlar vasitəsi ilə yardımların edilməsini, beynəlxalq enerji layihələrində ölkəmizin əsas iştirakçı rolunun təmini, NATO çərçivəsində müxtəlif layihələrdə iştirakı qeyd edə bilərik. Həmin istiqamətlərdə əməkdaşlıq 2004-cü ilin iyununda Cənub Qafqaz ölkələrinin Avropa Qonşuluq Siyasəti (AQS) layihəsinə daxil edilməsi ilə yeni məzmun kəsb etməyə başladı. Bu hadisədən iki ay əvvəl Azərbaycan Prezidenti *İlham Əliyev* AŞPA-dakı çıxışında qeyd etmişdi ki, “bizim bugünkü strateji seçiminiz Avropaya inteqrasiyadır...” (3.5.13).

Bununla da Azərbaycanın xarici siyasətində Avropanın tutduğu yer dəqiq ifadə edildi. AQS çərçivəsində həyata keçirilən proqramlar Azərbaycanın strateji inkişaf xəttinə uyğun aparılırdı. Qarşılıqlı əla-

qələrin inkişaf etdirilməsinə aid konkret addımlar 2005-ci ilin martında Azərbaycanın hesabatı əsasında müəyyənləşdirildi (3.5.14). Həmin hesabatı uyğun olaraq, AQS çərçivəsində Azərbaycan-Aİ fəaliyyət planı tərtib edildi. Plan müzakirədən sonra 2006-cı ildə qəbul edildi (3.5.15). Bu sənədlərdən irəli gələn məqsədlərə nail olmaq zərurəti ölkənin 2007-2013-cü illəri əhatə edən strategiyası haqqında sənəddə əks olunub (3.5.16).

Fəaliyyət Planı çərçivəsində demokratikləşmə, insan haqları, yoxsulluğun azaldılması, münaqişələrin həlli və başqa məsələlərə diqqət yetirilmişdir. 2012-ci ildə planın müzakirəsindən sonra Aİ-yə assosiativ üzvlüyə dair danışıqlara hazırlıqla bağlı razılığa gəlinmişdir. Bununla Azərbaycan-Aİ münasibətlərində yeni bir mərhələ başlamış olur.

Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətlərinə aid bir neçə sənədi təsadüfən nəzərdən keçirmədik. Burada əsas məqsəd Azərbaycanın Avropa istiqamətində siyasətinin təkamülü və əməkdaşlıq sahələri haqqında konkret təsəvvür yaratmaqdır. Məsələ ondan ibarətdir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz sənədlər Azərbaycanın düzgün xarici siyasət kursunun birbaşa bəhrələridir. Əgər ölkəmiz Avropa istiqamətində doğru siyasət yeritməsəydi, həmin nəticələri əldə etmək mümkün deyildi. Onu nəzərə alaq ki, Azərbaycan-Avropa əlaqələri mürəkkəb bir tarixi dövrdə start götürdü. Bu əlaqələri bir neçə mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ 1991-1993-cü illəri əhatə edir. Bu illərdə Azərbaycan-Avropa əlaqələri daha çox birinin digərinə maliyyə və ərzaq yardımı etməsi ilə xarakterizə olunur. Yuxarıdakı sənədlərin qısa məzmunundan da görünür ki, həmin dövrdə Azərbaycan bir növ “yardım üçün xahiş edən dövlət” vəziyyətində idi. Müstəqil dövlət qurmağı qarşısına məqsəd qoymuş bir ölkə üçün belə mövqe qətiyyənlə qəbul edilməzdir. Əsas səbəb isə Azərbaycanın düşünülüş və reallığı nəzərə alan xarici siyasət kursunun müəyyənləşdirilməməsi idi.

Əvvəlcə *A.Mütəllibov*, sonra isə *Ə.Elçibəy* hakimiyyəti sistemli və balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu hazırlaya bilmədilər. Nəticədə, Azərbaycan Avropa istiqamətində bəzi səhvlərə yol verdi. Avropanın

böyük dövlətlərindən olan İngiltərə, Fransa və Almaniya ilə normal əlaqələr qurulmadı. Həmin illərdə Azərbaycan Qərbdən müxtəlif səviyyələrdə təzyiqlərə məruz qaldı. Ən çox narahatlıq doğuran isə o idi ki, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsinə baxmayaraq beynəlxalq aləm təcavüzkarı müdafiə edirdi. Azərbaycan öz mövqeyini dünyaya çatdırma bilmirdi. Xarici siyasət sahəsində ardıcılıq, vahid konsepsiya və başqa dövlət orqanları ilə koordinasiya hərəkət yox dərəcəsində idi.

Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağla bağlı yeritdiyi siyasətlə xarici işlər naziri *T.Qasımovun* bu məsələnin həlli yolu haqqındakı mövqeyi bir-birinə uyğun gəlmirdi. Bundan istifadə edən ABŞ və Avropa Azərbaycana hərbi əməliyyatları təcili dayandırması üçün müxtəlif təsirlər etdilər. Azərbaycanın xarici siyasətinin systemsizliyi və qeyri-ardıcılığı ölkəni 1993-cü ilin əvvəlində çox ağır vəziyyətə gətirib çıxardı.

ATƏM-in (1 yanvar 1995-ci ildən ATƏT adlandırıldı) vasitəçilik fəaliyyəti tamamilə səmərəsiz idi. 1992-ci ilin martında yaradılmış Minsk qrupunda isə bir qeyri-müəyyənlik var idi. Minsk qrupuna həmsədrlik məsələsi Ermənistan və onun havadarlarının qeyri-konstruktiv mövqeyi ucbatından həll edilmirdi. Bu məsələ yalnız 1997-ci ildə həllini tapdı – ABŞ, Fransa və Rusiya Minsk qrupuna həmsədr seçildilər. 1991-1993-cü illərin birinci yarısında ATƏM-in münasibətlərinin həlli ilə bağlı mövqeyi hiss edilmirdi. 1992-ci ilin martında təşkilatın Dağlıq Qarabağla bağlı keçirdiyi iclasın yekun sənədində Ermənistan və Azərbaycana çağırışdan başqa bir təsirli maddə yox idi (bax: 3.5.17).

Azərbaycanın xarici siyasətindəki bu cür qarışıqlıqlar 1993-cü ilin ikinci yarısına qədər davam etdi. Həmin vaxtdan Ulu öndər *Heydər Əliyev* Avropanın böyük dövlətləri ilə ikitərəfli münasibətləri qurmağa başladı. Bu dövr Azərbaycanın Avropa siyasətində ikinci mərhələ hesab edilə bilər. Fransa və Böyük Britaniyaya edilən səfərlərdə Azərbaycan Prezidenti çox uğurlu danışıqlar apardı. Həmin səfərlərdən sonra Azərbaycan “Əsrin müqaviləsi”ni imzalamaqla diplomatik fəaliyyətdə güclü argument əldə etdi.

Artıq *Heydər Əliyev* avropalı siyasətçilərlə görüşə əlinin altında güclü və hərtərəfli hazırlanmış “neft strategiyası” ilə gədə bilirdi. Paralel olaraq, *Heydər Əliyev* ABŞ-la münasibətlərini Avropa siyasəti ilə uyğun şəkildə formalaşdırırdı. Məhz bu diplomatik fəallıq və ustalıq nəticəsində ATƏT-in Minsk qrupuna həmsədr dövlətlər olaraq yalnız Fransa və Rusiya deyil, həm də ABŞ seçildi.

1994-cü ilin payızından Azərbaycan-Avropa münasibətlərində keyfiyyət dəyişikliyi başladı. Lakin o dövrdə münasibətlər daha çox Aİ-nin müxtəlif proqramlarında iştirakla məhdudlaşdı. 1995-ci ildə Azərbaycanda növbəti dövlət çevrilişinin qarşısı alınandan sonra isə situasiya xeyli aydınlaşdı. Azərbaycan TACİS proqramı çərçivəsində daha geniş əməkdaşlıq qurmağa başladı. Bu mərhələdə Azərbaycan xarici siyasətinin bir cəhəti də özünü göstərdi. *Heydər Əliyev* Aİ-nin bütün proqramlarına Azərbaycanda inzibati, ictimai, demokratik islahatların aparılmasına dəstək verilməsi şərti ilə qoşulurdu. Həmin şərtlər sırasında Azərbaycanda dövlət orqanlarının səmərəli fəallığı, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məsələləri də yer alırdı.

Bununla da Azərbaycan iki hədəfinə birdən çatmaq strategiyasını ortaya qoydu. Birincisi, Avropanın zəngin təcrübəsi və təkmil idarəetmə sistemini öyrənib Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırmaq imkanı əldə edildi. Bu, Azərbaycanda müstəqil və demokratik dövlət quruculuğu üçün çox vacib idi. İkincisi, Qərb əmin oldu ki, Azərbaycanın inkişaf strategiyası Avropaya, Avro-Atlantik məkana inteqrasiyadan ibarətdir. Azərbaycan tərəfinin həmin dövrdə geniş diplomatik fəaliyyətinin ən mühüm nəticəsi TƏS-in imzalanması oldu (1996-cı il). Bununla tərəflər arasında münasibətlərin konkret istiqaməti və məzmunu müəyyən edildi.

Azərbaycan-Avropa münasibətlərinin ikinci mərhələsinin məzmununu müəyyən edən yalnız ölkəmizin xarici siyasətinin ümumi ruhu və detalları deyildi. Bu münasibətlər həm də Aİ-nin struktur və funksional özəllikləri ilə sərhədlənirdi. Aİ o dövrdə inteqrasiya böhranı keçirirdi. Qurumda bəzi dövlətlər daha yüksək səviyyədə birləşməyi vacib sayırdılar. Aİ-də dövlətlərin universal idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi məsələsi gündəmə gəlmişdi. Aİ beynəlxalq

münasibətlər sistemində müstəqil güc kimi iştirak etmək niyyətində idi. Ona görə də, qurumu ümumi səviyyədə təmsil edən strukturlar formalaşdırılmalıydı.

Deməli, Aİ-yə üzv olan dövlətlər müəyyən məsələlərdə milli səviyyədə işləyən qanunlardan çox, bütövlükdə təşkilat miqyasında qüvvəyə minmiş qanunlara əməl etməli idilər. Burada milli suverenliyin bir hissəsindən imtina etmək məqamı var. Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlər üçün bir tərəfdən daha dərin və geniş integrasiya vacib idi. Çünki dünya miqyasında integrasiya sürətlənirdi. Bununla bağlı təhlükəsizliyin təminində bir sıra problemlər meydana çıxırdı. Terror, qanunsuz miqrasiya, informasiya müharibəsi, demoqrafik problemlərin kəskinləşməsi, ətraf mühitin çirklənməsi, radikal dini görüşlərin geniş yayılması, etnik münaqişələrin artması və s. kimi məsələlər Avropanı narahat edirdi. Avropa bu kimi təhlükələrə qarşı daha sıx integrasiya olunmaqla durmağı planlaşdırırdı. Digər tərəfdən, sosialist düşərgəsinin çöküşü ilə dünyada tək fəvqəlgüç olaraq ABŞ qalırdı. Avropa həmişə Amerikanın əmrələrini yerinə yetirmək istəmirdi. Bunun kifayət qədər səbəbləri vardı.

İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ Avropadan çəkilmədi. Onun hərbi hissələri qitədə qaldı. Amerika iqlisadiyyatı və mədəniyyəti ilə Avropaya təsirini davam etdirdi, 1949-cu ildə isə gizli sazişlə Almaniyanın qızıl ehtiyatına əl qoydu, onun media qurumlarına nəzarət etmək hüququ əldə etdi. Bütövlükdə, Almaniyanın yenidən kontinental güc olmaması üçün onu nəzarətdə saxlaya bilən mexanizm yaratdı.

Yalnız Almaniya deyil, bütövlükdə Qərbi Avropa ABŞ-ın geosiyasi təsiri altında yaşamalı oldu. Sosialist düşərgəsinin dağılması ilə ABŞ bütün Avropada hökmranlıq etmək imkən qazandı. Avropa buna imkan versə, sonra ABŞ-ın nəzarətindən çıxması müşkül olacaqdı. Onun üçün də Aİ müstəqil geosiyasi güc kimi dünya siyasətində yerini tutmağa çalışır. *S.Hantinqton* yazır ki, **“Avropanın vəzifəsi çoxqütblü dünyada ABŞ-ın hökmranlığına qarşı güc yaratmaqdan ibarətdir”** (3.5.18).

XX əsrin tanınmış simalarından olan *S.Hantinqton* bu qənaətinə bütövlükdə dünya miqyasında gedən geosiyasi proseslərin təhlili

əsasında gəlib. *S.Hantinqtona* görə, **“...soyuq müharibə”dən sonra tarixdə ilk dəfə olaraq, dünya siyasəti həm çoxqütblü, həm də çoxsivilizasiyalı oldu**” (3.5.18, s.5). Bunun fonunda **“Qərbin universalıq iddiaları”** (*S.Hantinqton*) başqa sivilizasiyalarla münaqişələrə gətirib çıxardı. Bu səbəbdən Qərb universalığa yox, unikal olduğunu qəbul etməyə can atmalıdır (3.5.18, s.5). **Dünya polisivilizasiya şəraitində yaşamağı bacarmalıdır.**

Bu cür fikirlərin işığında Avropanın müstəqil güc kimi formalaşması zərurət kimi görünür. Tarixi aspektdə ABŞ-ın hökmranlığından qurtulmaq duyğusu ilə, bütövlükdə, dünya geosiyasi mühitində gedən proseslərin məntiqi avropalıları bu qənaətə gətirmişdir. Avropa unikallığını nümayiş etdirməlidir. **Fransızlar və almanlar siyasətdə “ingilis ləhcəsi” ilə danışmaq istəmərlər.** Avropanın digər xalqları arasında unikalığa üstünlük verənlər az deyil.

Bu fikirlərin işığında Böyük Britaniyanın nəyə görə Aİ-nin müstəqil güc olmasına ehtiyatla yanaşdığı aydın olur. Hər bir halda 1997-ci il Amsterdam sazişi imzalandı. Aİ-nin dünya siyasətinin əsas problemlərinə və təhlükələrə baxışı 2003-cü ilin dekabrında qəbul edilən **“Avropa Təhlükəsizliyi Strategiyası”** adlı sənəddə öz əksini tapdı (3.5.19). Bu sənəddə Aİ üzvlərinin daha sıx əməkdaşlıq etməsi zərurəti vurğulanırdı. Qurum üçün başlıca vəzifə kimi böhran situasiyalarının tənzimlənməsi qəbul edildi.

Beynəlxalq miqyasda Aİ üçün əsas təhlükələr sırasında qloballaşmanın təsiri altında Aİ-nin enerji, nəqliyyat və informasiya sahələrində asılılığının artması göstərilirdi. Bu, qurumun zəif cəhəti kimi qiymətləndirildi. Aİ sadalanan sahələrdə kimlərdən asılı idi? Avropa enerji sahəsində Rusiyadan, nəqliyyat sahəsində bir çox böyük geosiyasi güclərdən, informasiya sahəsində daha çox ABŞ-dan (1949-cu ildə imzalanan sənədi yada salaq) asılıdır. Sənəddə enerji mənbələri və təbii ehtiyatlarla təminat məsələsində rəqabətin kəskinləşdiyi vurğulanırdı.

Bu məqamlar İttifaqa daxil olan ölkələrin daha sıx birləşməsinin lazım olduğunu göstərirdi. Hər bir halda Aİ-də bu fikirdə olanlar az

deyildi. Nəticədə, 2004-cü ildə Avropa üçün konstitusiya təsis edən müqavilə sənədi meydana çıxdı (3.5.20). 2007-ci ildə isə Lissabon müqaviləsi imzalandı ki, bununla da Aİ-nin müstəqil geosiyasi güc mərkəzi olmaq iddiasına konkretlik gətirildi. Lissabon müqaviləsi konstitusiya müqaviləsi əsasında hazırlanmışdı.

Aİ-nin təşkilat olaraq transformasiyasının istiqamətini və məzmununu qısaca əks etdirən bu proseslər Azərbaycanın Avropa siyasətinin mühüm məqamlarını dərk etməyə imkan verir. Ölkəmizin Avropa siyasətinin ikinci mərhələsində daha çox iqtisadi və dövlət idarəetməsindəki islahatlara, insan haqları məsələsinə, siyasi plüralizmin təmin edilməsinə diqqət yetirməsinin səbəbləri aydınlaşmış olur. Aİ daha sıx birləşmək və dünya siyasətində müstəqil güc kimi çıxış etmək istiqamətində islahatları dərinləşdirdikcə, Azərbaycanın da Avropa siyasəti transformasiyaya uğradı.

2003-cü ildən Azərbaycanın Avropa siyasətinin üçüncü mərhələsi başlayır. Bu mərhələdə iki mühüm istiqamət önə çıxır. Birincisi, enerji-nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığın təhlükəsizlik elementi ilə birləşməsi. İkincisi, münaqişələrin həllində Aİ-nin daha yaxından iştirakı. Bu istiqamətlərin fonunda Aİ-nin qonşuluq siyasəti proqramı çərçivəsində qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi məsələsi aktuallaşmışdır. Fəaliyyət Planının yerinə yetirilmə müddəti başa çatandan sonra (2011-ci ilin sonu) Aİ Azərbaycanla assosiativ üzvlüyə hazırlıqla bağlı danışıqlara başlayıb. Bu, tərəflər arasında əməkdaşlığın müsbət istiqamətdə inkişaf etdiyini göstərir. Lakin mənzərə heç də tam aydın deyil.

Göründüyü kimi, “soyuq müharibə”nin bitməsindən sonra “sivilizasiya” anlayışının Qərb siyasi təfəkküründə ciddi yer tutması Avropanın postsovet məkanı siyasətində bəzi çətinliklər törədir. O cümlədən, Aİ-nin Cənub Qafqaz istiqamətində obyektiv siyasət yeritməsinə bəzi əngəllər yaradır. Biz *Van den Brukun* yuxarıda gətirdiyimiz, “bizi enerji ehtiyatlarından çox Aİ-Azərbaycan münasibətləri maraqlandırır”, fikrinin arxasında duran məqamlardan birincisinin məhz sivilizasiya məsələsi olduğuna inanırıq.

Qərbdə sivilizasiyanı dil və mədəniyyətlə sıx bağlayırlar. Bu baxış keçən əsrin ikinci yarısından sonra Qərb təfəkküründə möhkəmlənib (bax: 3.5.21). Postsovet məkanında yerləşən ölkələrə də dil, din və mədəniyyət mənsubluğu prizmasından yanaşılır. Bu səbəbdən təcavüzkar xristian Ermənistanı Azərbaycanla fərqli münasibət göstərilir. Bunu təsdiq edən faktlar dünya KİV-də kifayət qədərdir. Onların üzərində dayanmayacağıq. Demək istədiyimiz odur ki, Aİ üçün təhlükəsizlik, enerji təminatı və informasiya məsələsinin daha da aktuallaşması Azərbaycanın xarici siyasətinə öz təsirini göstərir. Aİ-nin bir sıra hallarda haqsız iradlarına və ölkəmizdə süni problem axtarışına baxmayaraq, Azərbaycan bu qurumla əlaqələri inkişaf etdirmək xəttinə sadıqdır. Üçüncü mərhələdə enerji təhlükəsizliyi və münaqişələrin həlli ön aktiv qarşılıqlı əlaqələr sahəsi olub.

Avropa enerji təhlükəsizliyinin təmini məsələsində Azərbaycana böyük önəm verir. XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Avropanın həyata keçirməyi planlaşdırdığı bütün böyük enerji layihələrində Azərbaycan ciddi yer tutur. Son illər “Nabukko” və “Cənub axını” layihələri ətrafında baş verənlər bunu bir daha təsdiq edir. Avropa “Nabukko”-nun Azərbaycanın dəstəyi olmadan reallaşa biləcəyinə inanmır. Haqlıdır. Lakin proseslər göstərdi ki, Qərbin özündə bu layihənin həyata keçməsinə əngəl olan qüvvələr vardır.

Onlar Azərbaycanda insan haqları, “siyasi məhbus”, demokratik islahatlar, dini radikalizm, bir sözlə, yuxarıda qeyd etdiyimiz sivilizasiya anlayışına daxil olan amilləri bəhanə edirlər. Halbuki Azərbaycan Cənub Qafqazda yeganə dövlətdir ki, mədəniyyətlərarası əlaqələr, dini tolerantlıq, sivilizasiyalararası dialoq və humanitar problemlər mövzusunda tez-tez beynəlxalq tədbirlər (konfranslar, dəyirmi masalar, seminarlar, müsabiqələr və s.) təşkil edir.

Azərbaycanın real siyasi, sosial-mədəni həyatı cəmiyyətimizin tolerantlığını, fərqli dinlərə səbirlə yanaşdığını, müxtəlif mədəniyyətlərin inkişafı üçün lazımı şərait yaratdığını sübut edir. Avropalı siyasətçilərin özləri belə dəfələrlə bunu etiraf ediblər. Buna baxmayaraq, Aİ Cənub Qafqaz siyasətində hələ də düzgün diferensiasiya apara bilməyib. Dini mənsubluğu önə çəkib, real situasiyanı təhrif olunmuş şəkildə qiymət-

ləndirmək heç vaxt Avropanın təhlükəsizliyini təmin etməyə xidmət etməyəcək. Bunun fonunda Azərbaycanla enerji təhlükəsizliyi məsələsini necə və hansı meyarlar əsasında müzakirə etmək daha aktual görünür.

Məsələ ondan ibarətdir ki, Azərbaycan enerji təhlükəsizliyi problemini münaqişələrin həlli ilə sıx bağlılıqda nəzərdən keçirir. Çünki Azərbaycanın torpaqlarının 20 faizini Ermənistan işğal edib və oradan çıxmaq istəmir. Ölkəmiz bu problemin həllinə zərər gətirə bilən heç bir layihədə iştirak etməz. Ona görə də, ABŞ və Avropanın rəsmi dairələri enerji təhlükəsizliyinin təmini ilə bağlı sözdə Azərbaycana nə qədər çox önəm versələr də, rəsmi Bakı real atılan addımlara uyğun hərəkət edir. Azərbaycanın Avropa siyasətində bu məqam əsas yeri tutur. Hazırda Azərbaycan 7 istiqamətdə öz enerji daşıyıcılarını ixrac etmək imkanına malikdir. Həmin məsələdə dünyada heç bir dövlət ölkəmizə təzyiq edə bilməz. Avropanın da nə “Nabukko”, nə də “Cənub axını” layihələri ilə bağlı Azərbaycana güclə nəyisə qəbul etdirməsi mümkün deyil. Son vaxtlar baş verən bəzi hadisələr bunu bir daha təsdiq etdi.

Biz Avropa mediasında Azərbaycana qarşı kampaniya aparılmasını nəzərdə tuturuq. Bu proses Azərbaycanın BMT TŞ-yə üzv olması, üstəlik, onun iclaslarının birinə sədrlik etməsi və “Avroviziya” beynəlxalq mahnı müsabiqəsinin Bakıda keçirilməsi ərəfəsində daha da şiddətləndi. Azərbaycanın xarici siyasəti bu uğurları ilə ölkəmizin Cənub Qafqazda daha sivil, müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub insanların yanaşı yaşadığı və dinlərarası dialoqun hökm sürdüyü məkan olduğunu sübut etdi. Avropada bəzilərinin bu prosesə emosional reaksiya verməsi təsadüfi təsir bağışlamır. Görünür, Qərbdə bəzi dairələri Cənub Qafqazda lider dövlətin “öz xristian ölkələrindən” birinin yox, müsəlman dövlətinin olması narahat edir. Öz işləridir. Lakin bu cür düşüncə ilə necə təhlükəsizlik sistemi qurmaq olar? Hansı meyarlarla ölkələri və regionları integrasiya etmək mümkün olar?

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın enerji siyasətində Avropa çox ciddi yer tutmaqda davam edir. Ölkəmiz müxtəlif beynəlxalq enerji layihələrində iştirak etmək kursundan dönməmişdir. Aİ ilə qarşılıqlı münasibətlərin daha da genişləndirilməsi demokratik

dövlət quruculuğu sahəsində Avropanın təcrübəsindən yararlanmaq imkanlarını artırır. Lakin bir çox məsələlərin gələcəyi münaqişələrin həllində Qərbin nə dərəcədə fəal olacağından asılıdır. Azərbaycan üçün ərazi bütövlüyünün təmini prioritet məsələdir. Bu məsələ ilə bağlı növbəti fəsildə geniş təhlil aparacağımız üçün onun üzərində ətraflı dayanırıq. Qeyd edək ki, rəsmi Bakı Ermənistanın təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması problemini heç bir şeyə güzəştə getməyəcək. Bu problem xarici siyasətin prioriteti olaraq qalacaq. Yalnız Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll ediləndən sonra müəyyən məsələləri yenidən nəzərdən keçirmək olar.

Beləliklə, Azərbaycanın xarici siyasətində Avropa əsas istiqamətlərdən biri kimi çox ciddi yer tutur. Müasir mərhələdə Aİ ilə ölkəmiz arasındakı münasibətlər dinamik inkişaf edir. Azərbaycanın Avropaya integrasiya siyasəti dəyişməmişdir. Lakin bu kursun dayanıqlı və davamlı olması təkcə rəsmi Bakının iradəsindən asılı deyil. Sürətlə yeniləşən dünyada qarşıya gözlənilməyən situasiyalar çıxıb bilər.

Geosiyasi güc mərkəzinin Şərqi tərəfi dəyişdiyini də unutmaq olmaz. Bu prosesin cərəyan etdiyini Qərbin aparıcı analitik və siyasətçiləri təsdiqləyirlər (məsələn, *Z.Bjezinski, H.Kissincer, S.Hantington*). Azərbaycan Şərqlə Qərb arasında “geosiyasi körpü” olaraq, təbii ki, bu prosesdən kənarda qala bilməz. Ona görə də, dövlətimizin xarici siyasətinin əsas istiqamətləri yalnız Qərblə bağlı deyil. Azərbaycan Qərb istiqaməti ilə yanaşı, Şərqi dövlətləri ilə də əməkdaşlığa diqqət yetirməlidir. Hazırda bu siyasət aparılır. Biz növbəti paragrafda bu istiqamətdə atılan addımları təhlil edəcəyik.

Onu qeyd edim ki, Avro-Atlantik və Asiya-Sakit okean məkanı istiqamətlərindəki siyasəti bir-biri ilə əlaqələndirən yalnız Azərbaycan deyil. Bütövlükdə, Avrasiya məkanında yerləşən dövlətlərin xarici siyasətində Avro-Atlantik və Asiya-Sakit okean məkanları bir-biri ilə sıx bağlılıqda nəzərə alınır. Məsələn, Rusiya Prezidenti *V.Putin* 2012-ci ilin may ayında “Rusiya Federasiyasının xarici siyasət kursunun reallaşması tədbirləri haqqında” sərəncam imzalayıb (3.5.22). Həmin sərəncamda Rusiyanın Avro-Atlantika və Asiya-Sakit okean məkanları istiqamətlərində yeritdiyi siyasətin bir-birini

tamamlaması öz əksini tapıb. Rusiya Avropa İttifaqı ilə yanaşı, ASEAN və Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) ilə də əlaqələri inkişaf etdirməyi planlaşdırıb. Təsadüfi deyil ki, bu ölkənin xarici siyasət konsepsiyasında Asiya-Sakit okean regionu “ən dinamik inkişaf edən geosiyasi məkan” kimi bəyan edilib. Dünya iqtisadiyyatı və siyasətinin əsas ağırlıq mərkəzinin məhz həmin bölgə olacağı vurğulanıb.

Nəhayət, Aİ-Azərbaycan münasibətlərinin perspektivindən danışarkən, bir məqamı da nəzərə almalıyıq. Müasir elmi nəzəriyyələrdə geosiyasi risklərin dünya proseslərinə təsirinin artmasına ciddi yer verilir. Odur ki, Azərbaycan geosiyasi risklərin mümkün təsirini nəzərə almalıdır. Qarşılıqlı dəstəyin mövcudluğu şəraitində bu əməkdaşlığın çox perspektivli olduğunu düşünürük. Azərbaycan bu mənada üzərinə düşən öhdəliklərə tam əməl edir.

3.6. Uzaq Şərq: müdrikliklə ehtiyatlılığın yanaşı durduğu məkan

XX əsrin ikinci yarısında Qərbin qabaqcıl analitik və siyasətşünaslarının hər birinin əsərində Uzaq Şərq regionu və ayrıca Çin xüsusi yer tutub. O cümlədən, *S.Hantington*, *Z.Bjezinski*, *H.Kissincer*, *F.Zəkəriyyə* kimi ABŞ-m böyük politoloqları Çinin müasir dünya siyasətində oynadığı rolla bağlı çoxlu sayda fikirlər irəli sürmüşlər. **Onların həmin fikirlərini birləşdirən bir tezis vardır – Çin müasir geosiyasi mühitdə ABŞ-a rəqib ola biləcək dövlətə çevrilmişdir.**

Əslində, Çin məsələsi yaxın keçmişdə aktuallaşmayıb. Onun tarixi kökləri qədimdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra da həmin məsələ aktual olaraq qaldı. Onda *İ.Stalin* Çinin gələcək perspektivlərini görürdü. Ona görə də, SSRİ ilə Çin arasında yaxın münasibətlərin qurulmasına çalışırdı. **Eyni həssaslığı dövrün böyük siyasətçisi hesab edilən U.Çörçill göstərə bilməmişdi.** Hələ 1943-cü ildə Tehran görüşündə *İ.Stalin* ABŞ Prezidenti *F.Ruzveltə* Hind-Çin məkanını fransızlardan alıb, Amerikaya verməyi təklif etmişdi (3.6.1). Bu, *U.Çörçillin* görüşdə iştirak etmədiyi zaman baş vermişdi.

İ.Stalinin şəxsi tərcüməçisi olmuş *Valentin Berejkov* xatırlayır ki, *İ.Stalin F.Ruzveltə* qəfil Hind-Çin məkanına nəzarət təklifini verdi və gülümsədi (bax: 3.6.1). Təklif ABŞ Prezidentinin xoşuna gəlmişdi. Yalta konfransında (1945) isə *İ.Stalin* Port-Artur və Şərq-Çin dəmiryolu xəttinə nəzarətin SSRİ-yə verilməsinə nail olmuşdu. **Deyilənə görə, sonralar U.Çörçill bu işlərinə görə İ.Stalin haqqında “Qafqaz keşişi ingilis lordunu aldatdı”, - deyib.**

Ancaq Çin məsələsi global geosiyasi amil kimi “soyuq müharibə”dən sonra Qərb üçün aktuallaşdı. *Napoleonun* Çinin gələcəyi ilə bağlı proqnozu özünü doğrultdu. Böyük imperator Çini “yatan nəhəng” adlandırmışdı. *Napoleon* onu da demişdi ki, Çin “yuxudan ayılanda” bütün dünyanı silkələyəcək. Budur, keçən əsrin 90-cı illərində ABŞ-da formalaşan bütün geosiyasi konsepsiyalarda Çin yeni böyük güc kimi xarakterizə olunurdu. *H.Kissincer* Çini yeni dünya nizamını quracaq beş əsas gücdən (ABŞ, Avropa, Rusiya, Yaponiya və Çin) biri hesab edir (3.2.2, s.15). Ancaq bu vəziyyət tarixi baxımdan Çin üçün bir qədər qeyri-adidir. *H.Kissincer* vurğulayır: “Çin özü üçün yeni olan dünya nizamı ilə üz-üzə qahb” (3.2.2., s.12). Çünki tarixən Çinin ətrafında güclü dövlətlər olmayıb. Pekin çoxqütblü dünyada global güclərlə mübarizəyə ilk dəfədir ki, rast gəlir. *H.Kissincərə* görə, Çin İkinci dünya müharibəsindən sonra özünü çoxqütblü dünyada hiss etdi ki, bu da onun tarixində görünməmiş hadisə idi (3.2.2, s.17).

Bu vəziyyət Çini dünyanın əsas geosiyasi güclərindən birinə çevirməkdədir. Çin amilini hətta ABŞ ehtiyatla nəzərə almalıdır. *H.Kissincer* 2012-ci ildə “Россия в глобальной политике” jurnalında dərc etdirdiyi “ABŞ-Çin münasibətlərinin gələcəyi” adlı məqaləsində konkret ideya irəli sürür. O yazır ki, “...mən Sakit okean birliyi konsepsiyasını dəstəkləyirəm və ümid edirəm ki, Çin və ABŞ global miqyaslı məsələlər üzrə ortaq mövqe formalaşdırma bilirlər” (3.6.2). Amerikalı siyasətşünas iki böyük dövlətin münaqişəyə deyil, əməkdaşlığa üstünlük verməsi tezisini irəli sürür. Bu, o deməkdir ki, *H.Kissincer* Çinin dünya miqyasında söz sahibi olmaq imkanlarını yüksək qiymətləndirir.

H.Kissincerin qənaətləri doğrudursa, Çinin XXI əsrdə daha fəal siyasət yeridərək, dünyanın böyük gücü olmağa çalışacağına şübhə yoxdur. Rəsmi Pekin özü üçün yeni olan bu situasiyadan müdrikliyi və ehtiyatlılığı ilə çıxmaq imkanına sahibdir. Üstəlik, XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri onun sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur.

Lakin hazırda ABŞ-da Çinə münasibətdə politoloqlar arasında fikir ayrılığı müşahidə edilir. Kolumbiya universitetinin professoru *Endrü Natan* keçmiş dövlət katibi *H.Kissincerlə D.Çeyninin* məsləhətçisi olmuş politoloq *A.Fridberqin* Çinə münasibətdə tam əks mövqedə olduqlarını qeyd edir. O, “Foreign Affairs” dərgisində nəşr edilən “Çin nə istəyir” adlı məqaləsində yazır: “Diplomatiyanın mahir bilicisi *Henri Kissincer* Çini göylərə qaldırmaq üçün çoxlu sayda səbəb tapır. Onun bu ölkənin xarici siyasətinə həsr edilmiş yeni kitabında Çin xarici siyasətinin 1949-cu ildən bu yana bütün çalarları izlənir... Bu kitabın məqsədi Çinin yüksələn gücü qarşısında ciddi münaqişədən qaçmaq üçün Birləşmiş Ştatları incəliklə kölgəyə çəkilməyə inandırmaqdan ibarətdir” (3.6.3).

Aaron Fridberq tam əks mövqedən məsləhət verir... O, 1990-cı ildən başlayaraq Çinin yeritdiyi siyasəti təhlil edir və bu ölkənin gələcək onilliklər üçün planları haqqında proqnoz verməyə çalışır. *A.Fridberqin* fikrincə, ABŞ Çinlə maraqlarının toqquşduğu sahələrdə Pekinin artan iddiaları və gücünə qarşı sərt mövqe tutmalıdır” (3.6.4, s.153).

Qeyd edək ki, *E.Natan* təhlilini *H.Kissincerin* son “On China” (“Çin haqqında”) (3.6.5) kitabı və *A.Fridberqin* “A Contest for Supremacy: China, America, and the Struggle for Mastery in Asia” (“Üstünlük uğrunda savaş: Çin, Amerika və Asiyada məharət yarışı”) (3.6.4) adlı əsərindəki fikirlər əsasında aparıb. *H.Kissincer* kitabında Çinlə ABŞ-ın ortaq dil tapmalı olduqlarını əsaslandırmağa çalışır, *A.Fridberq* isə ABŞ-ın Çin strategiyasının məqsədinin orada inqilab yetişdirib, “birpartiyalı avtoritar sistemi dağıtmaqdan və əvəzində liberal demokratiya yaratmaqdan ibarət olduğunu” vurğulayır (3.6.4, s.18).

ABŞ-Çin münasibətləri ilə bağlı *Z.Bjezinskinin* də fikirləri maraqlıdır. *Z.Bjezinski* “Böyük şahmat taxtası” əsərində yazır: “Şüb-

həsiz, Rusiya və Çin kimi böyük dövlətlər ABŞ-ın hegemonluğunu ağırlı qəbul edirlər (3.3.1, s.17). Ona görə də, beynəlxalq miqyasda bu güclər arasında mübarizə amansız və kəskin xarakter ala bilər. *H.Kissincerdən* fərqli olaraq, *Z.Bjezinski* kənardan təsir etməklə və ətraf dövlətlərin (ilk növbədə Yaponiya və Hindistanın) Qərb həyat tərzinə keçməsi ilə Çini “tədricən demokratikləşdirmənin mümkün olduğuna” inanır (3.3.1, s.136). Bu məqamda *Z.Bjezinski* ilə *A.Fridberqin* mövqelərində bir yaxınlıq hiss edilir.

ABŞ-da Çinlə münasibətlərə dair fərqli mövqelərin olması bütövlükdə bu problemin amerikalılar üçün aktuallığını və mürəkkəbliyini göstərir. Amerika Çini dünyanın perspektivli geosiyasi gücü kimi qəbul edir. Aydın ki, Uzaq Şərqdə güclü geosiyasi enerji cəmlənilir. Çinlə bərabər regionun Hindistan, Yaponiya, Sinqapur, Koreya, Vyetnam, Tayvan, Malayziya və s. kimi ölkələri sürətlə inkişaf edirlər. Bu prosesə Avrasiya və Amerikada heç bir böyük dövlət laqeyd qala bilmir. ABŞ-la yanaşı Avropa, Rusiya və Türkiyə də Uzaq Şərq ölkələrinə xüsusi maraq göstərilir. Türkiyənin xarici işlər naziri *Əhməd Davudoğlu* Çini “Asiyanın şərqində parlayan ulduz” adlandırır. Bunlar müasir geosiyasi mühitdə Uzaq Şərq amilinin dünya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığını sübut edir.

Bütün bunların fonunda Pekinin hansı xarici siyasi kurs yeritməsi məsələsi çox aktual görünür. ABŞ tərəfdən bir qədər aqressiv və əsəbi ideyalar ifadə edilir. Bu ideyaların hər birində Amerikanın hegemonluğu əsas məqsəd kimi ifadə olunur. Fərq yalnız həmin məqsədə necə çatmaqda özünü göstərir.

Bəs Çin necə, dünya liderliyi haqqında nə düşünür? Bəzi mütəxəssislər hesab edirlər ki, “Çin özünün inkişaf etmiş ölkələrə, üstəlik, fəvqəldövlətlərə ald olduğunu qəti inkar edir. O, özünü inkişaf edən ölkələrin sıradan bir dövləti kimi göstərməkdə davam edir” (3.6.6, s. 2-3). Çin bunun iki səbəbini göstərir. Birincisi, Çinin obyektiv sosial-iqtisadi reallıqlarıdır. İkincisi, rəsmi Pekinin “Çin islahatlarının atası” sayılan *Den Syaopin*in aşağıdakı tövsiyəsini heç zaman unutmayacağını deyirlər. *D.Syaopin* belə deyib: “Lider olarsan – işləri

korlayarsan. Hegemonların çox pis imici var. Üçüncü dünya liderinin imici də ondan yaxşı olmayacaq. Bu, gəlişigözlə söz deyil, sırf siyasi hesabdır” (3.6.7). Bircə, Çin siyasi fikir tarixinə və hazırkı inkişaf strategiyasına tam uyğun olan mövqedir. Yəni liderlik rəqabətinə həvəsli olan Amerikaya qarşı Çin Şərq müdrikliyi ilə ehtiyatlılığını yanaşı qoyur.

Rəsmi Pekinin real məqsədinin nə olduğu təbii ki, yuxarıdakı fikirlərdə ifadə edilməyib. Lakin çinlilər çox ehtiyatlıdırlar. Onlar rəqiblərini qiymətləndirməyi bacarırlar – səbir və ağılla hərəkət edirlər. Eyni zamanda, etiraf etmək lazımdır ki, Çin xarici siyasətində real vəziyyəti və imkanlarını daim nəzərə alır. Rəsmi Pekinin “üçüncü dünya” ölkələrinə yönəlik siyasətində bu, aydın görünür. Çin rəsmi sənədlərində “harmonik dünya” konsepsiyası təqdim olunur (bax: 3.6.8 və 3.6.9).

Bu konsepsiyaya görə, 1980-ci illərdən başlayaraq “üçüncü dünya” ölkələrinin geosiyasi çəkisi artır. Çinin əsas vəzifəsi “üçüncü dünya” ilə sıx əməkdaşlıq qurub, ümumilikdə harmonik inkişafa nail olmaqdır. Lakin Çin “üçüncü dünya” ölkələrinin geosiyasi təsirini onların beynəlxalq təşkilatlarda birləşərək, vahid “antihegemonçu mövqedən” (yəni bir dövlətin və ya dövlətlər blokunun hegemonluğuna qarşı durmaq) çıxış etməsində görür. Ona görədir ki, son zamanlar Çin beynəlxalq təşkilatlar formalaşdırmaqdadır. “Çin-Afrika”, “Çin-Latın Amerikası”, BRİKS və başqa təşkilatların yaradılması buna misaldır. Buradan Çinin “harmonik dünya” konsepsiyasına əsaslanan geosiyasi strategiyasının mahiyyəti aydın olur.

Maraqlıdır ki, ABŞ və Çinin geosiyasi strategiyasının müqayisəsi həm də Qərb və Şərq dünyagörüşü arasındakı fərqləri aydın göstərir. Çin qələbəni harmoniyada, ABŞ isə rəqabətdə, öz üstünlüyünü təmin etməkdə axtarır.

Çinin geosiyasi strategiyasında diqqəti çəkən başqa bir məqam Cənub yarımkürəsində yerləşən dövlətlərin əməkdaşlığını genişləndirməyə çalışmasıdır. Bu cür siyasət Çinin Rusiya və Avropaya da ehtiyatla yanaşdığı fikrini formalaşdırmağa bilər. Lakin Moskva ilə Pekinin son vaxtlar qarşılıqlı münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət verməsi

situasiyanın daha mürəkkəb olduğunu göstərir. Doğrudan da, Rusiya ilə Çinin bir-birindən ehtiyatlandığı hiss edilir. Rusiya ABŞ-Çin mübarizəsində heç bir tərəfə dəstək vermək istəmir. Eyni zamanda, Asiya-Sakit okean regionunda integrasiya proseslərinə yardım etməyi özünün xarici siyasətinin prioritetləri sırasına daxil edir (bax: 3.5.22). “Cənub”a üstünlük verməklə isə Çin ABŞ-m daha geniş miqyasda maraqlarına xidmət edən təşkilatların yaranmasının qarşısını almağa çalışır.

Rəsmi Pekin çoxqütbiü dünya modeli formalaşdırmağa cəhd edir. Bu məsələdə onun Rusiya ilə müəyyən istiqamətlər üzrə ortaq hərəkət etmək imkanı vardır. Moskva da bundan istifadə edərək, bir neçə geosiyasi güc mərkəzinin formalaşması xəttinə dəstək verir. Təbii ki, Rusiya özü Avrasiyada geosiyasi güc mərkəzi yaradıb, onun lideri olmaq planlarından imtina etmir. Bu səbəblərdən Çinin yeni prezidenti Si Cinpinin ilk xarici səfərini Rusiyaya etməsi Qərbin siyasi dairələrində həssaslıqla qarşılandı. Məlumdur ki, hər iki dövlətin qlobal geosiyasətə aid ortaq maraqları vardır. Bu mənada Moskva ilə Pekinin əməkdaşlığa davam edəcəklərini proqnozlaşdırmaq olar. Bununla belə, Rusiya ilə Çinin hansı məqama qədər müttəfiq ola biləcəklərini gələcək göstərəcəkdir.

V.Putinin Çinə son səfəri zamanı (5-7 iyun 2012-ci il) bəzi fikir ayrılığı özünü göstərib. Rusiya Çinin ortaq qurumlar yaratmaq (maliyyə, azad ticarət zonası və iqtisadi əməkdaşlıqla bağlı) təkliflərini qəbul etməyib. Məsələn, Özbəkistanın Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) çərçivəsində azad ticarət zonasına daxil olmasına Rusiya imkan vermədi. Rəsmi Pekinin ortaq maliyyə qurumu yaratmaq təklifini də Moskva qəbul etmədi. Rusiya-Çin münasibətlərində fikir ayrılığına səbəb olan digər faktor birgə inkişaf bankı yaratmaqla bağlıdır. Əslində, hər iki dövlətə dollara alternativ ola bilən valyutayı dövrüyə buraxmaq sərf edir. Lakin bu pul vahidinin kimə aid olması məsələsində ciddi mövqe fərqi vardır. İqtisadiyyatı daha güclü olan Çin öz pul vahidi olan yuanı BRİKS və ŞƏT daxilində əsas valyutaya çevirmək niyyətindədir. Beləliklə, Rusiya-Çin əməkdaşlığının bir

həddi var. Hələlik tərəflər o həddi genişləndirməyə ehtiyatla yanaşırlar.

Bunlar onu göstərir ki, Çinin xarici siyasətində liderlik iddiaları Şərq müdrikliyi pərdəsi ilə örtülsə də, atılan addımlar başqa məqamlardan xəbər verir. “Harmonik dünya” konsepsiyası Çinin prosesləri öz maraqlarına uyğun idarəetməsi üçün imkanlar yarada bilər. Yəni “harmonikanın ritmi” Çinin maraqlarına cavab verən dərəcədə olmalıdır.

Yuxarıda təhlil etdiyimiz şərtlər daxilində Azərbaycan Uzaq Şərq amilini, o cümlədən Çini xarici siyasətində nə dərəcədə nəzərə almalıdır? Hələ keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən Azərbaycan Çin və Yaponiya ilə əməkdaşlığa başladı. Çinlə Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci ilin aprelində quruldu. Lakin həmin dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edən şəxslərin bəzi millətçi çıxışları rəsmi Pekinlə münasibətlərin inkişafına əngəl törətdi. Demək olar ki, Çin kimi böyük bir dövlətlə az qala düşmən olmaq vəziyyəti yaranmışdı.

Bu, Azərbaycanın dövlət maraqlarına cavab vermirdi. Müasir tarixi şəraitə uyğun gəlməyən bir mövqe idi. Azərbaycan rəhbərliyi nəzərə almalı idi ki, Çin sürətlə inkişaf edən, geniş islahatlar həyata keçirən böyük bir dövlətdir. Onunla münasibətlərdə problem yaratmaq əlavə çətinliklərdən başqa bir nəticə verməyəcək. Təsəvvür edək ki, keçən əsrin 90-cı illərində ABŞ nəzəri səviyyədə Çinlə münasibətlərini qurmağın variantlarını axtarırdı, Azərbaycan rəhbərliyi isə əlaqələri sərinlədən bəyanatlar verirdi. Təbii ki, bu, uzun müddət davam edə bilməzdi.

Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıdandan sonra Çinlə əlaqələrin qurulmasına ciddi diqqət yetirildi. İlk olaraq, Azərbaycanın Çində səfiri təyin edildi. Azərbaycan Prezidentinin Çinə səfəri 1994-cü il martın 7-10-da oldu. Səfər zamanı ÇXR-in Sədri *Tszyan Tszemin* qeyd etdi ki, “Çin Azərbaycanla münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə böyük əhəmiyyət verir və bütün sahələrdə onunla dostcasına əməkdaşlığın genişləndirilməsinə hazırdır” (3.5.1, s.112). *Heydər Əliyev*

Çinin iqtisadi sahədə apardığı islahatları yüksək qiymətləndirdi. O, Azərbaycanın Çin təcrübəsindən yararlanma biləcəyini vurğuladı. Ulu öndərin Çində islahatların aparılmasına təcrübəsi ilə maraqlanması təsadüfi deyildi. Burada bir qədər geniş aspektdə problemə nəzər salmağa ehtiyac görürük.

Məsələ postsovet məkanı ölkələrində uyğun sosial-siyasi və iqtisadi-mədəni inkişaf modelini tapmaqdan ibarət idi. Bəzi keçmiş sovet respublikaları dərhal ifrat siyasi liberalizmə meyl etdilər. Onlar siyasi islahatları intensivləşdirdilər, iqtisadi sahə isə geridə qaldı. Nəticədə, həmin cəmiyyətlərdə xaos yarandı, əhalinin ağır iqtisadi vəziyyəti siyasi qarşıdurmaları daha da kəskinləşdirdi. Belə görünürdü ki, siyasi liberalizm ölkənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir.

Heydər Əliyev bunları çox yaxşı bilirdi. Ulu öndər əvvəlcə iqtisadi islahatlara üstünlük vermək kursunu seçdi. Siyasi islahatları da tədricən apardı. İqtisadi infrastrukturun yeniləşməsi cəmiyyətdə sabitliyin yaradılmasına çox kömək etdi. Bu yolu artıq keçmiş bir dövlət kimi Çin *Heydər Əliyevi* əlbəttə, maraqlandırır. İlk səfərində ümummilli lider Çində həyata keçirilən iqtisadi islahatlarla dərindən tanış olmağa üstünlük verdi. Ulu öndər Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşməsi prosesində Çin təcrübəsindən istifadə etməyə çalışırdı.

Onu deyək ki, Latın Amerikası ölkələrinin bəzilərinə modernləşmənin mənfəəti nəticələr verməsi, müstəqilliyini yeni əldə etmiş dövlətlər üçün də bir xəbərdarlıq idi. Çin ənənə ilə müasirləşmənin maraqlı sintezini yarada bilən ölkə olaraq Azərbaycan rəhbərliyinin diqqətini cəkirdi. Bütövlükdə *Heydər Əliyevin* Çinlə əlaqələr qurmağa üstünlük verməsi, onun həmişə strateji maraqları nəzərə alaraq addım atdığına göstərirdi.

ÇXR rəhbəri *T.Tszemin* *Heydər Əliyevlə* görüşündə Azərbaycanla BMT çərçivəsində əməkdaşlığı genişləndirmək istədiklərini də vurğuladı. Dağlıq Qarabağ məsələsində Çinin ehtiyatlı mövqe tutduğu hiss edilirdi. *T.Tszemin* bu problemin yaranmasından narahatlığını ifadə etdi. Eyni zamanda, Azərbaycan və Ermənistan arasında problemi həll etməkdə uğurlar arzuladı. Bu problemin hər iki tərəfə zərər verdiyini

söylədi. Çinin dövlət başçısı Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasını, öz növbəsində Azərbaycan Prezidenti də Tayvan məsələsində Çinin mövqeyini dəstəklədiyini bildirdi.

Bunlarla yanaşı, Çin Azərbaycana Cənub Qafqaz regionu inüestivində ölkələr arasında fərq qoymadan yanaşır. Çin Azərbaycanı “üçüncü dünya”nın tərkibində görməklə bərabər, onu bütövlükdə Cənub Qafqaz kontekstindən ayırmaq fikrində deyildi. Yəni Cənub Qafqazın hər bir ölkəsinə layiq olduğu aspektdə yanaşmaq xətti o zaman rəsmi Pekinin hərəkətlərindən hiss olunmurdu. Həmin dövr üçün bu cür yanaşma ümumiyyətlə, dünyanın əksər böyük dövlətlərində müşahidə edilirdi. Rəsmi Bakı bundan problem yaratmaq fikrində deyildi. Hesab edirik ki, Azərbaycan rəhbərliyinin məsələyə yanaşması reallığa söykənirdi.

Nəzərə alaq ki, o illərdə Çin Azərbaycana iqtisadi və mədəni aspektlərdə nüfuz etməyə çalışırdı. Böyük bir dövlətin bu marağına laqeyd qalmaq olmazdı. Eyni zamanda, əlaqələr inkişaf etdikcə qarşılıqlı anlaşma ehtimalı da yüksəlir. Doğrudur, burada Çinin Qərb ölkələrinin Azərbaycanda nüfuz sahibi olmasını əngəlləmək məqsədi olduğu unudulmamalıdır. Bununla yanaşı, ölkəmizin enerji daşıyıcıları ilə zəngin olması Çinin Azərbaycana marağını artırır.

Azərbaycan bu amillərdən istifadə edərək, Çinlə iqtisadi və mədəni əlaqələri inkişaf etdirə bilərdi. Ona görə də, rəsmi Bakı Çinlə münasibətlərin genişlənməsinə həmişə müsbət yanaşıb. Beləliklə, iki ölkə arasında iqtisadi-ticari, texniki və mədəni əlaqələr genişləndi. 2002-ci ildə *Heydər Əliyev* Çinin Azərbaycana yeni təyin edilmiş səfirinin etimadnaməsini qəbul edərkən, belə bir fikir söylədi: “Bizim diplomatik münasibətlərimiz elə qurulan andan yaxşıdır və belə də qalacaqdır, çünki Azərbaycanın Çinlə mübahisə etməli bir məsələsi yoxdur, aramızda da heç bir problem yoxdur” (3.6.10).

Ulu öndərin Çin siyasətini Prezident *İlham Əliyev* uğurla davam etdirir. *İlham Əliyevin* Çinə ilk səfəri 2005-ci il martın 17-19-da oldu. ÇXR-in sədri *Hu Szintao* bu səfərə böyük əhəmiyyət verdiklərini açıq dedi. Rəsmi Pekin Azərbaycana Cənub Qafqazın lider dövləti kimi münasibət göstərdi. Çin rəhbərləri bu haqda fikirlərini bildirdilər.

Onlar ölkəmizin Cənub Qafqazda liderlik mövqeyinin möhkəmlənməsindən məmnun olduqlarını söylədilər. Prezident *İlham Əliyev* çinli iş adamlarının Azərbaycana sərmayə qoymaları üçün hər cür şərait yaradılacağını vurğuladı (3.6.11).

Aydın oldu ki, Azərbaycan Çinlə münasibətlərinə konkret məzmun verir. O cümlədən, iqtisadi münasibətlərin inkişafına daha çox maraq göstərir. Bu, tamamilə pragmatik bir siyasətdir. Çünki Azərbaycan üçün qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət daşıyır. Ölkəmiz heç bir dövlətin daxili işinə qarışmaq niyyətində olmayıb. İqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edən Çin ilə də əlaqələrin genişlənməsi və dərinləşməsi vacib məsələdir.

Azərbaycan-Çin münasibətlərində iqtisadi və mədəni aspektlərin üstünlük təşkil etməsi, mövcud geosiyasi reallığa uyğundur. Onu deyək ki, enerji sahəsində Çin daha çox Mərkəz Asiya ölkələri ilə əlaqələrə üstünlük verir. Rəsmi Pekin Türkmənistan, Özbəkistan və Qazaxıstanla enerji sahəsində bir neçə iri layihələr həyata keçirir. Hətta bu məsələ ilə bağlı Qərblə Çin arasında müəyyən mübahisəli vəziyyət yaranıb.

Belə görünür ki, Çin Mərkəz Asiyamn enerji ehtiyatlarından daha çox istifadə etmək kursunu seçib. O, həmin regionda hasil edilən neft və qazın daşınma marşrutlarının Şərq istiqamətində olmasına çalışır. Lakin Azərbaycan bu proseslərə müdaxilə etmir. Çin də dərk edir ki, Azərbaycanla enerji məsələsində hər hansı anlaşılmazlıq Qərblə münasibətlərində problemləri dərinləşdirər. Bundan başqa, ölkəmizin müstəqil siyasət yeritdiyini də rəsmi Pekin başa düşür.

Beləliklə, Azərbaycanın Çin siyasəti pragmatik mahiyyət daşıyır. Ölkəmiz Uzaq Şərqlə sürətlə inkişaf edən dövləti ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı inkişaf etdirir. Azərbaycan daha çox iqtisadi və mədəni sahələrə üstünlük verir. Azərbaycan Çinin “üçüncü dünya”ya münasibətdə yeritdiyi siyasətindən bir qədər kənarda dayanır. Ölkəmiz Çinin təşəbbüsü ilə yaradılan regional təşkilatlara üzv deyil. Azərbaycan Uzaq Şərqlə bütün ölkələri ilə də bərabərhüquqlu əlaqələr qurmağa üstünlük verir. Onların sırasında Yaponiya ayrıca yer tutur.

Yaponiya Cənub Qafqazda Azərbaycana xüsusi əhəmiyyət verən dövlətdir. Ölkəmizə ən çox yardım edən dövlətlərdən biridir. Tokio Azərbaycanın iqtisadi-texniki inkişafına, istehsal sahələrinin modernləşməsinə yaxından kömək edir. Onu deyək ki, Yaponiyanın bizim regiona marağı təsadüfi deyil. Burada əsas amil Yaxın və Orta Şərqdə sabitsizliyin hökm sürməsi nəticəsində Yaponiyanın enerjiyə olan ehtiyacını Xəzər hövzəsi vasitəsi ilə ödəməyə çalışmasıdır.

Hələ 1997-ci ildə Yaponiyanın Baş naziri *Ryutaro Haşimoto* “Avrasiya diplomatiyası” konsepsiyasını irəli sürmüşdü. Konsepsiyada “Böyük İpək Yolu”nun bərpaşına xüsusi diqqət yetirilib. Rəsmi Tokio “Böyük İpək Yolu”nun üzərində olan bütün dövlətlərlə yaxın əlaqələr qurmaq kursunu seçib. Azərbaycan Prezidenti *Heydər Əliyevin* 1998-ci ildə Yaponiyaya etdiyi səfərdə qarşılıqlı əməkdaşlığın perspektivləri geniş müzakirə edildi. Həmin səfər zamanı səkkiz sənəd imzalandı. Bununla da Azərbaycan-Yaponiya münasibətləri konkret istiqamət və məzmun aldı. Xüsusilə, “İpək Yolu”nun bərpaş məsələsində Bakı ilə Tokionun inaraqları tam üst-üstə düşür. Buna görə, Azərbaycanın xarici siyasətində Yaponiyanın prioritet təşkil etməsi tam başadüşüləndir. Coğrafi baxımdan bu ölkə Qafqazdan çox uzaq olsa da, “İpək Yolu”nun şərq sərhədini təşkil edir. Əsas amil isə ondan ibarətdir ki, Yaponiya dünyanın ən güclü iqtisadi sistemlərindən birinə malikdir. Yüksək inkişaf etmiş texnologiyalara sahib olan Yaponiyadan çox şeyləri öyrənmək mümkündür.

Yaponiyanın Azərbaycana xoşməramlı münasibətini də diqqətə almaq lazımdır. İki ölkə arasında əlaqələrin inkişaf etməsi üçün böyük perspektivlər var. Prezident *İlham Əliyevin* 2006-cı ildə Yaponiyaya rəsmi səfəri qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında yeni səhifə açdı. Azərbaycan tərəfi Yaponiya şirkətlərinin ölkəmizdə fəaliyyətini genişləndirmələri üçün lazım olan hər bir şəraiti yaratdı. Yaponiyadan yüksək texnologiyaların gətirilməsi mühüm vəzifələrdən biri kimi qəbul edildi. Yüksək səviyyəli yapon mütəxəssislərinin Azərbaycana cəlb edilməsi vacib məsələlərdən sayılır.

Azərbaycan-Yaponiya münasibətlərinin inkişafında enerji amili ciddi rol oynayır. Yaponiya şirkətləri Cənub Qafqazdakı beynəlxalq

layihələrdə iştirak edirlər. Bu baxımdan Yaponiya Uzaq Şərqin digər ölkələrindən fərqlənir. Yaponiyanın yeritdiyi “Avrasiya diplomatiyası” konsepsiyasının məqsədlərini nəzərə alsaq, rəsmi Tokionun Azərbaycanla bağlı planlarının ciddi olduğuna əmin olarıq.

“Avrasiya diplomatiyası” ABŞ-ın “qarşılıqlı asılılıq”, Rusiyanın “çoxqütblü dünya” və Çinin “harmonik dünya” konsepsiyaları kimi geniş geosiyasi məqsədlər güdən bir kursdur. Bu konsepsiyalar Avrasiya məkanında müəyyən mənada rəqabət aparırlar. Lakin yaponların yanaşması bir qədər fərqlidir. Onlar Avrasiya məkanında daha çox Çinlə yarışirlar. Bunun da səbəbi çox güman ki, coğrafi yaxınlıq və tarixi məqamlarla bağlıdır. Lakin bütün bunların Azərbaycan məsələsində Yaponiya ilə Çinin ciddi rəqabətə girəcəyinə səbəb olmayacağını düşünürük. Bu dövlətlərin Rusiya və ABŞ-la da Azərbaycanla bağlı qarşıdurmalara getməsi ehtimalı azdır. Ölkəmizin Uzaq Şərqin hər iki dövləti ilə əlaqələri inkişaf etdirməsi istiqamətində maneənin yarana biləcəyini düşünmürük.

Azərbaycan Uzaq Şərq siyasətində İndoneziya, Sinqapur, Malayziya, Tailand və bölgənin başqa dövlətləri ilə də əlaqələri genişləndirməyi planlaşdırır. Hazırda bu ölkələrlə münasibətlər inkişaf edir. Hesab edirik ki, həmin əlaqələr yüksələn xətlə davam edəcəkdir. Bu prosesə global geosiyasi güclərin müəyyən dərəcədə təsir edə biləcəyini istisna etmirik. Lakin həmin təsirin əhəmiyyətli dərəcədə olacağı gözlənilir.

Dünyanın geosiyasi ağırlıq mərkəzinin Şərqə dəyişməsi ilə Azərbaycanın Uzaq Şərq ölkələri ilə əlaqələrinin daha geniş və dərin olma bilməsi mümkündür. Hər bir halda bu proses Azərbaycanın xarici siyasətdə balanslaşma prinsipinə əməl etməsində ciddi dəyişiklik etməyəcək. Azərbaycan üçün hər şeydən önəmli olanı milll suverenlik və müstəqilliyin təminatıdır. Bütün digər amillər bu strateji məqsədə xidmət edir.

Uzaq Şərq ölkələri ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın Qərb və Şərq arasında “geosiyasi körpü” rolunu daha yüksək səviyyədə yerinə yetirməsinə yardım edəcəkdir. Bu mənada ölkəmiz və xalqımız dünyanın müxtəlif mədəniyyətlərini birləşdirmək kimi tarixi rol oynayacaqdır. Azərbaycan minilliklərdən gələn sivilizasi-

yalararası əlaqələrə xidmət etmək kimi mühüm missiyasını davam etdirəcəkdir. Qərb-Uzaq Şərq münasibətlərində Azərbaycanın “geosiyasi körpü” rolu oynaması, ölkənin beynəlxalq aləmdə müstəqil siyasət yeritməsi imkanlarını daha da genişləndirəcək. Tarixi İpək Yolunun bərpası burada əsas rol oynaya bilər. Şübhəsiz ki, Azərbaycan üçün daha önəmli olan iqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsidir. Ölkə geosiyasi rəqabət meydanına çevrilməməlidir.

Nəzəri ümumiləşdirmələr

Azərbaycanın xarici siyasətinin təhlili özlüyündə mürəkkəb bir işdir. Müasir tarixi mərhələnin beynəlxalq miqyasda hər an gözlənilməz situasiya yarada biləcəyi nəzərə alınmalıdır. Xarici siyasət haqqında fikir yürütmək çoxlu riskləri, bir sıra incə məsələləri və ehtimalları göz önünə almağı tələb edir. Buna baxmayaraq, yuxarıda toxunduğumuz məqamlar ölkəmizin xarici siyasətinin konseptual aspektlərini ifadə edir. Yəni xarici siyasətin elə prinsipləri var ki, dövlət beynəlxalq aləmdəki fəaliyyətində daim onları nəzərə alır. Həmin kontekstdə biz Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinin qısa təhlilini verməyə çalışdıq.

Ölkəmizin xarici siyasət kursunu Ulu öndər *Heydər Əliyev* formalaşdırıb. Təhlildən də göründüyü kimi, *Heydər Əliyev* xarici siyasət konsepsiyasında müasir geosiyasi nəzəriyyələrin əsas müddəaları ilə tarixi reallığı üzvi şəkildə uyğunlaşdırıb. Azərbaycanın dövlət maraqlarının təmin edilməsi bu konsepsiyanın ana xəttini təşkil edir. Müasir tarixi mərhələdə Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik və güclü dövlətin qurulması bu konsepsiyanın əsas strateji hədəfləridir. Güclü dövlət quruculuğu ilə balanslaşmış xarici siyasət bu məqamlarda bir-birini tamamlayır. *Heydər Əliyev* bu problemi praktik aspektdə ustalıqla həll edən görkəmli siyasətçi və dövlət xadimi kimi tarixdə qalacaq.

Azərbaycanın xarici siyasətinin üç mərhələsi bir-biri ilə sıx bağlıdır. Burada həm vahid daxili siyasətin beynəlxalq aləmdə mərhələliliyinin təsdiq edilməsi, həm də strukturca iyerarxik (pilləvari) ol-

ması nəzərdə tutulur. Struktur iyerarxiyiyi aşağıdakı üç səviyyədən ibarətdir – region dövlətlərinə yönəlik siyasət, regiona qonşu olan böyük dövlətlərə istiqamətlənmiş siyasət və Avro-Atlantika-Asiya-Sakit okean siyasəti.

Birinci və ikinci səviyyə regional siyasətin strukturunu və məzmununu müəyyən edir. Çünki birbaşa regionda yerləşən dövlətlərlə yanaşı, bölgəyə qonşu olan və ciddi təsir gücünə malik dövlətlər də nəzərə alınmalıdır.

Rusiya, Türkiyə və İran Cənub Qafqazda bəzi aspektlərdə region dövlətlərindən daha güclü və xüsusi təsir vasitələrinə malikdirlər. Ona görə də, Azərbaycanın kifayət qədər mürəkkəb struktura malik olan regional siyasəti çoxlu sayda amilləri diqqətə almalıdır. Burada “çevik alyanslar” strategiyası meydana çıxan maneələri dəf etməyə imkan verir.

Yuxarıdakı təhlil göstərir ki, Azərbaycanın regional siyasəti çevik manevrlər hesabına uğur qazanmaq imkanı əldə etmişdir. Ölkə müxtəlif dövlətlərin maraqlarını balanslaşma prinsipi əsasında tənzimləməyi bacarır. Bu tənzimləmə ayrılıqda həmin dövlətlərin heç birinin təsiri altına düşmədən, Azərbaycanın dövlət maraqlarını təmin etmək şansı verir.

Müasir mərhələdə regional siyasət üçün səciyyəvi olan bir məqamı qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın regional siyasəti eyni bir dövlətin iki səviyyədə ölkəyə təsir edə bilmək imkanlarını nəzərə almaqla formalaşdırılıb. Məsələn, Rusiya həm regiona qonşu olan böyük dövlət, həm də global səviyyədə kifayət qədər təsiri olan ölkə qismində Azərbaycanın xarici siyasət kursunda xüsusi yer tutur. Üstəlik, Rusiya coğrafi olaraq məhdud dairədə Qafqaza aid olan ölkədir. Deməli, şimal qonşumuzu xarici siyasətin hər üç səviyyəsində diqqətə almalıyıq. 1993-cü ilin ikinci yarısından xarici siyasətimizdə Rusiya faktik olaraq, hər üç mərhələdə nəzərə alınmışdır.

Bu, regiona qonşu olan digər dövlətləri, ABŞ-ı, Avropa və Uzaq Şərq ölkələrini qətiyyətli arxa plana atmaq demək deyil. Azərbaycanın xarici siyasətinin balanslaşma prinsipi bu mənada vacib olan bütün siyasi məqamları uyğunlaşdırmağa imkan verir. Sadəcə olaraq,

müasir tarixi mərhələ belədir ki, Rusiya kimi böyük bir dövləti müxtəlif səviyyələrdə nəzərə almaq lazım gəlir. Bu, Azərbaycanın dövlət və milli maraqlarının tələblərindən irəli gəlir. Məsələnin bu cür qoyuluşunun zəruriliyini təsdiq edən konkret nümunələri növbəti fəsildəki təhlillərimizdə təqdim edəcəyik.

Xarici siyasəti üç səviyyəyə ayırmaq bir səviyyədən digərinə keçid mexanizmi məsələsini aktuallaşdırır. Region ölkələri ilə bölgəyə qonşu olan böyük dövlətlər istiqamətində aparılan siyasətlər bir-birini tamamlamalıdır. Hər iki istiqamət isə global miqyasda həyata keçirilən siyasi kursa uyğunlaşdırılmalıdır. Azərbaycanın xarici siyasətində bu, müxtəlif konkret problemlər timsalında təmin edilir. Məsələn, münaqişələrin həlli məsələsində regional siyasətlə Avro-Atlantika və ya Asiya-Sakit okean məkanı siyasəti bir-birini tamamlayır. Bunu bütün səviyyələrdə yeridilən siyasətdə eyni prinsiplərə söykənmək strategiyası təmin edir. Konkret olaraq, Azərbaycan heç bir dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq, bərabərhüquqluluq əsasında əlaqələr qurmaq, yalnız dinc vasitələrdən (siyasi-diplomatik) istifadə edərək münasibətlər formalaşdırmaq, ölkələrin ərazi bütövlüyünə hörmət etmək və bu kimi başqa prinsiplərə əməl edir.

Bəzən Azərbaycanın tarixən qısa bir müddətdə xarici siyasətdə bu qədər uğur qazanmasının müxtəlif səbəblərini axtarırlar. Məsələn, Ermənistanın apardığı informasiya təbliğatının təsirini Azərbaycan qısa bir zamanda xeyli zəiflədə bildi. Erməni siyasətçilər və analitiklər bunu Azərbaycanın neft amilindən ustalıqla istifadə etməsi ilə bağlayırlar. Bu, həqiqətin az bir hissəsidir. Çünki siyasətdə əsas məsələ əldə olan imkanlardan necə yararlanmaqdan ibarətdir. Azərbaycan xarici siyasətində konkret meyarları gözləməyə üstünlük vermişdir. Həmin meyarlar (onlara prinsiplər də demək olar) isə ədalət, səmimiyyət, etibarlı tərəfdaşlıq və sülhsevərliyə əsaslanır. **Qədim Şərq müdriklərindən biri deyib ki, “öz fikirlərinizə diqqətli olun – onlar davranışımızın başlanğıcıdır”. Yəni insanın davranışının düzgünlüyü fikirlərinin, hisslərinin təmizliyindən qaynaqlanır. Böyük siyasət həqiqətlərə söykənən siyasətdir. Azərbaycanın xarici siyasətdə uğurlarının əsas mənbəyi onun ədalətli, sülhsevər olması və həqiqətə söykənməsindədir.**

Ölkənin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən danışarkən, bir mühüm məqamı da qeyd etmək gərəkdir. Azərbaycan global miqyasda aparılan geosiyasətin iştirakçısına çevrilmişdir. Artıq o, siyasi terminlərlə ifadə etsək, geosiyasi oyunçu kimi qəbul edilir. Bu irəliləyişin tarixi əhəmiyyətini anlamağımız lazımdır. Ona görə ki, SSRİ dağılanda Azərbaycan siyasi, geosiyasi, hərbi və iqtisadi cəhətdən ən çox zərər görən respublika idi.

Azərbaycanı az qala parçalayacaqdılar. Daxildə formalaşmış silahlı qruplar isə əhali arasında düşmənçiliyi, qarşıdurmanı alovlandırırdılar. Bütün bunlara 1991-1993-cü ilin birinci yarısı Azərbaycana rəhbərlik edən şəxslərin əsaslandırılmamış daxili və xarici siyasət yeritməsi nəticəsində ölkədə yaranmış böhranlı vəziyyət də əlavə olundu. Belə ağır vəziyyətdən cəmiyyətdə sabitliyə nail olub, sonra da beynəlxalq miqyasda müstəqil geosiyasi oyunçu səviyyəsinə yüksəlmək tarixi sıçrayışdır.

Beynəlxalq rəqabətin getdikcə kəskinləşdiyi bir şəraitdə bu cür uğur əldə etmək həqiqi mənada böyük tarixi-siyasi əhəmiyyət daşıyır. Onu da nəzərə alaq ki, beynəlxalq münasibətlərdə rəqabətin mövcudluğu şəraitində Azərbaycan kimi ölkələrin nailiyyətləri hətta inkişaf etmiş Qərbdə bəzi dairələri qıcıqlandırır. Belə hadisələr – yəni Azərbaycanın nailiyyətləri – istəsək də, istəməsək də beynəlxalq münasibətlərin predmetidir və onlara təsir göstərir. Bu təsirin fəsadları isə özünü tam başqa formalarda və proseslərdə nümayiş etdirir.

Bəli, nailiyyətlər çoxdur. Onlardan dünya ictimaiyyətinin diqqətini daha çox çəkən və açığı, çoxlarında böyük qısqıncılıq yaradan bir necəsini qeyd etmək istərdim. Məlumdur ki, Azərbaycan 2011-ci ildə “Avroviziya” beynəlxalq mahnı müsabiqəsində qələbə qazandı. 2012-ci ildə gənc və ərazicə kiçik müsəlman dövləti “xristian klubu”nun müsabiqəsini çox yüksək səviyyədə təşkil etdi, uğurla keçirdi və gözəl nümunə göstərdi. Məhz bu, bəzi dairələri narahat etdi. Çünki “Avroviziya” Avropanın müsabiqəsidir və onilliklər ərzində Avropanın monopoliyasında olub. Qərb mədəniyyətini nümayiş etdirmək məqsədi daşıyır. Ona görə də, Azərbaycan bir növ Avropanın maraqlarına müdaxilə etmiş oldu.

Şübhəsiz, Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsi xarici siyasətin ən böyük qələbələrindən biridir. Bu prosesdə Azərbaycan dünyanın ən qüdrətli dövlətləri ilə mübarizə aparmalı oldu və qalib gəldi. Tarixdə ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın dövlət başçısı BMT TŞ-nin iclasına sədrlik etdi. Ancaq bu, asan başa gələn iş olmadı. Ölkənin BMT TŞ-yə üzv olması çətin, böyük zəhmət və aktiv diplomatik fəaliyyət tələb edən proses idi. Azərbaycan 17 turdan sonra Avropanın iddia etdiyi bir yerə sahib oldu və dünyanın 155 ölkəsi Azərbaycana etimad göstərdi. Dünyada gedən mürəkkəb proseslərdə Azərbaycanın verə biləcəyi töhfələrə ümid bağlandı. Avropanın namizədi Azərbaycan deyildi.

Doğrudur, biz Avropa ölkəsiyə və Avropa strukturları ilə sıx əməkdaşlıq edirik. Düşünürəm ki, əlaqələrimiz daha da inkişaf etməlidir. Lakin o da faktıdır ki, Avropanın öz maraqları var. Deməli, Azərbaycanın BMT TŞ-yə üzvlük iddiası belə, Avropanın maraqlarına müdaxilə demək idi. Normal şəraitdə burada qeyri-adi bir şey yoxdur. Sadəcə, bəzi dairələr kiçik müsəlman dövlətinin sürətli inkişafını və beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsini həzm etməkdə çətinlik çəkirlər. Azərbaycan isə bütün bunlara baxmayaraq, öz uğurlarını və nailiyyətlərini davam etdirməkdə qərarlıdır.

“Avroviziya”yada qələbəyə və BMT TŞ-yə üzvlüyə olan qısqanclıqlar arasında əlaqə vardır. Çünki, əvvəla, onların mənbəyi eynidir, ikincisi, Azərbaycan dövlət olaraq qazandığı uğurlara görə özünü göstərmiş. Burada başqa bir mühüm məqamı da vurğulamaq istərdim. Məsələn ondan ibarətdir ki, qeyd etdiyimiz hadisələrlə bağlı ən maraqlı və mühüm məqam odur ki, hər bir halda seçimi beynəlxalq ictimaiyyət və qurumlar edib.

Avropa Olimpiya Oyunlarının Bakıda keçirilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsini bu fikrin təsdiqi kimi qəbul edə bilərik. Həmin oyunların Bakıda keçirilməsi haqqında qərarı Avropa Olimpiya Komitəsi verib! Etiraf edək ki, bu, tarixi hadisədir. Avropa tarixində ilk dəfə olaraq, öz Olimpiya Oyunlarını müsəlman ölkəsi olan Azərbaycanda keçirəcək. Olimpiya Oyunları 2015-ci ildə olmalıdır. Heç

bir şübhə yoxdur ki, Avropa Olimpiya Oyunları da “Avroviziya” kimi möhtəşəm və uğurlu olacaq.

Regionda məhz Azərbaycan əsaslı və sistemli siyasət yeridə bilər. Sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın səmərəli konsepsiyasını uğurla həyata keçirir. O, Cənub Qafqazda mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun təşkil edilməsi istiqamətində ciddi fəallıq göstərir, bununla bağlı beynəlxalq tədbirlər keçirir. Azərbaycan həm ölkənin davamlı inkişafını təmin edir, həm də regional integrasiya və beynəlxalq əməkdaşlıq layihələrini uğurla həyata keçirir.

Beləliklə, Azərbaycanın həyata keçirdiyi müstəqil xarici siyasət kursu, eyni zamanda beynəlxalq münasibətlərə öz töhfəsini verir. Bu baxımdan, Azərbaycan, sözün həqiqi mənasında, yeni dövrdə geosiyasi maraqların kəsişdiyi və toqquşduğu regionda Avropa ilə Asyanın, Şərqlə Qərbin, Şimalla Cənubun, Xristian aləmi ilə İslamın qarşılıqlı hörmət və anlaşma şəraitində qonşuluq, dostluq və faydalı əməkdaşlıq prinsiplərinin yeganə yol olduğunu, alternativinin olmadığını nümayiş etdirir.

Təbii ki, burada ölkə rəhbərliyinin düşünülmüş xarici siyasət kursunu qətiyyətlə həyata keçirməsi əsas rol oynadı. Xarici siyasət konkret və real amillərə əsaslanan milli inkişaf strategiyasına uyğun formalaşdırıldı. Dünyanın böyük güclərinin hər biri ilə əlaqələr qurmağı bacaran Azərbaycan ətrafında gedən mürəkkəb geosiyasi oyunların girdabına düşmədən öz maraqlarını qoruya bildi. Prezident *İlham Əliyevin* bu mənada dediyi, “böyük neftin müsbət tərəfləri olduğu kimi, mənfi tərəfləri də var”, fikrində həqiqət ifadə olunub. Bəzilərinin xarici siyasətdəki uğurları yalnız “böyük neft”lə əlaqələndirməsi çox səthi yanaşmadır. Azərbaycan xarici siyasətinin əsas istiqamətləri ilə yanaşı, onun prioritetlərini də düzgün müəyyənləşdirdi. Siyasi təcrübə, uzaqgörənlik, diplomatik məharət, xarici siyasətin istiqamətləri ilə prioritetlərinin bir-birini tamamlaması uğurlarımızın əsasını təşkil etdi. Növbəti fəsildə problemin bu aspekti üzərində ətraflı dayanacağıq.

IV Fəsil

XARİCİ SİYASƏTİN PRIORİTETLƏRİ: ƏSAS HƏDƏFLƏR VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARI

4.1. Xarici siyasətin prioritetlərinin təsnifi

Hər bir dövlət strateji fəaliyyət konsepsiyasına malik olmalıdır. Bu konsepsiya çərçivəsində uzunmüddətli fəaliyyət proqramı tərtib edilir. Dövlətin uzun müddət ərzində fəaliyyət göstərməsi başqa şərtlərlə yanaşı, beynəlxalq münasibətlər sisteminin bütövlükdə inkişaf variantlarının proqnozlaşdırılmasını tələb edir. Həmin proqnoza regional miqyasda münasibətlərin inkişafı və konkret dövlətin başqa dövlətlərlə əlaqələrinin qurulması daxildir. Bu zaman beynəlxalq münasibətlər sisteminin bu və ya digər elementinin dəyişmə istiqamətlərini düzgün təyin etmək lazım gəlir.

Bu, mürəkkəb prosesdir. Onun tərkibində dövlətin müxtəlif istiqamətlərdə xarici siyasəti qarşısında duran birinci dərəcəli vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi məsələsi də vardır. Həmin vəzifələr ölkənin siyasi və iqtisadi maraqlarına uyğun müəyyənləşdirilir. Yəni xarici siyasət milli maraqlar əsasında formalaşmalıdır. Konkret zaman və məkan daxilində milli maraqların prioritetləri xarici siyasətin istiqamətlərinə və məzmununa ciddi təsir edir. O cümlədən, konkret situasiyalarda xarici siyasətin prioritetlərini müəyyənləşdirməyin meyarları kimi çıxış edir.

Beləliklə, mövcud zaman və məkanda xarici siyasətdə reallaşması önəmli olan vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi müstəqil dövlət üçün prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Bu vəzifələrin aydınlaşdırılması real sosial-siyasi, hərbi, iqtisadi, geosiyasi, regional və beynəlxalq şəraitin nəzərə alınmasını tələb edir. Nəticədə, xarici siyasətin prioritetləri formalaşdırılır.

Bir xüsusiyyəti qeyd edək. Xarici siyasət həmişə daxili siyasətin davamıdır və dövlətin ümumi fəaliyyətinin bu iki əsas tərkib hissəsi bir-birini tamamlayır. Həyata keçirdiyi siyasətlə dövlət cəmiyyətin varlığını, təhlükəsizliyini və inkişafını təmin etməyə çalışır. Bu məqsədə çatmaq üçün əlverişli daxili və xarici mühit yaradılmalıdır. Məsələnin bir tərəfi daxili siyasətə, digər tərəfi isə xarici siyasətə bağlıdır. Onlar bir-birini tamamladıqda, dövlətin siyasəti güclü olur. Bu məqam xarici siyasətin prioritetlərində bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmalıdır. Müasir tarixi mərhələdə dövlətlərarası əlaqələr o dərəcədə genişlənilib və inkişaf edib ki, daxili və xarici siyasət arasındakı klassik sərhədlər dəyişib.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlar bir çox mənalarda Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetlərinin sistemliliyini və pragmatikliyinə görməyə imkan verir. Biz həmin prioritetləri səbələrə uyğun qruplaşdırmışıq. Hərçənd, fərqli təsnifatın mümkünlüyünü istisna etmirik. Hesab edirik ki, xarici siyasətin prioritetlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

a) daxili siyasi və iqtisadi amillərlə birbaşa bağlı olan sahə:

– bazar iqtisadiyyatı və qanunun aliliyinə əsaslanan plüralist demokratiyanın inkişaf etdirilməsi;

b) münaqişəli situasiyaların həlli və ərazi bütövlüyünün bərpası:

– Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinin tezliklə bərpa edilməsi məqsədi ilə müstəqil xarici siyasət yeridilməsi;

– Azərbaycanın təhlükəsizliyi, siyasi müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş təhlükələrin aradan qaldırılması;

– ATƏT-in Lissabon sammitində qəbul edilən prinsiplər əsasında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində danışıqlar yolu ilə həll edilməsi;

– Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması;

c) regional təhlükəsizliyin təmini və sabitliyin qorunması:

– qonşu ölkələrlə mehriban qonşuluq və qarşılıqlı fayda kəsb edən münasibətlərin inkişaf etdirilməsi;

- regionda təhlükəsizliyin və sabitliyin gücləndirilməsi;
- bölgədə qanunsuz silah, narkotrafik və digər qanunsuz daşımaların qarşısının alınması;

- Xəzər dənizi hövzəsinin demilitarizasiyası (hərbsizləşdirilməsi);

ç) beynəlxalq miqyasda olan təhdidlərin qarşısının alınması:

- nüvə silahlarının yayılmasının qarşısının alınmasına dair mövcud olan global prinsiplərə sadıqlıq və Cənub Qafqazda nüvə silahlarından azad zonanın yaradılması;

- beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə iştirak;

d) beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarına inteqrasiya:

- NATO, Avropa İttifaqı, ATƏT və Avropa Şurası da daxil olmaqla, Avropa və Transatlantik təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturları ilə sıx əməkdaşlıq;

- Azərbaycanın Qərbi və Şərqi qovşağında mühüm strateji-coğrafi mövqeyindən bəhrələnərək, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi;

- Azərbaycanın iştirakçısı olduğu Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi.

Bu təsnifatdan görünür ki, Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetləri daxilə demokratik həyat tərzinin bərqərar olması məsələsi ilə regional və global miqyasda böhranlı situasiyaların həlli, təhlükəsizliyin təmini, beynəlxalq təhlükəsizlik və iqtisadi-enerji strukturlarına inteqrasiyanı uyğunlaşdırmağı nəzərdə tutur. Bu, təsadüfi deyil. Çünki müasir tarixi mərhələdə hər bir dövlətin suverenliyi və daxili inkişaf imkanları, onun yerləşdiyi region və global miqyasda cərəyan edən siyasi, geosiyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni proseslərlə sıx bağlıdır. Ona görə də, xarici siyasətdə təhlükəsizlik, əməkdaşlıq və daxili sosial-iqtisadi inkişaf aspektləri tarixdə görünməmiş dərəcədə bir-biri ilə bağlı hala gəlmişdir. Məhz buna görədir ki, Azərbaycan Prezidenti *Heydər Əliyev* bütün xarici səfərlərində ölkəmizin demokratikləşməsinə, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf modelini birbaşa regiondakı münaqişələrin həlli, beynəlxalq miqyasda təhlükəsizliyə

olan təhdidlərin aradan qaldırılması ilə əlaqələndirirdi. *Heydər Əliyev* bu məqamları təkrar-təkrar vurğulayırdı.

Prezident *İlham Əliyev* həmin xətti dəqiqliklə, meydana çıxan yeni geosiyasi və iqtisadi-hərbi şərtləri nəzərə almaqla yaradıcı surətdə davam etdirir. Ölkənin xarici siyasətinin prioritetləri də bu milli maraqlara uyğun reallaşdırılır.

Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetlərində regional təhlükəsizliklə inteqrasiya prosesi əlaqəli şəkildə ifadə olunmuşdur. Bunu ölkənin xarici siyasətinin prinsipial məqamı kimi qəbul etmək gərəkdir. Azərbaycan regional miqyasda yaranmış təşkilatlardakı fəaliyyətində və enerji layihələri ətrafında formalaşan beynəlxalq konsorsiumlarda problemin bu tərəfini həmişə önə çəkir. Regional inteqrasiyaya çağıran beynəlxalq qurumlar və böyük dövlətlər Azərbaycanın bu kursu ilə razılaşmırdılar. Çünki həmin məsələ birbaşa ərazi bütövlüyünün təmini və regional təhdidlərin neytrallaşdırılması ilə əlaqəlidir.

Regional miqyasda təhlükəsizlik təmin edilməsə, heç bir inteqrasiyadan söhbət gedə bilməz. Dünyanın hər bir müstəqil dövləti bu prinsipdən çıxış edir. ABŞ, Rusiya, Avropa ölkələri, Türkiyə, İran və başqa dövlətlərin xarici siyasət prioritetlərinə adi gözlə belə nəzər salsaq, bunu görürük. Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri sırasında regional təhlükəsizlik və əməkdaşlığın sıx əlaqədə göstərilməsinin geniş təhlilə, demokratik inkişaf konsepsiyasına əsaslandığını deyə bilərik.

Təqdim etdiyimiz təsnifatda xarici siyasətin əsas istiqamətləri hansı dərəcədə nəzərə alınıb? Biz bu məsələyə əvvəlki fəsildə qısa toxunmuşduq. Ona daha geniş aspektdə nəzər salaq. Ümumi götürdükdə, xarici siyasətin əsas istiqamətləri və prioritetləri bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Əsas istiqamətlər coğrafi və geosiyasi amilləri unutmamaq şərti ilə xarici siyasətin birinci dərəcəli əhəmiyyəti olan fəaliyyət vektorlarını ifadə edir. Lakin bu, yalnız coğrafi və geosiyasi amilləri nəzərə almaqla məhdudlaşmır. Xarici siyasətin əsas istiqamətləri konkret zaman və məkanda milli maraqların optimal təmin edilməsi

amilindən birbaşa asılıdır. Həmin bağlılıqda prioritetlər əsas istiqamətlər üzrə nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmağa xidmət edən təminedicilik tədbirləri kompleksidir. Məsələn, regional təhlükəsizliyin təmini məsələsinə xarici siyasətin prioriteti kimi nəzər salmaq. Bu, xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən olan region dövlətləri və bölgəyə qonşu olan böyük dövlətlərlə münasibətləri tənzimləmənin mürəkkəb tədbirləri (və ya addımlar, proqramlar) kompleksini ifadə edir. Regiona yönəlik siyasi fəaliyyətdə başlıca məqsəd prioritetdə əks olunur. Bizim baxdığımız misalda bu, təhlükəsizliyin təmin edilməsindən ibarətdir. Prioritet kimi təhlükəsizliyin təmin edilməsi seçilsə, region istiqamətində həyata keçirilən bütün diplomatik-siyasi fəaliyyət onun reallaşmasına xidmət etməlidir. Deməli, əsas istiqamət xarici siyasətin oriyentirini göstərsə, prioritet o istiqamətdə qarşıya qoyulan başlıca məqsədi bildirir. Onu deyək ki, konkret bir prioritet bir neçə əsas istiqaməti əhatə edə bilər.

Regional təhlükəsizlik həm region dövlətlərini, həm bölgəyə qonşu olan böyük dövlətləri, həm də Cənub Qafqaza ciddi təsirə malik başqa güclü dövlətlərlə münasibətləri əhatə edir. Həmin kontekstdə ABŞ və Avropa İttifaqı ilə münasibətlər Rusiya və ya İranla olan münasibətlər qədər nəzərə alınır. Yəni xarici siyasətin əsas istiqaməti konkret bir xətti ifadə edərsə, prioritet bir və ya bir neçə fəaliyyət vektorunu əhatə edə bilər. Prioritet üçün coğrafi amil bir qədər arxa plana çəkilir. Ancaq coğrafi amilin prioritetdə nəzərə alınmadığını demək olmaz. Bütün hallarda bu məqam geosiyasi mühitə və dövlətlərarası münasibətlərin məzmununa təsir göstərir. Burada söhbət prioritetləri müəyyən edərkən aparıcı amillərin seçilməsindən gedir. Bu mənada prioritetlər dövlətin milli maraqlarını təmin edən uyğun geosiyasi, siyasi, iqtisadi, mədəni və hərbi şəraitin yaradılması üçün göstərilən fəaliyyət-məqsəddir. Yuxarıda təqdim etdiyimiz prioritetlərin hər birinin təhlili nəticəsində problemin bu aspektini daha aydın təsvir etmək imkanı əldə edəcəyik.

4.2. Cəmiyyətin demokratikləşməsi və iqtisadi amillərlə xarici siyasətin əlaqəsi

Sosialist düşürgəsi dağıldan sonra aydın oldu ki, müstəqilliyinə qovuşmuş ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf modelinin seçimi yalnız onların daxili işi deyil. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində bazar iqtisadiyyatı sistemi işləyir. Qloballaşma prosesi bütün ölkələri bir-birinə çox yaxınlaşdırdığından, onların iqtisadi sistemlərinin uyğunluğu prinsiplə əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də, Azərbaycan bazar iqtisadiyyatı sistemində keçməyi qarşısına məqsəd qoydu. Ancaq bu, asan proses deyil. Bazar iqtisadiyyatı ölkənin sovetlərdən qalma infrastrukturunu çərçivəsində reallaşdırmaq bilməzdi. *Heydər Əliyev* ilk olaraq iqtisadi sahədə ciddi islahatlar apardı. Bununla ölkə daxilində bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması üçün uyğun şəraitin yaradılmasına başlandı.

Azərbaycan təkamül yolu ilə bazar iqtisadiyyatına keçid kursunu götürüb. Burada 1991-1993-cü ilin birinci yarısında buraxılan səhvlər çətinliklər törədir. Lakin həyata keçirdiyi düşünülmüş siyasət nəticəsində Azərbaycan bu sahədə böyük irəliləyişlər əldə etdi. Müstəqilliyin ilk illərində müşahidə olunan kapital çatışmazlığı *Heydər Əliyevin* həyata keçirdiyi “neft siyasəti” nəticəsində aradan qaldırıldı. Paralel olaraq, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə xarici sərmayə qoyuluşu prosesi intensivləşdi.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin bərqərar olması eyni zamanda, birbaşa beynəlxalq mühitdə əlverişli şəraitin yaradılmasına bağlıdır. Bunun üçün həm ikitərəfli əlaqələrdə, həm də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsindəki fəaliyyətdə müvafiq addımları atmaq lazım gəlirdi. Qərbi dövlətlərinin iqtisadi sistemini dərinlən öyrənməklə Azərbaycan özünə uyğun iqtisadi inkişaf modelini müəyyənləşdirdi. Bunun üçün “açıq qapı” prinsipinə ciddi əhəmiyyət verildi. Həmin prinsip xarici sərmayədarların ölkəyə mənəvi investisiya yerləşdirmələrinə imkan verir. Bu proses təbii ki, Azərbaycanın iqtisadi sistemində köklü yeniləşmələrlə müşayiət olunmalı idi. Ölkə rəhbərliyi bazar iqtisadiyyatının hüquqi tənzimlənməsinə şərait

yaradan tədbirlər həyata keçirdi, beynəlxalq təcrübəni diqqətlə öyrənərək, uyğun yeniləşmələrə nail oldu. Bununla da xarici şirkətlərin Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan hüquqi baza yaradıldı.

Bazar iqtisadiyyatına keçid xarici siyasətdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əlaqələrin qurulmasına böyük diqqət yetirməyi tələb edir. Azərbaycan diplomatiyası bu istiqamətdə ciddi işlər görüb və bu tendensiya - inkişaf davam edir. Siyasətin bu aspekti olmasa, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası məsələsi reallaşa bilməz.

Bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək dövlətin suverenliyi, müstəqilliyi və iqtisadi-sosial tərəqqisi üçün çox vacib şərtidir. Xarici siyasət daxilində iqtisadi islahatları məhz bazar iqtisadiyyatı istiqamətində aparmaq üçün əlverişli beynəlxalq mühit yaratmalıdır. Eyni zamanda, xarici siyasət elə qurulmalıdır ki, onun iqtisadi bəhrələri mümkün qədər tez müddətdə hiss edilsin.

Heydər Əliyev “neft siyasəti”ni məhz bu prinsipə görə formalaşdırmışdı. Biz artıq qeyd etmişik ki, Prezident *İlham Əliyev* dünyanın böyük neft şirkətləri ilə apardığı danışıqlarda hər şeydən öncə Azərbaycanın yeni iqtisadi sistemə keçidinə imkan yaradan amillərə xüsusi əhəmiyyət verirdi. *İlham Əliyev* müzakirələrdə ölkənin suverenliyini, milli maraqlarını, geosiyasi dividendlərini nəzərə çatdırmaqla, iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına imkan yaradan şəraitin formalaşmasına diqqət yetirirdi. Çünki daxili bazar güclü və müstəqil olmayanda, onun transformasiyasını həyata keçirmək çoxlu sayda xarici amillərdən asılı olur. Bu, bazar iqtisadiyyatını yox, kənardan asılı olan bazar sistemini formalaşdırır. Əsasən xaricdən gətirilən malların hesabına yaşayan iqtisadi sistemdə qiymətləri sərbəstləşdirməklə, iqtisadiyyatı inhisarsızlaşdırmaqla, maliyyəni stabilləşdirməklə və əhalinin sosial tələbatını ödəməklə belə davamlı fəaliyyət göstərən dayanıqlı iqtisadi sistem qurmaq imkansızdır. Bunun təsdiqini dünya maliyyə böhranına müxtəlif ölkələrin iqtisadi sisteminin necə reaksiya verməsində görə bilərik. Yunanıstan kimi dövlətin iqtisadi sistemi dərin böhran içərisindədir, bir çox ölkələr ağır zamanlarını yaşayırlar.

Azərbaycanın iqtisadiyyatı isə global maliyyə böhramına çox davamlı olduğunu sübut etdi.

Nəzəriyyələr və konsepsiyalar ideya baxımından gözəl ola bilər. Ancaq iqtisadiyyata real vəziyyətinə görə qiymət vermək lazımdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyəti onun daha düşünülmüş və təkmil model əsasında fəaliyyət göstərdiyini təsdiq edir. Buna xarici siyasətdə bazar iqtisadiyyatına tədrici keçidi təmin etmək üçün atılan addımlar birbaşa təsirini göstərmişdir.

Xarici siyasətdə plüralistik demokratiyanın inkişaf etdirilməsi məsələsi də ciddi surətdə əksini tapmalıdır. Məlumdur ki, demokratik həyat tərzı müasir dünyanın tələblərindən biridir. **Ancaq demokratiya hardansa ixrac edilən bir proses ola bilməz. O, cəmiyyətin daxili təkamülünün birbaşa nəticəsi olmalıdır. Həmin proses isə özlüyündə mürəkkəb struktura malikdir. Onun gerçəkləşməsi üçün zaman tələb olunur.** Yəni demokratiyanın bərqərar olması dövlətin fəaliyyətindən, cəmiyyətin inkişafından və hakimiyyət-cəmiyyət münasibətlərinin necə formalaşmasından birbaşa asılıdır.

Xarici siyasət də bu prosesdən kənarda təsəvvür edilə bilməz. Əslində, xarici siyasət cəmiyyətin varlığını, tərəqqisini, yeniləşməsini təmin edən əlverişli beynəlxalq mühit formalaşdırmaqla məşğuldur. Totalitar rejimdən demokratiyaya keçid edən dövlətlərdə bu məsələ daha da aktuallaşır. Yəni Azərbaycan dövlət səviyyəsində yeniləşmə və demokratikləşmə kursunu sistemli olaraq həyata keçirir. Xarici siyasət ölkədə demokratikləşmənin inkişaf etməsinə mühüm töhfələr verir. Bir neçə misalla bunu aydınlaşdırı bilərik.

Təcrübə göstərir ki, demokratikləşmə adı altında kənardan cəmiyyətə müxtəlif istiqamətlərdən dağıdıcı təsirlər olur. Onların təhlükəli cəhəti öz maraqlarına uyğun olan dəyərlərin demokratikləşmənin elementləri kimi insanların şüuruna yeridilməsindədir. Məsələn, iqtisadiyyatın ölkənin milli maraqlarına cavab verməyən sahələrinin süni inkişaf etdirilməsinə cəhdlər olur. Yaxud milli azlıqların hüququnun qorunması adı altında separatizmi alovlandıran təbliğat aparır, müəyyən qeyri-hökumət qurumları yaratmağa çalışırlar. İnsan haqlarının qorunması və yaxud “siyasi məhbusların” hüquqlarının

təmini təşəbbüsü ilə cəmiyyət parçalayıcı, radikallaşdırıcı işlər görməyə təhrik edilir.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlindən dini amildən süni istifadə halları daha təhlükəli vəziyyətə gətirib çıxarmışdı. Müxtəlif dini təriqətlər qanunsuz fəaliyyət göstərərək, əhalini səhv yola sürükləməyə çalışırlar. Xüsusilə, yeniyetmələr və gənclər bu təxribatların qurbanı olurlar. Onları həmin dini təriqətlərin sıralarına müxtəlif şirnikdirici yolla qatandan sonra öz vətənlərinə və dövlətlərinə qarşı istifadə edirlər.

Ən təhlükəlisi odur ki, bu dağıdıcı hərəkatları demokratiya nümunəsi, onların qarşısının alınmasını isə insan haqlarının pozulması kimi təqdim etməyə çalışırlar. Bununla bağlı çoxlu sayda misallar göstərə bilərik. Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanlarının hesabatlarında həmin faktlar öz ifadəsini tapmışdır. Cəmiyyətin bunlardan çox zərər gördüyünü bilir.

Bütün bunlar ölkədə demokratiyanın bərqərar olması prosesinin mürəkkəb olmaqla yanaşı, həm də ziddiyyətli məqamlarla müşayiət olunduğunu göstərir. İnformasiya mübadiləsi və ölkələr arasında müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı əlaqələr sürətlə inkişaf etdikcə, ziddiyyətli məqamlar da arta bilər. Bunun hansısa qadağalarla qarşısını almaq mümkün deyil. Cəmiyyətin daxildən demokratik həyat tərzinə hazır olması kənardan olan dağıdıcı təsirləri neytrallaşdırır. Buna yardım edən vasitələrdən biri qanunun aliliyidir. Ona görə də, daxili və xarici siyasətində Azərbaycan qanunun aliliyinin bərqərar olmasına ciddi əhəmiyyət verir.

Bu məsələnin iki tərəfi vardır. Əvvəla, Azərbaycan cəmiyyəti qanunlarla idarə olunur. Qanunlarla idarə olunan cəmiyyətdə demokratik həmrəylik mövcud olur. **Demokratik həmrəylik hər kəsin eyni cür düşünməsi anlamını daşımır. Əksinə, cəmiyyət fərqli düşüncələrin (plüralizmin) birliyindən ibarətdir. Vətəndaşlar söz azadlığına sahibdirlər.** Müxtəlif dinlərin nümayəndələri bir-birlərinə dözümlüləklə yanaşırlar. Belə mühit üçün çoxlu sayda vətəndaş birlikləri, qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) formalaşdırmaq lazım gəlir. Bu təşkilatlar cəmiyyətdə şəffaflığa yardım edirlər. Bu plüralist demokratiyanın

mühüm şərtlərindən biridir. İctimai təşkilatların yaradılması təkcə ölkədaxili şərtlərdən qaynaqlanan proses deyil. Çünki həmin təşkilatlar xarici dövlətlərdəki müvafiq qurumlarla daim qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların arasında təcrübə, bilik, informasiya və başqa növ mübadilələr aparılır. Lakin bu prosesin Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun gəlməyən tendensiya çevrilməsinə imkan verilməməlidir. Çünki demokratikləşmə antimillilik olmaq, vətəndaşı olduğu dövləti zəiflətmək mənasını vermir. Əksinə, demokratiya və liberalizmin banilərindən sayılan *C.Lokk* və *İ.Kant* vətəndaşların cəmiyyətin qanunlarına mütləq əməl etməsi şərtini çox vacib sayırdılar. Onların fikirlərinə görə, vətəndaş qanunlara, ictimai qaydalara əməl etməyin əhəmiyyətini dərk etmədikdə, demokratik qaydaların bərqərar olması mümkünsüz olur.

Bəziləri problemin bu tərəfini qəbul etmək istəmir və özbaşınalığı demokratiya kimi anlayırlar. Özbaşınalıq olan yerdə hərc-mərclik olur. **Demokratiya isə hər şeydən öncə vətəndaş məsuliyyəti deməkdir.** Məsələnin bu aspekti müasir Azərbaycan filosoflarının əsərlərində təhlil edilmişdir. Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz problemin başqa tərəfi xarici ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrə bağlıdır.

İkincisi, hər bir müstəqil dövlət beynəlxalq aləmdə özü üçün əlverişli mühit formalaşdırmağa çalışır. Azərbaycan plüralistik demokratiyanın inkişafı istiqamətində dünyanın müxtəlif ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri qurarkən, bu məqamı nəzərə alır. Bir tərəfdən, ölkədə formalaşan ictimai qurumların beynəlxalq aləmə çıxışını asanlaşdırır, müvafiq qanuni mühit yaradır. Digər tərəfdən isə, kənardan ola biləcək dağıdıcı təsirləri aradan qaldırır.

Xarici siyasi-diplomatik fəaliyyətdə bu məqam ciddi yer tutmalıdır. Çünki yuxarıda vurğuladığımız kimi, müxtəlif adlarla beynəlxalq əlaqə kanallarından istifadə edərək, dövlətin əleyhinə çalışanlar az deyil. İlk baxışdan demokratik görünən, insan haqlarının müdafiəsi mənasını verən elə layihələri həyata keçirmək istəyirlər ki, nəticəsi ölkənin təhlükəsizliyi, mənəvi-əxlaqi inkişafı üçün çox ağır ola bilər.

Bir neçə il bundan əvvəl Azərbaycan ordusunun hərbi sirlərini KİV-ə ötürməyə, əsgərlərimizin mənəvi durumunu pozmağa və xalq-

ordu ziddiyyəti yaratmağa çalışanlar da oldu. Hərbi hissələrdə müxtəlif səbəblərdən baş verən faciəli hadisələri anti-Azərbaycan kampaniyası yaratmaq üçün qərəzli üsulla təqdim etməyə çalışdılar. 2008-2012-ci illər Azərbaycan mətbuatında bununla bağlı xeyli məlumatlar dərc olunub. Düşündürücü hal ondan ibarətdir ki, bu kampaniyanı Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bəzi QHT-lər aparırdı. Əshndə, xaricdəki bəzi qüvvələr onların vasitəsi ilə ordunu xalqa qarşı qoymağa çalışırdılar. İctimaiyyət və dövlət orqanları bu pozucu fəaliyyəti zərərsizləşdirə bildi. Əks halda, Azərbaycanda nələr ola biləcəyini təsəvvür etmək çətin deyil. Təbii ki, QHT-lər yuxarıda təsvir etdiyimiz istiqamətdə fəaliyyət göstərsə, bunun demokratiyaya və söz azadlığına heç bir aidiyyəti yoxdur. Xarici siyasət bu kimi fəaliyyətlərin kənardakı mənbəyini müəyyənləşdirib ifşa etməlidir.

Başqa misal olaraq, “siyasi məhbus” və insan haqları ilə bağlı aparılan bir sıra kampaniyaları göstərə bilərik. Bu məsələlərin dərinliyinə varmadan onu deyək ki, beynəlxalq qurumların həmin proseslərdən istifadə edərək, Azərbaycana nə qədər təzyiqlər etməyə çalışdıqları unudulmayıb. AŞPA-da bununla bağlı xeyli debatlar oldu. Azərbaycanın diplomatik fəaliyyəti bu kimi cəhdləri puça çıxardı. Əgər həmin prosesin qarşısı alınmasaydı, Azərbaycanda demokratiyadan əsər-əlamət qalmazdı. Ölkəni özbaşınalıq, qanunsuzluq və hərc-mərclik bürüyərdi. Bu da Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi qışqananların dəyirmanına su tökmək demək olardı.

Azərbaycan beynəlxalq qurumlarda özünün hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakını təmin etmək istiqamətində fəallıq göstərir. Həmin istiqamətdə qarşılıqlı təmaslar genişləndikcə və ortaq layihələr reallaşdıqca, Azərbaycan həqiqətləri dünyaya məlum olur. Eyni zamanda, yerli şəraitə uyğunlaşdırmaqla, beynəlxalq təcrübəni Azərbaycanda yaymaq imkanı yaranır. Demokratik cəmiyyətin formalaşdırılması üçün bunlar olduqca vacibdir.

Azərbaycan təşkilatlarının insan haqları və gənclərin ictimai fəallığı sahələrində xarici qurumlarla əməkdaşlığı bir çox məsələlərə də aydınlıq gətirir. Azərbaycanın diplomatik korpusları bu prosesdə yaxından iştirak edir. Məsələn, azərbaycanlı gənclərin İslam Əməkdaşlıq

Təşkilatı (İƏT) çərçivəsində fəallığı, Avropanın bir çox qurumları ilə əlaqələrin genişlənməsi demokratik mühitin inkişafına böyük köməklik edir. Bu cür qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi Azərbaycan xarici siyasət idarəsinin birbaşa fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Bütövlükdə, Azərbaycanın xarici siyasətində beynəlxalq təşkilatlarda ölkənin mənfi imicinin yaradılmasına qarşı mübarizə əsas yerlərdən birini tutur. Əsassız ittihamlarla Azərbaycana qarşı sənədlər hazırlayıb, burada pozucu fəaliyyət göstərmək istəyənlərin qarşısını ilk növbədə diplomatik addımlarla almaq lazımdır. Azərbaycanda “Avroviziya” beynəlxalq mahnı müsabiqəsi keçirildən əvvəldə AŞPA-da bəzi qruplar anti-Azərbaycan kampaniyası təşkil etməyə çalışdılar. Onlar Azərbaycanda insan haqları və “siyasi məhbus” məsələsi ilə bağlı əsassız ittihamlar yaymağa başladılar, ölkədə monitorinqlər keçirmək iddiasında oldular. Azərbaycan diplomatiyası bunların qarşısını qətiyyətlə aldı.

Aydındır ki, Azərbaycan haqqında mənfi təsəvvür yaradanlar ölkədə demokratiyanın inkişaf etmədiyini nümayiş etdirmək istəyirlər. Azərbaycan xalqının ümumiyyətlə, demokratik təbiətə malik olmadığı təəssüratını yaratmağa çalışırlar. Burada isə əsas məqsəd Azərbaycanda bütövlükdə demokratik dövlətin yaranmayacağını beyinlərə yeritməkdir. Aydın olur ki, bu kimi təxribatçı hərəkətlərin arxasında, həmçinin, Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq niyyətləri durur. Guya ermənilərin haqlarını Azərbaycan dövlət və cəmiyyət olaraq təmin edə bilməz. Ona görə də, “mədəni” ermənilər “vəhşi” azərbaycanlılarla bir dövlətdə yaşamaq deyillər.

Bu müqayisələr aydın göstərir ki, Azərbaycanda demokratik cəmiyyət quruculuğu təkcə daxili əhəmiyyət daşımır, bu, həm də beynəlxalq miqyasda dövlətin və xalqın imici ilə bağlı olan məsələdir. Xarici siyasətin prioritetləri sırasında plüralistik demokratiyanın inkişafı məsələsinin ayrıca yeri vardır. Təbii ki, həmin aspekt xarici siyasətin digər prioritetləri ilə sıx əlaqəlidir. Onları bir-birindən ayırmaq olmaz. Diplomatiya və siyasi fəaliyyətdə cəmiyyətdə demokratiyanın inkişafı ilə təhlükəsizliyin təmini, beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın genişlənməsi, ərəzi bütövlüyünün bərpası və Ermənistanın

təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması paralel aparılır. Yekunda bütün bu aspektlərin hamısı Azərbaycanın milli suverenliyinin təmininə, demokratik və güclü dövlət quruculuğuna xidmət edir.

4.3. Böhranlı situasiyaların həlli: ərazi bütövlüyünün təmini və regional təhlükəsizlik

Rusiyanın keçmiş xarici işlər naziri, 2004-2007-ci illərdə bu ölkənin Təhlükəsizlik Şurasının katibi olmuş *İqor İvanov* yazır ki, **dünya sisteminin keçən əsrin 80-ci illərindən başlayan yenidən qurulması prosesi başa çatmayıb. Bir çox dəyişikliklərin təsirini onilliklərdən sonra hiss edəcəyik. Lakin bu keçid hələ də ağır proseslərlə müşayiət olunur** (4.3.1).

İ.İvanovun işarə etdiyi ağır proseslər sırasında böhranlı situasiyaların yaranması xüsusi yer tutur. Bir vaxtlar BMT Baş katibinin köməkçisi işləmiş kanadalı beynəlxalq münasibətlər professoru *Rameş Takur* hesab edir ki, BMT “aralarında fikir ayrılıqları dərin olan dövlətlər arasında milli maraqları uyğunlaşdırma mərkəzi və onları barışdıran vasitəçi ola bilməyəcək” (4.3.2). Dünyanın tanınmış siyasətşünasları *Z.Bjezinski*, *H.Kissincer*, *F.Zəkəriyyə* və başqaları da böhranlı situasiyaların həllinin mürəkkəb bir proses olduğunu vurğulayırlar. Rusiya 2012-ci ildə qəbul etdiyi “Rusiya Federasiyasının xarici siyasət kursunu reallaşdırmaq tədbirləri haqqında” sənədə ayrıca bənd kimi “böhranlı situasiyaların tənzimlənməsini” salmışdır (bax: 4.3.3).

Göründüyü kimi, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, böhranlı situasiyaların, müxtəlif təbiətli münaqişələrin yaranması dünya ictimaiyyətini narahat edən əsas problemlərdəndir.

Azərbaycan da 1988-ci ildən başlayaraq, özünün istəmədiyi halda münaqişəyə cəlb edildi. Ermənistan tərəfdən dəstəklənən Dağlıq Qarabağda yaşayan bir qrup erməni millətçiləri separatçı fəaliyyətə başladılar. SSRİ-nin dağılması ilə bu münaqişə Ermənistanla Azərbaycan arasında müharibəyə çevrildi. Xaricdən güclü dəstək alan Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazilərinin 20 faizini

işğal etdi. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi belə başladı.

Sonrakı proseslər göstərdi ki, bu münaqişəyə kənar qüvvələrin ciddi təsiri var və onlar təcavüzkarə geniş dəstək verməklə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etməsinə maneə törədirlər.

Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdandan sonra ölkənin ərazi bütövlüyünün təmini xarici siyasətin başlıca prioriteti, milli strategiyanın əsas müddəası kimi qəbul edildi. *Heydər Əliyev* bu məsələni həmişə diqqətə çatdırırdı. Onun beynəlxalq tədbirlərdə çıxışında münaqişənin həlli və ərazi bütövlüyünün təmini mütləq yer alırdı.

Hər kəs yaxşı başa düşürdü ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Cənub Qafqazda təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin olunması yolunda ciddi maneədir. Lakin məhz sovetlərin dağılması ilə bu problem daha gərgin xarakter aldı. Münaqişənin beynəlxalq müzakirə mövzusunə çevrilməsi, onun həll edilməsi imkanlarını xeyli çətinləşdirdi. Yəni məsələ faktiki olaraq, dünya üzrə böhranlı situasiyaları həll etməyin etibarlı mexanizminin olmaması ilə sıx bağlıdır. BMT-nin özü bu növ problemlərin həllində acizlik göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan rəhbərliyinin problemini daim gündəmdə saxlaması, onu milli strateji məqsəd səviyyəsinə qaldırması olduqca təqdirəlayiqdir.

BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, NATO, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatlar və qurumlar çərçivəsində Azərbaycan bu münaqişənin həll edilməsi zərurətini təkid edir. Xarici siyasətin bu fəallığı həmin təşkilatlarda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi ilə bağlı çoxlu sayda sənəd qəbul edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurası münaqişə ilə bağlı 4 qətnamə qəbul etmişdir. BMT TŞ-nin sədrləri isə 7 dəfə həmin məsələ ilə bağlı bəyanat vermişdir (bax: 4.3.4, s.100-111). Bundan başqa, BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən sənədlər qəbul edilib. 2008-ci il martın 14-də “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” adlı sənəd qəbul edilib. Həmin sənədin 2-ci bəndində yazılıb: **“BMT Baş Məclisi... Ermənistanın bütün qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının işğal altında olan bütün ərazilərini**

dərhal, tam və qeyd-şərtsiz tərk etmələrini tələb edir” (4.3.4, s.111). 5-ci bənddə isə qeyd olunur ki, **BMT Baş Məclisi... “bir daha təsdiq edir ki, heç bir dövlət Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğalının nəticələrindən gələn vəziyyəti hüquqi olaraq tanınamalı, eləcə də bu vəziyyətin saxlanması üçün hər hansı yardım və dəstək göstərməməlidir”** (4.3.4, s.111). Bu iki bəndin müddəaları nəyi ifadə edir? Birincisi, Ermənistan hələ də işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərini tərk etməyib. Azərbaycanın dəfələrlə bu məsələni beynəlxalq təşkilatlarda qaldırmasına, bir çox sənədin qəbul edilməsinə baxmayaraq, kiçik bir dövlət olan Ermənistan bunların heç birinə əməl etmir. Səbəb nədir? Bunu həmin sənədin 5-ci bəndində BMT dolayısı ilə etiraf edir. Yəni Birləşmiş Millətlər Təşkilatı bir daha xəbərdarlıq edir ki, heç bir dövlət bu vəziyyətin saxlanması üçün hər hansı yardım və dəstək göstərməməlidir!

Baş Məclisin hansı dövlətlərə işarə etdiyi aydındır. Ermənistan silah satanlar, onu hər vəchlə qoruyanlar, hər il Dağlıq Qarabağdakı separatçılara milyonlarla maliyyə yardımı ayıranlar, oraya deputatlarını göndərənlər, rəsmi İrəvana külli miqdarda maliyyə və hərbi-texniki yardım edənlər hamıya məlumdur. Bunlar məlum olduğu halda, təcavüzkar Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdən çıxması təmin edilmir. Bununla da Cənub Qafqazda münaqişələri həll etmək mümkün olmur, regional təhlükəsizliyə təhdidlər qalır. Hətta bəzən bu təhdidlər Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyini saxlaması ucbatından daha kəskin xarakter alır. Bölgə müharibənin astanasına gəlir.

ATƏT münaqişənin həlli ilə bağlı 1992-2002-ci illərdə 7 sənəd qəbul edib! Avropa İttifaqı da həmin dövr ərzində problemlə əlaqəli 7 sənəd hazırlayıb. AŞPA-nın 1992-2005-ci illərdə münaqişənin həlli ilə bağlı qəbul etdiyi sənədlərin sayı 11-dir! İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) isə 1993-2008-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində yaranmış vəziyyətlə əlaqəli 15 sənəd hazırlayıb! NATO-nun da münaqişə ilə bağlı mövqeyini nümayiş etdirən qərarları var.

İƏT-i hesaba almasaq, beynəlxalq təşkilatlar münaqişə ilə bağlı 43 sənəd qəbul edib! İƏT ilə birlikdə isə onların sayı 58-dir! Buraya

ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr dövlətlərinin başçılarının mütəmadi olaraq verdikləri bəyanatları (məsələn, 2009-cu il L'Aquila, 2010-cu il Muskoka, Dovil və 2012-ci il Los-Kabos bəyanatlarını) və münaqişənin həlli vəzifəsinin tapşırıldığı həmsədrlərin özlərinin verdikləri bəyanatları əlavə etmək olar. Eyni zamanda, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşlərindən sonra verilən bəyanatları, ayrı-ayrı beynəlxalq toplantılarda və konfranslarda aparılan müzakirələri və qəbul edilən sənədləri, NATO-nun, Avropa Şurasının və digər qurumların hazırladığı müraciətləri də nəzərə alsaq, onda etiraf etməli olarıq ki, Ermənistanın dövlət kimi bütün sahələrdəki gücünü bir neçə dəfə üstələyən gücə sahib sənədlər arxivə yaranmışdır. Bütün bunlar çox məqamlardan xəbər verir.

Əvvələ, Azərbaycan diplomatiyası çox aktiv surətdə münaqişənin həlli və ölkənin ərazi bütövlüyünün təmini məsələsini dünya siyasətinin gündəminə gətirib. Demək olar ki, hər bir ciddi beynəlxalq toplantıda Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün nəticələri diqqətə çatdırılır.

Ulu öndər Heydər Əliyev xəritədə konkret göstərmək və izah etməklə həmişə insanlara problemin mahiyyətini anladır. Bu, informasiya blokadasını qırmaqda Azərbaycana çox yardım etdi. Xarici siyasətimizdə Dağlıq Qarabağ probleminin həllinin əsas prioritet olması diplomatik fəaliyyətdə öz əksini tapır. Azərbaycan yorulmadan bu məsələnin aktuallığını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdadır.

İkincisi, beynəlxalq miqyasda böhranlı situasiyaların həllinin beynəlxalq hüquqa əsaslanan konkret mexanizminin olmaması Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini çətinliklərə salmışdır. Bu mənada beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri sənədlər, təəssüf ki, real təsir gücünə malik deyildir, bu sənədlərdə göstərilən mövqeyin reallaşması üçün dünyanın aparıcı dövlətləri maraqlı görünmürlər. Bu sənədlər hazırda daha çox arxiv materiallarına bənzəyir.

Üçüncüsü, beynəlxalq təşkilatlar münaqişə ilə əlaqəli qəbul etdikləri sənədlərin həyata keçirilməsini təmin edə bilmədiklərindən, Ermənistan özünü cəzasız hiss edir və daha da barışmaz mövqe tutur. Qəbul edilən onlarla sənədə Ermənistan rəhbərliyi adı kağız

parçası kimi baxmağa vardıq etmişdir. Bu, bütövlükdə regionda və elə dünyada da çox təhlükəli tendensiyanın inkişaf etməsinə səbəb olur.

Dördüncüsü, beynəlxalq təşkilatların məsələyə aid çoxlu sayda sənəd qəbul etməsinə rəğmən, Ermənistan kiçik bir dövlət olaraq problemin həllini bu qədər uzada bilməzdi. Reallıq ondan ibarətdir ki, dünyanın böyük dövlətləri sırasında və həmin sənədləri qəbul edən beynəlxalq təşkilatlarda Ermənistanı müxtəlif səbəblərə görə dəstəkləyən xeyli qüvvələr vardır. Onlar sözdə münaqişənin ədalətli həllini qəbul etdiklərini deyirlər, sənədlər qəbul edirlər, ancaq bu sənədlərin yerinə yetirilməsi üçün heç bir addım atmırlar.

Yəni beynəlxalq aləmdə müsəlman ölkələrinin gözündən düşməmək və ziddiyyətlər yaratmamaq üçün ədalətin Azərbaycan tərəfində olduğunu etiraf edirlər. Lakin bunu real olaraq həyata keçirmirlər və Azərbaycanın da qarşısını almağa çalışırlar. Bu, onların müxtəlif şərtlər qoymasından hiss edilir. Təhlükəsizliyin təmin edilməsi və sabitliyin saxlanmasını bəhanə edərək, müəyyən məhdudiyyətlər irəli sürmələrindən aydın olur. Bir tərəfdən, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində yaranmış vəziyyətin bu cür qalmasının mümkünsüzlüyünü qeyd edirlər, digər tərəfdən isə, “bu mümkünsüzlük sindromundan qurtulmaq” üçün heç bir təsirli addım atmırlar.

Bizim bu qənaətimiz üçün əsas arqumentlərdən biri İraq, İran, Əfqanıstan, Liviya, Misir, Suriya məsələlərində qəbul edilən sənədlərin dərhal yerinə yetirilməsi faktlarıdır. Sadalanan dövlətlərin hər biri Ermənistandan dəfələrlə qüdrətli ölkələrdir.

İraq Küveyti işğal edəndə onlara “problemi öz aranızda həll edin”, demədilər. Dərhal hadisəyə reaksiya verib, İraqa qarşı hərbi əməliyyatlara başladılar. Təbii ki, öncə BMT-nin müvafiq mandatını aldılar. Əfqanıstan və Liviya da eyni ssenarinin hədəfi oldu. Yəni bu dövlətlərə təsir etmək vasitəsi, üsulu və yollarını çox tez tapdılar.

Ermənistana qarşı isə nədənsə “heç bir üsul tapa bilmirlər”. Müxtəlif bəhanələr gətirirlər. Gah erməni diasporunun qüdrətindən, gah regionda baş verə biləcək fəlakətlərdən, gah da Cənub Qafqaz dövlətlərinin müstəqilliyini itirmək təhlükəsinin yaranmasından da-

nışırırlar. Təbii ki, bu fikirlərin müəyyən əsası vardır. Lakin bu əsaslar yalnız böyük dövlətlər təcavüzkarla təcavüzə məruz qalanı fərqləndirmədikdə yaranır. Hazırkı qeyri-müəyyən vəziyyət məhz bundan qaynaqlanır.

Beynəlxalq təşkilatların hazırladıqları sənədlərin taleyi haqqında daha aydın təsəvvür əldə etmək üçün AŞPA-nın 2005-ci ildə qəbul etdiyi qətnaməyə nəzər salaq. Həmin qətnamə Azərbaycan diplomatiyasının, başda Prezident *İlham Əliyev* olmaqla, çox böyük fəallığı nəticəsində qəbul edilmişdi. Həmin hadisəyə qədər Azərbaycanın bu təşkilatdakı nümayəndə heyəti geniş diplomatik fəaliyyət göstərmişdi. 2005-ci ilin yanvarında AŞPA “ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə” adlı 1416 sayılı qətnamə qəbul etdi (bax: 4.3.5). Qətnamənin 3-cü bəndində yazılıb: **“Assambleya Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının 822 (1993), 853 (1993), 874 (1993) və 884 (1993) sayılı qətnamələrini xatırladır və əlaqədar tərəflərin, xüsusilə silahlı əməliyyatlardan çəkinməklə və istənilən işğal olunmuş ərazilərdən silahlı qüvvələri çıxarmaqla, onlara riayət etməsini təkid edir.** Assambleya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının 853 (1993) sayılı qətnaməsində ifadə olunmuş tələbə tərəfdar çıxır və beləliklə, bütün üzv dövlətlərin münaqişənin intensivləşdirilməsinə və ya ərazinin işğalının davam etməsinə gətirib çıxara bilən silah və sursat təchizatından çəkinməsinə təkid edir” (4.3.5).

Göründüyü kimi, AŞPA Ermənistandan işğal olunmuş ərazilərdən silahlı qüvvələrini çıxarmağı tələb edir. Eyni zamanda, AŞPA BMT-nin münaqişə ilə bağlı qəbul etdiyi dörd qətnamənin yerinə yetirilməsində israrlıdır. Həmin bağlılıqda üzv dövlətləri münaqişənin intensivləşməsinə gətirib çıxara bilən davranışlara yol verməməyə çağırır. Aydın ifadə olunmuş fikirlərdir. AŞPA sonrakı bənddə mövqeyini daha konkret ifadə edir və münaqişə edən tərəflərdən üzrlərinə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirmələrini tələb edir. 4-cü bənddə deyilir: “Assambleya xatırladır ki, həm Ermənistan, həm də Azərbaycan 2001-ci ilin yanvarında Avropa Şurasına daxil olarkən,

öz qonşularına qarşı zor tətbiq etmək hədəsindən çəkinməklə, münafişəni yalnız dinc vasitələrlə həll etmək öhdəliyini götürmüşlər. Eyni zamanda, Ermənistan münafişənin həllini təşviq etmək üçün Dağlıq Qarabağ üzərində əhəmiyyətli təsirdən istifadə etməyi öz üzərinə götürmüşdür. Assambleya hər iki ölkənin hökumətlərinin bu öhdəliklərə əməl etməsini, eləcə də bir-birinə qarşı silahlı qüvvələrdən istifadə etməkdən və hərbi əməliyyatları təbliğ etməkdən çəkinməsini təkid edir” (4.3.5).

Ermənistan Dağlıq Qarabağdakı qanunsuz rejimi nəinki problemi həll etməyə təşviq etdi, hətta onun daha radikal mövqe tutmasında yeni imkanlar yaratdı və bunu Dağlıq Qarabağdakı separatçılara hər cür yardımları artırmaqla etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistana bu işdə bir neçə böyük dövlət də yardım göstərir. Bütün bunların hansı nəticələr verməsi ilə bağlı AŞPA-nın sədri olmuş *Mövlud Çavuşoğlu* 2011-ci ilin yanvarında verdiyi bir müsahibədə mövqeyini bildirib. *M.Çavuşoğlu* AŞPA-da Dağlıq Qarabağ üzrə alt komitənin fəaliyyətini bərpa etmək istədiklərini söyləmişdi (4.3.6). O, məqsədin “AŞPA-nın 2005-ci ildə münafişəyə dair qəbul etdiyi 1416 sayılı qətnaməni həyata keçirmək”dən ibarət olduğunu vurğulamışdı. **Yəni AŞPA 6 il müddətində qətnamədə qoyduğu tələblərin heç birinin yerinə yetirilməsinə nail ola bilməmişdi. Ermənistan rəhbərliyi isə Dağlıq Qarabağ üzrə alt komitələrin yaradılmasını AŞPA sədrinin şəxsi fikri adlandırmışdı (bax: 4.3.6). Rəsmi İrəvan cəzalandırılmayacağından arxayın olduğu üçün Avropanın rəsmi qurumunun qəbul etdiyi qərara istehza ilə yanaşır.**

AŞPA kimi, digər beynəlxalq qurumlar da qəbul etdikləri qərarlara əməl olunmasının vacibliyini vurğulayırlar. Lakin real olaraq heç bir dəyişiklik baş vermir. Bunlar münafişələrin həlli və ərazi bütövlüyünün təmini ilə bağlı Azərbaycan diplomatiyasının qarşısında nə qədər çətin bir vəzifənin durduğunu göstərir. Bu vəzifənin çətinliyini iki səviyyədə nəzərdən keçirmək olar.

Birinci səviyyə qlobal miqyasda böhranlı situasiyaların tənzimlənməsi mexanizmlərinin səmərəsizliyini ifadə edir. Obrazlı

desək, böhranlı situasiyaları həll etməli olan mexanizmlərin özləri böhran keçirir. Dünyanın əsas güc mərkəzlərinin öz aralarında razılığa gələ bilməməsi regionda sağlam münasibətlər sistemi yaratmağa mane olur. Aqressiv xarici siyasət yeridən dövlətlər də bu qeyri-müəyyənlikdən istifadə edərək, münafişələri həll edilməz problemə çevirir, çıxılmaz vəziyyətə salırlar.

İkinci səviyyə regional təhlükəsizliyin müxtəlif elementləri arasında uyğunluğun təmin edilməsinin mürəkkəbliyindən ibarətdir. Biz Dağlıq Qarabağ münafişəsi ilə yanaşı, qanunsuz silah və digər daşımaları və Xəzər dənizi hövzəsinin hərbsizləşdirilməsi məsələsini nəzərdə tuturuq. Bu problemlərin hər biri çətin həll ediləndir. Onları birləşdirən ortaq məqam beynəlxalq miqyasda baş verən proseslərlə bağlılıqlarıdır.

Xəzər dənizi hövzəsinin hərbsizləşdirilməsi məsələsi ABŞ, Avropa, Rusiya və İran arasında gedən geosiyasi mübarizənin güclənməsi fonunda həll edilməlidir. Region dövlətləri Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Rusiya və İran Xəzərin təhlükəsizliyi ilə bağlı ortaq mövqeyə hələl gələ bilməyiblər.

Məsələnin kökü Xəzərin statusu ilə bağlı razılığın əldə olunmamasındadır. 1998-ci ilin iyulunda Qazaxıstanla Rusiya arasında Xəzər dənizinin şimal hissəsinin dibinin bölünməsi ilə bağlı razılaşma əldə edildi. 2001-ci il noyabrın 29-da isə Azərbaycanla Qazaxıstan arasında Xəzər dənizinin dibinin bölünməsi ilə bağlı müqavilə imzalandı. 2003-cü il mayın 14-də Rusiya, Qazaxıstan və Azərbaycan arasında Xəzərin dibinin bölünməsi üzrə üçtərəfli saziş bağlandı. İran bu sazişlərin heç birini qəbul etmir və SSRİ ilə imzaladığı müqavilənin şərtlərini yada salır. İran yalnız 2003-cü ildə digər Xəzəryanı ölkələrlə (Azərbaycan, Qazaxıstan, Rusiya və Türkmənistan) birlikdə dəniz mühitimin qorunması ilə bağlı cərcivə sazişi imzalayıb. Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı həll edilməmiş çoxlu məsələlər isə hələ də qalır. Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini 2012-ci ilin aprelində həmin problemin Astanadakı müzakirəsindən sonra vurğulamışdı: “Hesab edirəm ki, 2013-cü ildə də bu proses davam edəcək, belə ki, başa çatdırılmasına ehtiyac olan

çoxlu sayda məsələlər var” (4.3.7). Mütəxəssislər bu problemin yaxın zamanlarda həllini tapacağına elə də inanmırlar.

Bununla bir tərəfdən, Xəzərin hüquqi statusu müəyyən edilməmiş qalır, digər tərəfdən isə, Qərb regionda yeni enerji layihələrini reallaşdırmağa çalışır. İki problemin mənəşəsində qalan Xəzər hövzəsində risk amili artır. Xəzəryanı hövzənin böyük dövlətləri olan Rusiya və İran dənizdə hərbi gücünü artırır. Qazaxıstan da bu istiqamətdə addımlar atır. Türkmənistanın dənizdə hərbi gücünü artırmaqla bağlı tədbirlər gördüyü barədə mediada məlumatlar gedib.

Proseslər cəm halında Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənəlməsi ilə beynəlxalq enerji layihələri və silahlanmanın sürətlənməsi arasında bir əlaqənin olduğunu göstərir.

Bunlardan əlavə, həmin prosesləri Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqələndirmək cəhdləri də düşündürücüdür. Faktiki olaraq, regionun təhlükəsizliyi problemi ətrafında “geosiyasi blokada” qurulub. Qanunsuz silah satışları bu vəziyyəti daha da kəskinləşdirir. Azərbaycan dəfələrlə Ermənistan qanunsuz silahların satıldığı haqqında dünya ictimaiyyətini məlumatlandırıb. Azərbaycan diplomatiyası bu prosesin qarşısını almaq üçün lazım olan fəallığı göstərir.

Azərbaycan xarici siyasətinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin danışıqlar yolu ilə həll edilməsi üçün regionda sabitliyin və təhlükəsizliyin təmini məsələlərini bir-biri ilə əlaqələndirməsi başadüşüləndir. Regionda vəziyyət nə qədər çox qarışıq olsa, Ermənistanın əl-qolu da bir o qədər açılar.

Rəsmi İrəvan yaxşı bilir ki, münaqişənin ədalətli həlli üçün bölgədə beynəlxalq hüquqa riayət edilməlidir. Ədalət, hüquq isə Azərbaycanın tərəfindədir. Ona görə də, vəziyyəti qeyri-müəyyən saxlamaq, müxtəlif geosiyasi qüvvələri qarşı-qarşıya qoymaq və bölgədə geosiyasi riskləri artırmaqla Ermənistan təcavüzkar siyasətinin ömrünü bir qədər də uzatmağa çalışır. Azərbaycan qanunsuz silah satışı ilə mübarizə aparır, Ermənistan isə bu prosesə təkan verir. Azərbaycan regionda sabitliyin təmin edilməsi üçün addımlar atır, rəsmi İrəvan isə vəziyyəti daha da kəskinləşdirən hərəkətlər edir. Xəzər hövzəsində silahların toplanması Ermənistan sərf edərdi.

Çünki bu halda beynəlxalq enerji layihələri təhlükə altına düşmüş olur ki, bundan da erməni təbliğat maşını istifadə etməyə çalışacaqdı. Bununla Ermənistan Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına əngəl törətmək üçün əlavə fürsət əldə etmiş olardı.

Azərbaycan Xəzər hövzəsinin tam silahsızlandırılmasında maraqlıdır. Region zəngin neft-qaz ehtiyatlarına malikdir. Onlardan istifadə etmək üçün sabit geosiyasi vəziyyət yaranmalıdır. Azərbaycan yalnız özünü yox, həm də bütövlükdə regionun gələcəyini düşünür. Lakin təəssüf ki, dünyada baş verən geosiyasi proseslər dövlətimizi əlavə müdafiə tədbirləri görməyə məcbur edir. Bölgədə sabitliyin təmin edilməsi üçün Azərbaycanın güclü ordusu olmalıdır.

Prezident *İlham Əliyev* Bakıda *Heydər Əliyev* adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində xüsusi təyinatlı hərbi təhsil müəssisələrinin 2012-ci il buraxılışına həsr olunmuş mərasimdəki nitqində deyib: **“...əfsuslar olsun ki, müasir dünyada beynəlxalq hüquq normaları pozulur. Biz bu mənzərəni görürük. Bu pozuntular getdikcə daha da geniş vüsət alır. Belə olan halda, əlbəttə, biz də görürük ki, güclü olmasan sənin hüquqların tapdanacaqdır. Biz bu güclənmə prosesini, o cümlədən hərbi potensialımızın gücləndirilməsini artıq bir neçə ildir ki, uğurla aparırıq.** Bəzi hallarda belə bəyanatlar səslənir ki, nə üçün Azərbaycan öz hərbi potensialını gücləndirir? Bu, bölgədə təhlükə yarada bilər. Buna müəyyən şərtlər də verilir. Ancaq mən tam əminəm ki, bu gün Azərbaycan bölgədə sabitləşdirici amildir. Azərbaycanın güclü ordusu bölgədə sabitliyin keşiyində dayanır” (4.3.8).

Azərbaycanın dövlət başçısı beynəlxalq təşkilatların Ermənistanın işğalçı siyasət yeritdiyini təsdiqləyən bir neçə sənəd qəbul etdiyini vurğulayıb. Bunlara baxmayaraq, münaqişə həll edilməyib. Deməli, beynəlxalq hüquq normaları pozulub. O cümlədən, əks tərəf qanunsuz yolla silah almaqdadır. Ermənistan bu hərəkətləri ilə Avropada adi silahların məhdudlaşdırılmasına aid məlum müqavilənin şərtlərinə əməl etmir. Məhz bu kimi şərtlər altında Azərbaycan diplomatiyası regionda qanunsuz silah satışı, Xəzərin demilitarizasiyası və bütövlükdə, münaqişələrin həllinə çalışır. Siyasi-diplomatik fəaliyyətin daha təsirli və səmərəli olması üçün güclü ordumuz olmalıdır.

Azərbaycan Prezidenti əsas vəzifənin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi olduğunu qeyd edib. Ölkəmiz bu münaqişəni danışıqlar yolu ilə həll etməkdə qərarlıdır. Eyni zamanda, ordumuzun güclü olması lazımdır. Prezident *İlham Əliyev* bu məqamı dəqiq ifadə edib: **“Hazırda biz öz gücümüzü artırırıq və eyni zamanda, danışıqlar prosesində də iştirak edirik. Mən tam əminəm ki, ordumuz nə qədər güclü olsa, danışıqlar prosesində mövqeyimiz o qədər güclənər. Bu iki amil arasında birbaşa bağlantı vardır”** (4.3.8).

Yuxarıda qeyd edilənlər münaqişələrin həlli və ərazi bütövlüyünün bərpasının regional təhlükəsizliyin təmini və sabitliyin qorunması ilə bağlı olduğunu göstərir. Qlobal miqyasda yeni qüvvələr balansının formalaşması fonunda həmin bağlantı yeni məzmun çalarları alır. Azərbaycanın regional siyasətinin mahiyyətinin dərk üçün bu məqam çox əhəmiyyətlidir. Cənub Qafqazda regional təhlükəsizlik şərtləri ilə münaqişələri həll etməyin dinc yolunu uyğunlaşdırmaq bölgə dövlətlərindən Azərbaycana xas olan baldır. Qlobal miqyasda yeni qüvvələr balansının formalaşması prosesi regional səviyyədə də analogi dəyişikliklərə səbəb olmalıdır. Yeni dünya nizamının formalaşması başa çatmadığından burada böhranlı situasiyaların yaratdığı risk amilini mütləq nəzərə almaq lazım gəlir. Bu baxımdan Azərbaycanın münaqişələri həll etməyə yönələn diplomatik fəallığı ilə regionda təhlükəsizliyi və sabitliyi təmin etmək istiqamətində apardığı tarazlı siyasəti bir-birini tamamlamalıdır.

Bunun geosiyasi modeli Ulu öndər *Heydər Əliyev* tərəfindən formalaşdırılmışdır. **Böhranlı situasiyalarda tarazlı siyasət kursu prinsipə, bütün dünya üçün yeni modeldir.** Qlobal güclər hazırkı vəziyyətdən çıxış yollarını axtarırlar. Yalnız praktik nəticələr hansı variantın daha səmərəli olduğunu göstərir. **Azərbaycanın keçdiyi yol Heydər Əliyev modelinin tam işlək olduğunu dünyaya nümayiş etdirir.** Ölkəmiz bölgədə lider dövlətdir. Böyük qonşuları ilə tarazlı münasibətlər qurmuşdur. Regional integrasiyada aparıcı rol oynayır. Təkcə bölgənin deyil, həm də dünyanın enerji təhlükəsizliyinin təmini məsələsində ciddi yer tutur. Azərbaycanın xarici siyasətində

regionda təhlükəsizlik və sabitliyin bərqərar olması aspekti böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanın regional siyasətində nəzəri səviyyədə diqqəti daha çox çəkən məqam isə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, münaqişələrin həlli istiqamətində diplomatik fəallıqla bölgənin təhlükəsizlik və sabitliyi üçün aparılan işlər arasında əlaqənin olmasından ibarətdir. Məsələnin bir tərəfi beynəlxalq miqyasda olan təhdidlərin qarşısının alınmasında, digər tərəf isə beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarına integrasiyaya bağlıdır. Bunlar da öz növbəsində xarici siyasətin prioritetlərinə daxildir.

4.4. Beynəlxalq təhdidlər şəraitində əməkdaşlıq imkanları

Dünyada regionlar üzrə təşkilatlanma prosesi getdikcə sürətlənir. Ayırı-ayrı regionlar geosiyasi məsələlərdə daha çox müstəqil mövqe tutmağa çalışır. Qloballaşma proseslərinin genişləndiyi və dərinləşdiyi bir mərhələdə bu qənaət əsassız görünə bilər. Lakin dünyanın qabaqcıl alimləri “unikallaşma” deyilən bir tendensiyanı qeyd edirlər (məsələn, bax: 4.4.1, və 4.4.2).

Burada ziddiyyətli məqam yoxdur. Regionlararası əlaqələrin intensivləşməsi və dərinləşməsi, eyni zamanda, onların öz muxtarlığını saxlaması məsələsini aktuallaşdırır. Ona görə də, geosiyasətdə bütövlükdə qlobal təhlükəsizliklə yanaşı, regional təhlükəsizliyin təmini də aktual problem hesab olunur. Lakin regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsində beynəlxalq miqyaslı təhdidləri mütləq nəzərə almaq lazım gəlir. Yəni burada söhbət hansısa regionun tam muxtariyyətindən gedə bilməz. Əksinə, konkret bir regionun muxtarlığı onun qlobal miqyasda baş verən hadisələrlə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində mümkün olur.

Dünyanın həssas bölgələri üçün bu məsələ daha aktualdır. Beynəlxalq miqyaslı təhdidlərin iki növü Cənub Qafqazdakı vəziyyətə ciddi təsir göstərir. Onlardan biri nüvə silahlarının yayılmasıdır. Digəri isə beynəlxalq terrorizmin genişlənməsidir. Hər iki məsələ

qlobal səviyyədə olduqca aktual hesab edilir. Hələ keçən əsrin 60-cı illərində dünyanın böyük dövlətləri başa düşdülər ki, nüvə silahının yayılması qarşısını almaq təhlükələr törədə bilər. 1968-ci ildə SSRİ, ABŞ və İngiltərə arasında nüvə silahının yayılmaması haqqında müqavilə imzalandı. Bunu dünya ictimaiyyətinin nüvə silahlarının yayılmasına qarşı ilk ciddi addımı hesab etmək olar.

Sakit okeanın cənubunda yerləşən 13 dövlət 1985-ci ildə bu regionun nüvəsiz zona elan edilməsi haqqında razılaşmaya nail oldular. 1994-cü ildə nüvə təhlükəsizliyi haqqında bəyannamə qəbul edildi (4.4.3). Sənəddə nüvə enerjisindən təhlükəsiz istifadənin aktuallaşdığı qeyd olundu. Nüvə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün 35 maddədən ibarət bəyannamə hazırlamaqla diqqət bu problemin həll edilməsi zərurətinə cəlb edilmiş oldu. 1996-cı ildə isə BMT çərçivəsində bütün növ nüvə silahlarının tətbiqinin qadağan edilməsinə dair müqavilə imzalandı.

Nüvə silahlarının yayılmaması ilə bağlı 1968-ci il müqaviləsindən sonra hələ 1957-ci ildə yaradılmış Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik – MAQATE-nin fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. Belə ki, artıq nüvə enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə edilməsi məsələsi ön plana çıxarıldı. MAQATE dünyada nüvə enerjisindən hərbi məqsədlərlə istifadə olunmamasına nəzarət edir.

2006-cı ildə ABŞ və Rusiya prezidentləri tərəfindən “Nüvə Terrorizmi ilə Mübarizədə Beynəlxalq Təşəbbüslər” (NTMBT) irəli sürüldü. 2010-cu ildə isə Vaşinqtonda qlobal nüvə təhlükəsizliyinə həsr edilmiş sammit keçirildi. Nəhayət, 2012-ci il martın 26-27-də Seulda nüvə təhlükəsizliyinə aid növbəti zirvə toplantısı təşkil edildi. Toplantıda dünyanın 55 ölkəsinin rəhbərləri iştirak edirdi. Bu, problemin miqyasının geniş olduğunu göstərən amillərdən biridir. Lakin məsələ yalnız daha çox dövlətin nüvə təhlükəsizliyinin təmin edilməsində deyil. Dünyanın böyük dövlətləri etiraf edirlər ki, nüvə təhlükəsizliyi məsələsi bir tərəfdən, nüvə qaçaqmalçılığı, digər tərəfdən isə, beynəlxalq terrorizmlə sıx bağlı hala gəlib.

Hazırda beynəlxalq terror təşkilatlarının nüvə silahına malik olması ehtimalı artır. Bir çox ölkələrdən qaçaqmalçılıq yolu ilə

nüvə silahı komponentlərinin çıxarıldığı haqqında faktlar vardır. O cümlədən, Cənub Qafqazda bu hallara rast gəlinir. Əsasən Rusiyadan İrana Ermənistan üzərindən qanunsuz olaraq radioaktiv maddələrin keçirildiyi barədə məlumatlar yayılmışdır. Həmin məsələyə görə ABŞ bəzi şirkətlərə qarşı sanksiya tətbiq edib.

Bundan başqa, mediada Ermənistanın işğal etdiyi Dağlıq Qarabağ ərazisində nüvə tullantılarını basdırdığı haqqında məlumatlar yer alıb. Bir neçə il bundan əvvəl Gürcüstanın Cavaxetiya bölgəsində polis iki ermənidən qaçaqmal radioaktiv maddə tutmuşdu. Bu haqda Gürcüstan mediası məlumat vermişdi. Qeyd edək ki, BMT-nin Beynəlxalq Nüvə Terrorçuluğu Aktlarının Aradan Qaldırılması Konvensiyasının 3-cü maddəsinə görə, bu kimi əməllər cinayət sayılır (bax: 4.4.4).

Ermənistan dövlət səviyyəsində də region üçün nüvə təhlükəsi törədir. Azərbaycan Prezidenti Seuldə nüvə təhlükəsizliyi sammitində çıxışı zamanı bununla bağlı aşağıdakıları qeyd etmişdi: **“Azərbaycan Ermənistanın 1976-cı ildə fəaliyyətə başlamış və hazırda köhnəlmiş Metsamor Atom Elektrik Stansiyasından (AES) olduqca narahatdır. Metsamor stansiyası bütöv region və yaxınlıqda olan qonşular üçün potensial fəlakət mənbəyidir. O, son illərini yaşayan reaktorun soyudulması üçün zəruri olan su resurslarının çatışmadığı yüksək dərəcəli seysmik zonada yerləşir. Avropa İttifaqı Şərq Avropa və keçmiş Sovet İttifaqında tikilmiş 66 sovet reaktoru arasında Metsamor reaktoru “ən köhnəlmiş və ən etibarsız” hesab etmişdir. Hesabatda Metsamor “bütöv region üçün təhlükə” adlandırılır”** (4.4.5).

Azərbaycan Metsamor AES-in region üçün ciddi nüvə təhlükəsi yaratdığına görə, onunla bağlı konkret tədbirlərin görülməsini tələb etməkdə tam haqlıdır. Çünki Çernobil və Fukusimada nüvə reaktorundan sızmaların nəticəsində böyük bir məkanın hansı təhlükələrlə üz-üzə qaldığını dünya yaxşı gördü. Ermənistandakı AES-in müasir texnologiyaya tələblərə cavab verməməsi Cənub Qafqazın hər an böyük nüvə təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalması anlamına gəlir. Lakin nədənsə MAQATE bu məsələdə lazım olan qətiyyəti göstərmir.

İranın nüvə proqramı ətrafında isə dünya miqyasında son dərəcə geniş siyasi-diplomatik proseslər gedir. Təbii ki, bu məsələ də region üçün aktualdır. Nüvə enerjisindən dinc məqsədlərlə və təhlükəsizlik şərtlərini gözləməklə istifadə etmək vacibdir. Bununla yanaşı, İranla Ermənistan qonşudur. Qonşunun birinin nüvə proqramına çox sərt yanaşma var, digərinin törətdiyi təhlükə ilə bağlı məlumat verilir, ancaq heç bir konkret addım atılmır. İran hələ nüvə silahı hazırlamayıb, bu, nə vaxtsa ola bilər. Ermənistan isə bu gün region üçün real təhlükə olan nüvə obyektinə sahibdir.

MAQATE-nin monitorinqləri də göstərir ki, Metsamor bölgə üçün ciddi nüvə təhlükəsi yaradır. Bəs nəyə görə Ermənistanın Metsamorla bağlı hansısa addım atması üçün ciddi siyasi-diplomatik tədbirlər görülmür? İranın nüvə proqramı ilə əlaqəli “altılar” deyilən beynəlxalq qrup formalaşdırılıb (ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya və Çm). **“Altılar” mütəmadi olaraq İranla damşıqlar aparır, problemi diplomatiya vasitəsi ilə həll etməyin yollarını axtarır. Bunun fonunda real təhlükə olan Metsamorla bağlı heç bir beynəlxalq qurumun formalaşdırılmaması xeyli düşündürücü görünür.** Əksinə, Metsamorun fəaliyyətinin uzadılması ilə əlaqədar qərarlar da qəbul edilir.

Mütəxəssislər Metsamorun nüvə tullantılarının ekoloji mühit üçün ciddi təhlükə törətdiyini deyirlər. Bəzi məlumatlara görə, həmin tullantılar Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində basdırılır. Əgər bu məlumat doğrudursa (Ermənistan həmin ərazilərdə monitorinq aparmağa imkan vermədiyindən, real vəziyyət haqqında konkret fikir söyləmək çətindir), onda Cənub Qafqazda gələcək nəsillər üçün ekoloji problemlər kifayət qədər olacaq. Ermənistanın Araz çayına da zəhərli maddələr atması faktı ilə bərabər bu məsələ bütövlükdə regionun təhlükəsizliyinə ciddi təhdid yaradır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan global miqyasda nüvə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə böyük əhəmiyyət verir. Ölkə Beynəlxalq Nüvə Terrorçuluğu Aktlarının Aradan Qaldırılması Konvensiyasına qoşulmuşdur. Bu Konvensiya BMT-nin Baş Məclisində 2005-ci il aprel 13-də qəbul edilib. 28 maddədən ibarət olan həmin sənəddə BMT

nüvə terrorçuluğunun beynəlxalq terrorizmin təhlükəli növlərindən birinə çevrildiyini qeyd edir. Bura dövlət miqyasında nüvə silahlarının hazırlanmasından yaranan təhlükələr, qanunsuz olaraq radioaktiv maddələrin təşkilat və ya fərdi qaydada dövriyyəsinin formalaşdırdığı təhdidlər və nüvə silahının terrorçu təşkilatların əlinə keçməsi ehtimalının artması daxil edilir. Bundan əlavə, radioaktiv maddələrin qaçaqmalçılığı ilə narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi arasında da əlaqələr vardır.

Bu iki qanunsuz fəaliyyətin birləşməsi bütün dünya üçün ciddi təhlükələr yaradır. Məlumdur ki, beynəlxalq terror təşkilatları narkoticarətdən külli miqdarda gəlir əldə edirlər. Onlar Əfqanıstanda əldə etdikləri narkotik vasitələri müxtəlif yollarla dünyaya çıxarırlar. Müasir terror təşkilatlarının əksəriyyəti həmin prosesdə iştirak edir. Ona görə də, dünya dövlətləri nüvə qaçaqmalçılığı, beynəlxalq terror və narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi arasında yaranmış əlaqələrdən çox narahatdır.

Eyni zamanda, Cənub Qafqaz üçün nüvə terrorçuluğu təhlükəsini birbaşa beynəlxalq terror və narkoticarətlə əlaqədə qiymətləndirmək lazımdır. Bunun əsas səbəbi işğal altmda olan Dağlıq Qarabağda separatçıların beynəlxalq terror təşkilatlarının bazalarını yerləşdirmələri və narkotik maddələrin qanunsuz ticarəti ilə məşğul olmalarıdır. Məsələn, Dağlıq Qarabağda PKK düşərgələrinin olması haqqında məlumatlar vardır. Erməni terror təşkilatlarının da Dağlıq Qarabağda və Ermənistanda təmsilçilikləri mövcuddur. Dağlıq Qarabağdakı separatçı və qanunsuz rejimin nümayəndələrinin İranda fəaliyyət göstərən narkoticarətçilərlə sıx əlaqələri haqqında media məlumatlar verib. Azərbaycan bir neçə dəfə məsələni beynəlxalq təşkilatların müzakirəsinə çıxarıb.

Bütün bunlar regionda aşağıdakı üç növ global təhdidin bir-biri ilə sıx əlaqədə olduğunu təsdiq edir – nüvə qaçaqmalçılığı, beynəlxalq terror və narkotiklərin qanunsuz ticarəti. Azərbaycan bu təhdidlərə qarşı siyasi-diplomatik kanallarla aktiv mübarizəsini davam etdirir. Ölkəmiz beynəlxalq birliyin terrora qarşı apardığı mübarizədə də fəal iştirak edir. Belə ki, bizim əsgərlər BMT-nin himayəsi altında dünyanın müxtəlif regionlarında antiterror tədbirlərinin iştirakçısıdır.

Eyni üsulun Cənub Qafqazda sabitliyi və təhlükəsizliyi təhdid edən üsürlərə qarşı tətbiq edilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Azərbaycanın diplomatiyası dünya ictimaiyyətinin bu həqiqəti qəbul etməsi üçün fəallıq göstərir. Təəssüf ki, hələlik bu istiqamətdə lazımi qətiyyət və konkretlik nümayiş etdirilmir. Əfqanıstan, İraq, Somali və Balkanlarda qətiyyətli hərəkət edənlər Cənub Qafqazda terror və qaçaqmalçılıq mənbəyi olan erməni separatizminə qarşı çox yumşaq davranırlar. Nəticədə, bütün bölgə terror və nüvə qaçaqmalçılığı təhlükəsi ilə yəşəməkdə davam edir.

Azərbaycan nüvə materiallarının fiziki qorunması haqqında beynəlxalq sazişə də qoşulmuşdur. Həmin sənəddə qeyd edilir ki, "...nüvə materialları ilə bağlı qanun pozuntuları ciddi narahatlıq törədir və bu kimi halların üzə çıxarılması, aradan qaldırılması, günahkarların cəzalandırılması üçün səmərəli tədbirlərin görülməsinə kəskin ehtiyac vardır..." (4.4.6). Ölkə bu məsələdə üzərimə düşən bütün öhdəliklərə dəqiq əməl edir. Yuxarıdakı misallar göstərir ki, Ermənistanın nüvə materiallarının fiziki qorunması aspektində ciddi problemləri vardır. Həmin problemləri Ermənistan rəhbərliyi həll etməyib. Azərbaycan Nüvə Materiallarının Fiziki Qorunması üzrə Bəyannamənin üzvü kimi bu vəziyyətdən narahatlıq keçirir. Nüvə materiallarının lazımi səviyyədə qorunmaması Cənub Qafqazın ekologiyasını böhran halına gətirə bilər. Hesab edirik ki, beynəlxalq aləm bu haqda ciddi qərarlar qəbul etməlidir.

Azərbaycan rəhbərliyi Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik (MAQATE) ilə əməkdaşlığa böyük önəm verir. Ölkəmiz həmin Agentliklə əlaqələrini 2008-ci ildə təsis etdiyi Nüvə və Radioloji Fəaliyyətin Tənzimlənməsi üzrə Dövlət Agentliyi vasitəsilə xeyli genişləndirmişdir. Dövlət Agentliyi nüvə təhlükəsizliyinin müxtəlif aspektləri üzrə beynəlxalq atom enerjisi agentliyi ilə yaxından əməkdaşlıq edir. Gələcəkdə həmin istiqamətdə fəaliyyətin daha da genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Bu bağlılıqda Azərbaycan Prezidentinin Seulda keçirilən nüvə sammitində verdiyi bir təklif diqqətləri çox çəkmişdir. *İlham Əliyev* həmin tədbirdəki çıxışında dedi: "...Biz nüvə enerjisi qurğusunu

tikməyi arzulayan tərəfə səlahiyyətləri verəcək regional nüvə təhlükəsizliyini və etibarlılığını müəyyənləşdirən rejimlərin tətbiq edilməsini təklif edirik. Bu halda öz qonşularından razılığın alınması, həmin sahələrin etibarlılığı və təhlükəsizliyi barədə məlumatların şəffaf şəkildə mübadiləsi, yoxlamaların qəbulu və risklərə görə kompensasiyanın ödənilməsi kimi prosedurlar nəzərdə tutula bilər" (4.4.5).

Bu təklifin aktuallığı ondan ibarətdir ki, regionda nüvə obyektini tikmək istəyən hər bir dövlət qonşularının təhlükəsizliyinin təmin edilməsində məsuliyyət daşıyır. Nüvə obyektini tikmək istəyən hər hansı ölkə onun etibarlılığı, təhlükəsizliyi və mümkün risklərə görə konkret məsuliyyət daşısa, vəziyyət müsbətə doğru kəskin sürətdə dəyişər. Həmin üsulla Cənub Qafqazda nüvə təhdidlərinin qarşısını almaq mümkün olar. Paralel olaraq, region dövlətləri arasında informasiya mübadiləsi məsələsində də şəffaflıq və qarşılıqlı etimad yüksəlsin.

Regional integrasiya üçün bunun olduqca ciddi əhəmiyyətini heç kəs inkar edə bilməz. Qarşılıqlı etimad və etibar olan yerdə isə təhlükəsizliyi təmin etmək üçün böyük şanslar yaranır. Azərbaycan Prezidentinin Seulda verdiyi təklifi Cənub Qafqazın təhlükəsizlik sisteminin qurulması aspektində hazırkı vəziyyətə tam uyğun olan model hesab edirik. Təklifdə nəzəri meyarlarla bərabər praktik fəaliyyət mexanizmi də öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, həmin meyarla İranın nüvə proqramı ilə bağlı yaranmış gərgin vəziyyəti aradan qaldırmaq mümkündür.

Bütün bunlar Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinin himayəsi altında həyata keçirilsə, perspektivdə daha geniş geosiyasi miqyasda nüvə təhlükəsizliyi sistemi qurmaq üçün baza model rolunu oynaya bilər. 2010-cu ilin aprelində Vaşinqtonda nüvə təhlükəsizliyi ilə bağlı keçirilmiş sammitdə müzakirə edilən problemlər işığında bu məsələ xeyli aktual görünür. Həmin sammitdə 47 dövlətin başçısı iştirak edirdi. Tədbirin əsas müzakirə mövzusu nüvə materiallarının terrorçuların əlinə keçməsinə imkan verilməməsi məsələsi idi. İştirakçılar heç olmasa, yaxın dörd ildə nüvə materiallarının təhlükəsizliyini təmin etməyin yollarını müəyyənləşdirməyə çalışdılar (bax: 4.4.7).

Regional səviyyədə dövlətlər nüvə obyektlərinin tikilməsi və istifadəsi ilə bağlı qarşılıqlı öhdəlik götürməklə nüvə materiallarının təhlükəsizliyinin təmini məsələsində möhkəm hüquqi baza yaratmış olurlar. Təbii ki, burada müxtəlif vaxtlarda beynəlxalq miqyasda nüvə təhlükəsizliyi ilə əlaqəli imzalanmış digər sənədləri də nəzərə almaq lazımdır. Prezident *İlham Əliyevin* verdiyi təklif isə daha geniş əsasda problemi həll etməyə imkan verir. Çünki həmin vasitə ilə dünyanın bütün dövlətlərini məsələnin həllinə konkret mexanizm əsasında cəlb etmək şansı yaranır. Hər bir regionda yerləşən ölkələr nüvə təhlükəsizliyi ilə bağlı qarşılıqlı öhdəlik götürüb, aktiv informasiya mübadiləsi aparsalar, global səviyyədə vəziyyəti nəzarət altına almaq mümkün olar. Bu çərçivədə nüvə silahlarının sınaqlarının qarşısını almaq məsələsi ilə beynəlxalq terrorizmlə mübarizə arasında optimal əlaqə yaratmaq olar. Bu, kütləvi qırğın silahları əldə etməyə çalışan bəzi dövlətləri də müəyyən dərəcədə çəkindirə bilər. Daha geniş coğrafiyada nüvə silahlarının yayılması təhlükəsini aradan qaldırır. O cümlədən, Cənub Qafqazın nüvə silahlarından azad zonaya çevrilməsi üçün real şans yaranmış olar.

Azərbaycanın regional siyasətində həmin məsələ mühüm yer tutduğundan *İlham Əliyevin* təklifini bu istiqamətdə atılmış konkret addım olaraq qiymətləndirmək lazımdır. Azərbaycan diplomatik fəaliyyətində regionun təhlükəsiz məkan halına gəlməsi üçün bütün imkanlardan istifadə edir. Beynəlxalq terrorizmin qarşısının alınması üçün ölkə rəhbərliyi siyasi-diplomatik fəallığını daha da genişləndirir. Beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarına inteqrasiya bu prosesdə mühüm yer tutur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsini özünün milli strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi görür. Müasir tarixi şəraitdə beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarına inteqrasiya etmədən buna nail olmaq olduqca çətindir. Bəlkə də mümkün deyil. Çünki Cənub Qafqazda böyük geosiyasi güclər aktiv surətdə öz maraqlarını təmin etməyə çalışırlar. Onların

mübarizəsi fonunda yerli dövlətlərin heç biri təklikdə milli suverenliyini, ərazi bütövlüyünü təminatlı olaraq qoruya bilmir.

Digər tərəfdən, qloballaşma prosesi dünya dövlətlərini getdikcə daha böyük ölçüdə bir-birindən asılı vəziyyətə gətirməkdədir. Kiçik dövlətlər üçün isə bu, daha böyük fəsadlar törədir. Müstəqil siyasət yeridən dövlət həm böyük geosiyasi güclərin maraqlarını gözləməyə, həm də qarşılıqlı asılılıq prinsipindən səmərəli istifadə edərək, milli suverenliyini qorumağa çalışır.

Azərbaycanın xarici siyasətində NATO, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası da daxil olmaqla, Avropa və Transatlantik təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarına inteqrasiya mühüm yer tutur. Ancaq bu prosesin rəvan getdiyini düşünmək o qədər də real yanaşma deyil. Hər şeydən öncə, Avro-Atlantik birliyin özünün daxilində mövqe fərqi hələ kifayət qədərdir. Bu prosesin zəifləməsinə dəlalət edən əlamətlər isə hələ müşahidə edilmir (bax: məs., 4.4.8, s.22-62).

Henri Kissincer Avro-Atlantik əməkdaşlıqda özünü göstərən fikir ayrılığının ABŞ-Avropa münasibətlərinin transformasiyasından qaynaqlandığını iddia edir. İkinci dünya müharibəsindən sonra Avropanın böyük dövlətlərinin geosiyasi maraqlarının dəyişməsinə *H.Kissincer* subyektiv amilə bağlamır (4.4.8, s.21). Onun fikrincə, bu, dörd vacib dəyişikliyə olan reaksiya ilə bağlıdır: "Sovet İttifaqının dağılması, Almaniyanın birləşməsi, xarici siyasətə daxili siyasətin vasitəsi kimi baxmaq tendensiyası və Avropa özünüdərkinin artması" (4.4.8, s.21).

Avro-Atlantik məkanda gedən transformasiyaların bu cür prinsiplial geosiyasi dəyişikliyə səbəb olması, başqa proseslərlə yanaşı, ümumi təhlükəsizlik strukturlarının da yeniləşməsinə tələb edir. *H.Kissincer* bu haqda açıq yazır. Belə bir vəziyyətdə Avro-Atlantik məkanının geosiyasi birliyi haqqında danışmaq bir qədər risklidir. Lakin müasir tarixi şəraitdə bu məkanda yerləşən dövlətlərin dünya siyasətinə təsiri olduqca güclüdür. Ona görə də, yalnız Azərbaycan deyil, dünyanın müxtəlif regionlarında yerləşən dövlətlərin xarici siyasətində Avro-Atlantik təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturları ilə münasibətlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Azərbaycan isə həmin istiqamətdə yeritdiyi siyasətdə Rusiya amilini xüsusi nəzərə alır. Rusiya postsovet məkanında nüfuzunu saxlayır və onu artırmaq üçün addımlar atır. Bu kontekstdə Rusiya Federasiyasının postsovet məkanında xarici siyasətinin mütləq prioriteti integrasiyaya nail olmaq kimi müəyyənləşib. Burada MDB, Gömrük İttifaqı, AvroAzES, KTMT və RF ilə Belarus İttifaqı dövlətinə böyük diqqət yetirilir.

Müəyyən mənada postsovet məkanı ölkələri Qərblə Rusiya arasında seçim etmək dileması qarşısında qalırlar. Burada *H.Kissincerlə* razılaşmaq lazım gəlir ki, “çox şey Rusiyanın gələcəyindən, onun daxili inkişafından və formalaşmaqda olan beynəlxalq nizama münasibətindən asılı olacaq” (4.4.8, s. 42). Odur ki, Azərbaycan tarazlı siyasətin prinsiplərini gözləməklə beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarına integrasiya kursunu həyata keçirir.

Biz əvvəlki fəsilərdə Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinin inkişafına nəzər saldıq. İndi siyasi-nəzəri aspektdə bu əlaqələrin transformasiya imkanlarına diqqət yetirək. Azərbaycanın həmin strukturlarla əməkdaşlığı əsasən üç aspekti əhatə edir: təhlükəsizlik, iqtisadi əməkdaşlıq və enerji-nəqliyyat əməkdaşlığı. Bu prosesin əsası sistemli şəkildə 1993-cü ilin ikinci yarısından qoyulub. Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizlik strukturları sırasında ATƏT-lə əməkdaşlığı ayrıca əhəmiyyət kəsb edir.

Bunun əsas səbəbi Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılmasının Azərbaycan üçün mühüm strateji məsələ olmasındadır. ATƏT-in fəaliyyətində 1975-ci il Helsinki Yekun Aktı və 1990-cı il Paris Xartiyası mühüm yer tutur. Helsinki Yekun Aktı fərqli geosiyasi məkanda yerləşən ölkələrin əməkdaşlığının və təhlükəsiz birgəyaşayışının əsas prinsiplərini müəyyən etdi (4.4.9, s.3-59). Paris Xartiyası isə əsas diqqəti dövlətlərarası münasibətlərə yönəltməklə ATƏT-in fəaliyyətinə konkretlik gətirdi (4.4.10). Nəhayət, 1994-cü ildə ATƏT-in Budapeşt sammiti bu təşkilatın həqiqi mənada ümumavropa təşkilatına çevrilməsini təsdiqlədi. O vaxta qədər ATƏM (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi) adlanan bu qurum ATƏT (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı) adlandırıldı.

Beləliklə, ATƏT-in təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatı kimi fəaliyyətinin əsas prinsipləri, konkret mexanizmləri müəyyənləşdi. Avro-Atlantika məkanında təhlükəsizlik və əməkdaşlıq prinsiplərini uzlaşdırmaq məsələsinə ATƏT-in öz fəlsəfi yanaşması var. Burada hər bir dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət əsasında dinc yanaşı yaşamağa ciddi diqqət yetirilir. Əməkdaşlığın perspektivlərinə də bu prinsiplər əsasında qiymət verilir.

Belə ki, hər hansı bir ölkə başqa dövlətlərlə əməkdaşlıq etmək arzusundadırsa, mütləq ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, suveren bərabərlik prinsiplərinə hörmət etməlidir. **Faktiki olaraq, ATƏT istənilən formada əməkdaşlığı deyil, yalnız konkret prinsiplərə söykənən əlaqələri təqdir edir. Azərbaycan qonşuları ilə münasibətlərində ATƏT-in həmin prinsiplərini rəhbər tutur. Ermənistanla əməkdaşlığın olmaması da məhz ATƏT-in yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsiplərinə görə mümkün deyildir.** Ermənistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, suverenliyinə, sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmətlə yanaşıb, qonşuların işğal etdiyi ərazilərdən çıxarandan sonra, əməkdaşlıq barədə düşünmək olar. Göründüyü kimi, məsələ təkcə Azərbaycanın dövlət maraqlarına bağlı deyil. Əgər ATƏT-in qoyduğu prinsiplərə əməl etməyən dövlətlə əməkdaşlıq qurularsa, bütün Avro-Atlantika geosiyasi məkanının təhlükəsizlik sistemi çökə bilər. Bütün dünyada yeni münaqişələrin yaranması və müharibələrin başlaması təhlükəsi meydana çıxar. Azərbaycan buna yol verə bilməz və Ermənistan işğal etdiyi əraziləri tərk etməyə qədər onunla hər hansı əməkdaşlıq mümkün deyildir.

Bütün bunlara görə, Azərbaycanın xarici siyasətində ATƏT-in Minsk qrupu ilə əməkdaşlıq böyük önəm daşıyır. Minsk qrupu Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə məşğul olur. Lakin indiyə qədər heç bir tutarlı nəticə əldə edə bilməmişdir. Minsk qrupunun üç həmsədr dövləti – ABŞ, Rusiya və Fransa dünyanın ən güclüləri sırasına daxildirlər. **Onların münaqişənin həll edilməsi ilə bağlı konkret nəticəyə nail ola bilməmələri Avro-Atlantika məkanında təhlükəsizliyə fərqli baxışların mövcudlu-**

ğunun nəticəsidir. Bununla yanaşı, münaqişə ətrafında yaranmış vəziyyət ATƏT-in bu cür situasiyalarda daha səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün yeni mexanizmlər hazırlamasına ehtiyac olduğunu təsdiq edir. SSRİ-nin süqutu Cənub Qafqazdan başladığı kimi, Avropanın təhlükəsizlik sisteminin çöküşü də buradan start götürə bilər. Avropa Təhlükəsizlik Xartiyasının əsas prinsipləri bunun real ola biləcəyini təsdiqləyir.

ATƏT-in 1999-cu il İstanbul sammitində qəbul edilən həmin sənədin təməlini iki prinsip təşkil edir (4.4.11). **Birincisi kollektivçilikdir.** Bu prinsipə görə, hər bir iştirakçı dövlətin təhlükəsizliyi qalan digər iştirakçıların təhlükəsizliyi ilə sıx bağlıdır. İkinci prinsip BMT-nin beynəlxalq sülhün saxlanması ilk növbədə BMT TŞ-nin məsuliyyət daşımından ibarətdir. Həmin sənədə əsasən, ATƏT regionda mübahisəli məsələləri həll etmək üçün əsas təşkilatlardan biri kimi qəbul edilir. O, həmçinin münaqişələri əvvəlcədən xəbərdar etmənin və aradan qaldırmanın başlıca alətlərindən biridir. Bu prinsiplərə əsasən, Azərbaycanın təhlükəsizliyi ATƏT üzvlərinin hər birinin təhlükəsizliyi ilə sıx bağlıdır. Əgər Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması nəticəsində münaqişə yaranıbsa, deməli, bunun ATƏT-in hər bir üzvü üçün təhlükə olduğunu qəbul etmək gərəkdir.

Məsələnin digər tərəfi BMT TŞ-nin üzərinə düşən məsuliyyətlə bağlıdır. BMT və ATƏT nəhayət ki, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılmasında özlərinin formalaşdırdığı və bəyan etdiyi prinsiplərin həyata keçirilməsi üçün ciddi addım atmalıdırlar. Əks halda, bu beynəlxalq təşkilatların nüfuzu, onlara olan inam kritik dərəcədə azalmaqdadır. Azərbaycan-ATƏT münasibətlərinin əsas məzmununu münaqişənin dinc yolla həlli məsələsi təşkil edir.

Azərbaycanın Avropa İttifaqı (Aİ) siyasəti həm təhlükəsizlik, həm də əməkdaşlıq aspektində əhəmiyyət kəsb edir. Aİ ilə münasibətlərdə Avropa Qonşuluq Siyasəti (AQS) proqramı mühüm yer tutur. Aİ-nin postsovet məkanı ölkələrinə, o cümlədən Cənub Qafqaza böyük diqqət yetirdiyi məlumdur. Bu haqda əvvəlki fəsillərdə

yazmışıq. Azərbaycan Aİ ilə iqtisadi, enerji, humanitar və təhlükəsizlik sahələri üzrə əməkdaşlığını inkişaf etdirir. Avropaya inteqrasiya prosesində bu, mühüm məqamdır. Aİ Azərbaycanı enerji sahəsində əsas tərəfdaşlarından biri kimi görür. Bu sahədə əməkdaşlığı yeni səviyyəyə qaldırmaq üçün 2011-ci il yanvarın 13-də Aİ ilə Azərbaycan arasında Cənub qaz dəhlizinin təsis edilməsinə dair birgə bəyannamə (4.4.12) imzalanmışdır. Cənub qaz dəhlizi üzrə işçi qrupu yaradılmışdır.

Bütövlükdə, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin hüquqi çərçivəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz sahələrin hər birini əhatə edir. 1996-cı ilin aprelində Aİ ilə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi (4.4.13) imzalanmışdır. 2006-cı ildə Aİ-Azərbaycan Fəaliyyət Planı (4.4.14) hazırlanmışdır. Həmin ilin noyabrında Aİ və Azərbaycan arasında Enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu (4.4.15) imzalanmışdır. 2008-ci ildə isə Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Avropa Birlikləri Komissiyası arasında Çərçivə Sazişi (4.4.16) tərtib edilmişdir. Bir il sonra Şərq Tərəfdaşlığı Bəyannaməsi (4.4.17), 2011-ci ilin yanvarında Şərq Tərəfdaşlığı çərçivəsində Azərbaycan Respublikası və Aİ arasında Hərtərəfli İnstitusional Quruculuq (HIQ) Proqramının Çərçivə Sənədinə dair Anlaşma Memorandumu (4.4.18) imzalanmışdır. Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi hərbi sahəni əhatə etməyən bütün növ əməkdaşlıq formalarının çərçivələrini müəyyən edir. Fəaliyyət Planında isə Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlığın 10 prioritet istiqaməti müəyyən edilmişdir:

- 1) Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə tənzimlənməsi;
- 2) Demokratiyanın gücləndirilməsi;
- 3) Qanunun aliliyinin, insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsinin gücləndirilməsi;
- 4) Sahibkarlıq və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması;
- 5) Gömrük xidməti işinin yaxşılaşdırılması;
- 6) Tarazlı və davamlı iqtisadi inkişafa dəstək;
- 7) İqtisadi qanunvericiliyin və inzibati praktikanın yaxşılaşdırılması;

8) Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında enerji və nəqliyyat əməkdaşlığının gücləndirilməsi;

9) Məhkəmə, azadlıq və təhlükəsizlik sahələrində, o cümlədən sərhəd işində əməkdaşlığın dərinləşməsi;

10) Regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın Avropa ilə əməkdaşlığı təhlükəsizlik, münəvişələrin həlli, iqtisadi, enerji və nəqliyyat-kommunikasiya sahələrini tam əhatə edir.

Burada enerji sahəsi mühüm yer tutur. Tərəflər üçün bunun strateji əhəmiyyəti vardır. Ümumilikdə, Azərbaycan Avropa ilə təhlükəsizlik məsələlərində geniş əməkdaşlıq edir. Ölkəiniz həm regional və beynəlxalq təhlükəsizlik təşkilatlarının üzvü kimi, həm də özünü təmin edən, müstəqil dövlət olaraq bu proseslərə xüsusi önəm verir. Məsələn, Azərbaycan Aİ və NATO-nun Qara dəniz-Xəzər hövzəsi regionu ilə bağlı təhlükəsizlik proqramlarında aktiv iştirakçısıdır (bax: məs., 4.4.17 və 4.4.19). Bu sırada “Qara dənizin sinerjisi” adlı proqramı qeyd etmək olar (4.4.20). Bu layihə AQS-ə bir əlavə kimi qəbul edilə bilər. Qara dəniz hövzəsində enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat-kommunikasiya və ətraf mühitin qorunması istiqamətlərində əməkdaşlığın gücləndirilməsi nəzərdə tutulur (4.4.20). “Qara dənizin sinerjisi” sənədində qeyd olunur ki, Azərbaycan Qara dəniz sahili dövləti olmasa da, “tarix, coğrafi yaxınlıq və sıx əlaqələr” onu təbii regional oyunçu edir (4.4.20). Azərbaycanın Qara dəniz-Xəzər hövzəsi məkanında həyata keçirdiyi xarici siyasət bu qiymətləndirməni tam təsdiq edir (4.4.21).

Azərbaycanın Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT) çərçivəsindəki fəaliyyəti həmin aspektdə diqqəti çox çəkir. Azərbaycan Prezidenti 2012-ci ilin iyununda QDİƏT-in 20 illik yubileyinə həsr edilmiş sammitində ayrıca qeyd etdi ki, “QDİƏT regionda iqtisadi əməkdaşlıq vasitəsi ilə sülhə, sabitliyə və tərəqqiyə yardım etmək məqsədi ilə yaradılıb. Bu məqsəd və vəzifələr Azərbaycanla, onun xalqı və hökuməti ilə sıx bağlıdır... Tariximiz, mədəniyyətimiz və inkişafımızın prioritetləri Azərbaycanın QDİƏT-in üzvləri ilə birlikdə bu məqsədlərə çatmasına əsas verir... Bizim ölkəmiz, geniş mənada

Qara dəniz regionunun bir hissəsi olmaqla QDİƏT çərçivəsində regionlararası əməkdaşlığın inkişafında çox maraqlıdır” (4.4.22).

Bütün bunlar Azərbaycanın xarici siyasətində Aİ ilə əməkdaşlığın çox mühüm bir yer tutduğunu təsdiq edir. Hazırda xüsusilə münəvişələrin həlli və enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlığa ayrıca diqqət yetirilir. Bu kitabın müxtəlif hissələrində gətirilən faktlar və aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Avropaya inteqrasiya siyasətini ardıcıl aparır. Qarşılıqlı əlaqələr demək olar ki, bütün sahələri əhatə edir. Bundan başqa, Azərbaycan Aİ ilə təhlükəsizlik, iqtisadiyyat, energetika və digər sahələrdə beynəlxalq miqyasda qurulan əməkdaşlığın bir növ mərkəzində durur. Bu mənada NATO ilə əlaqələr, iqtisadi-enerji və nəqliyyat-kommunikasiya sahəsindəki əməkdaşlığın da Avropa ilə münasibətlərə aidiyyəti vardır.

Henri Kissincer NATO-da baş verən transformasiyaların ziddiyyətli olduğunu yazır (bax: 4.4.8, s.26-32). O, bütövlükdə NATO-nun mahiyyətinə bir qeyri-müəyyənliyin hakim olmağa başladığını vurğulayır (4.4.8, s.31-32). “NATO-nun sərhədi haradan keçir?” sualını verən məşhur alim və siyasi xadim onun genişlənməsinin sadəcə üzvlərin sayının artması ilə məhdudlaşmadığına işarə edir (4.4.8, s.32). NATO bir növ hərbi alyansdan “kiçik BMT”yə çevrilir. Lakin NATO hərbi alyansdır, BMT isə kollektiv təhlükəsizlik sistemidir (4.4.8, s.30-31).

H.Kissincer NATO-nun funksiyasının bu cür transformasiyasını doğru saymır. O hesab edir ki, NATO islahatlarına bu istiqamətdə davam etsə, “çoxfunksiyalı kokteylə çevriləcək” (4.4.8, s.31). *H.Kissincer* bütün iradları ilə yanaşı, onu vurğulayır ki, həmin proses geosiyasətdə köklü dəyişikliklərdən qaynaqlanır. O cümlədən, sosialist düşərgəsinin və Varşava müqaviləsi təşkilatının çöküşündən sonra dünya miqyasında çox şey dəyişdi. Bu prosesə uyğun olaraq NATO dünyadakı roluna yenidən baxmağa məcbur oldu. Deməli, məsələ NATO-nun yeni şərtlər daxilində hansı rolu oynamasından ibarətdir. Bu aspektdə *H.Kissincer* Amerika və Atlantikanın nüfuzunu başqa təşkilatların digər regionlara yaymasının daha konstruktiv addım ola biləcəyini düşünür.

Bu kimi nəzəri-geosiyasi müzakirələrə baxmayaraq, NATO Avro-Atlantika məkanında ciddi rol oynayır. O, nüfuzunu Şərqi doğru genişləndirir və bir növ “mövcud sərhədləri silməkdə” (*H.Kissincer*) davam edir. Bütün bunlara görə, Azərbaycanın xarici siyasətində NATO ilə əlaqələr məsələsinin prioritet olması tamamilə təbiiidir.

1991-ci ildə NATO-nun Roma sammitində yeni strateji konsepsiya və sülh və əməkdaşlığa dair bəyannamə qəbul edildi. Orada Şimal Atlantika Əməkdaşlıq Şurası (ŞAƏS) yaradıldı. Azərbaycan 1992-ci ildən ŞAƏS-ə qoşulmuşdur. Həyata keçirdiyi xarici siyasət kursundan bəlli olduğu kimi, Azərbaycan hansısa hərbi bloka qoşulmaq niyyətində deyil, ancaq təhlükəsizlik məsələlərində əməkdaşlığa üstünlük verir. Bu strategiya daha konstruktivdir. Birincisi, Azərbaycanın ərazisinin bir hissəsi işğal edilib. İlk növbədə bu problem həll edilməlidir. İkincisi, hərbi bloklaşma mərhələsi arxada qalmışdır. İndi daha vacib olanı münaqişəsiz dünya qurmaq, əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, mehriban qonşuluq şəraitində yaşamaqdır.

Azərbaycanın NATO ilə əlaqələri müsbət nəticələrini verir. **1994-cü ildə NATO ərazi ələ keçirmək məqsədi ilə güc tətbiqini pislədi, Cənub Qafqaz dövlətlərinin ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə və suverenliyinə hörmət göstərməyin zəruriliyini vurğuladı.** Həmin ildə Azərbaycan NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” (SNT) proqramına qoşuldu. Bununla bağlı hazırlanmış çərçivə sazişini 1994-cü il mayın 4-də *Heydər Əliyev* NATO-nun Brüsseldəki mənzil-qərargahında imzaladı. 1997-ci ildə ŞAƏS Avro-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası (AATŞ) ilə əvəz edildi. 1997-ci ilin noyabrında Prezident *Heydər Əliyev* NATO ilə əməkdaşlığı daha da gücləndirmək tədbirləri haqqında sərəncam imzaladı.

2000-ci ildə Bakıda NATO/AATŞ çərçivəsində “Qafqazda enerji təhlükəsizliyi” adı altında konfrans keçirildi. Əsasən regionda enerji təhlükəsizliyi məsələsi müzakirə edildi. İki il sonra isə həmin çərçivədə “Cənub Qafqazda regional əməkdaşlığa təhdidlər” adı altında seminar təşkil edildi. Həmin il Azərbaycan Prezidentinin NATO ilə əməkdaşlığı daha da gücləndirməklə bağlı 1997-ci il 14

noyabr tarixli sərəncamına dəyişikliklər edildi. Bununla Azərbaycan NATO ilə əməkdaşlıq sahəsini bir qədər də genişləndirmiş oldu.

2003-cü ildə Azərbaycan NATO-nun Fərdi Tərəfdaşlıq üzvə Əməliyyat Planına (FTƏP) qoşulmaq üçün rəsmi müraciət etdi. 2004-cü ilin martında NATO-nun növbəti genişlənməsi baş verdi. Üç ay sonra NATO-nun İstanbulda keçirilən zirvə toplantısında Prezident *İlham Əliyev* iştirak etdi. Azərbaycan Şimal Atlantika Alyansı ilə əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirərək, böhranların idarə edilməsi, makroiqtisadi sabitləşmənin təhlükəsizlik aspektləri və müdafiə üçün mövcud olan resursların idarə olunması kimi mövzularda birgə tədbirlər həyata keçirdi.

NATO-nun 2012-ci il Çikaqo sammitinin yekun bəyannaməsinin 47-ci maddəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü dəstəklənir. Həmin maddədə yazılıb: **“Biz regional sabitliyi poza biləcək addımlardan qaçmağa çağırırıq, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Moldovanın ərazi bütövlüyünü, suverenliyini, həmçinin mövcud münaqişələrin beynəlxalq hüquq norma və prinsipləri əsasında, BMT Xartiyası, Helsinki yekun aktı çərçivəsində həllinə dair dinc səyləri dəstəkləyirik”** (4.4.23).

Yuxarıda xronoloji ardıcılıqla sadaladığımız Azərbaycan-NATO əlaqələrinə aid olan bir sıra məqamlar əməkdaşlığın istiqamətlərini və məzmununu əks etdirir. Azərbaycanın xarici siyasətində NATO ilə münasibətlərin dəqiq və konkret yeri vardır. *Heydər Əliyev* Şimal Atlantika Alyansı ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Prezident *İlham Əliyev* həmin tendensiyanı inamla inkişaf etdirir. Əməkdaşlıq əsasən təhlükəsizlik sahəsini əhatə edir. Bununla yanaşı, elmi-texniki, iqtisadi, müdafiə, regional inteqrasiya və s. kimi sahələrdə də qarşılıqlı əməkdaşlıq inkişaf etdirilir.

Bütün bunlara rəğmən, Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığının strategiyasında bu təşkilata üzv olmaq niyyəti yoxdur. Ölkəmiz hərbi bloklara qoşulmama hərəkətinin üzvüdür. Bunun daha konstruktiv bir seçim olduğunu təsdiqləyən amillər vardır. Əvvəla, global səviyyədə NATO-nun özünün hansı funksiyanı yerinə yetirməli olduğu haqqında hətta üzvlər arasında birmənalı mövqe yoxdur. Bu barədə *Henri Kissincerin* apardığı təhlillərə diqqət etmək kifayətdir.

İkincisi, müasir tarixi mərhələdə, ümumiyyətlə, hərbi bloklaşma qlobal miqyasda təhlükəsizlik problemlərinin səmərəli həlli üçün yararlı deyil. İndi münaqişələrin yaranmaması, yalnız dinc yolla anlaşılmaqlığı həll etmək, qlobal əməkdaşlıq və integrasiya tendensiyaları daha aktualdır. Üçüncüsü, Azərbaycan regionda yaranmış mürəkkəb geosiyasi vəziyyəti nəzərə alır. Dördüncüsü, Ermənistanın təcavüzünün nəticələri aradan qaldırılmadan Azərbaycanın hansısa hərbi bloka qoşulması xeyli riskli olardı. Beşincisi, Azərbaycanın xarici siyasəti dövlətlər arasında ayrı-seçkilik salmadan qlobal miqyasda integrasiyaya ciddi diqqət yetirir.

Azərbaycanın xarici siyasətində NATO ilə əməkdaşlıq bütün bu məqamlarda Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, BMT və digər beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin mahiyyəti ilə uzlaşır. Bu cür uzlaşmanın Qərbi və Şərqi qovşağında yerləşən ölkəmizin iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi prosesinə ciddi təsiri vardır. Hər şeydən öncə, Azərbaycanı sülhsevər və etibarlı tərəfdaş kimi qəbul edirlər. Onun xarici siyasətinin regional integrasiya, təhlükəsizlik və sabitliyin təmininə yönəldiyinə şübhə yeri qalmır. Dövlətimizin mədəniyyətlərarası əlaqələrin güclənməsinə xidmət edən konkret addımlarını görürlər. Dünya Azərbaycanın Avrasiya nəqliyyat dəhlizini inkişaf etdirmək üçün səmərəli siyasət yeritdiyinə tam əmindir. Prezident *İlham Əliyev* 2012-ci il iyunun 29-da Krans Montana Forumunun rəsmi açılışında söylədiyi nitqdə vurğuladı: “Transanadolu Qaz Boru Kəmərinin inşasına dair Türkiyə ilə Azərbaycan arasında bu yaxınlarda imzalanmış müqavilə bunun bariz nümunəsidir. Biz bu layihənin həyata keçirilməsi ilə Xəzər dənizi, Qara dəniz və Aralıq dənizi arasında dəhliz açmış olacağıq. Bu, həm bizim üçün, həm də qonşularımız üçün bir enerji layihəsidir. Bu dəhlizdən artıq nəqliyyat infrastrukturunu kimi istifadə olunmuşdur. Bu, tarixən Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında əlaqə yaratmaq üçün istifadə edilən bir dəhliz olmuşdur. Bu, eyni zamanda, İpək Yolunun bərpa olunmasına da öz töhfəsini verəcəkdir. Bütün bu layihələr Azərbaycanın

qonşularına da fayda verəcəkdir. Biz bununla həm regionda, həm də ümumiyyətlə qitədə enerji xəritəsini dəyişmiş olacağıq” (4.4.24).

Azərbaycan Prezidentinin bu fikirləri ölkəmizin Avrasiya enerji-nəqliyyat dəhlizindəki strateji rolunu aydın ifadə edir. Ərazisi kiçik olan dövlət ağıllı siyasəti ilə ciddi geosiyasi oyunçu ola bilər. Geosiyasətdə oyunçu olmağın mühüm şərtlərindən biri də dövlətin xarici siyasətdə simasını saxlaya bilməsidir. Azərbaycan 1993-cü ilin ikinci yarısından bu yana xarici siyasətində məhz bu prinsipi əsas götürür. Avrasiya enerji-nəqliyyat dəhlizini inkişaf etdirmək bu prosesdə çox mühüm yer tutur. Bunun iki səbəbini qeyd etmək olar.

Birincisi, Avropa maliyyə böhranı keçirir. “Böyük iyirmiliy”in (G20) Los-Kabos (Meksika) sammitinin gündəliyinin əsas mövzusu Avropa İttifaqını maliyyə böhranından xilas etməkdən ibarət idi (4.4.25). Bunun fonunda Qərbi üçün enerji təhlükəsizliyi məsələsi son dərəcə aktuallaşıb. İkincisi, ABŞ Uzaq Şərqdə Çinlə açıq və gizli olaraq enerji resursları uğrunda ciddi mübarizəyə başlayıb. Çin-Vyetnam, Çin-Filippin və Çin-Koreya münasibətlərində gərginlik artır. Paralel olaraq, ABŞ hərbi-dəniz donanması həmin bölgəyə əlavə qüvvələr göndərir. Bəzi məlumatlara görə, ABŞ hərbi-dəniz qüvvələrinin 80 faizi Sakit okean regionunda yerləşdiriləcək. Özbəkistanın Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatından (KTMT) imtinasını da bu proseslərlə əlaqələndirirlər. Eyni zamanda, Çin Mərkəz Asiya dövlətləri ilə enerji sahəsində əməkdaşlığı genişləndirməkdədir.

Qlobal miqyasda ABŞ-Rusiya münasibətləri gərgindir. Suriya və İran məsələsində onlar anlaşa bilmirlər. ABŞ-m Çinlə Uzaq Şərqdə apardığı mübarizəyə Rusiya kənardan baxsa da, rəsmi Pekinə isti münasibəti şübhə doğurmur. 2013-cü ilin martında ÇXR-in yeni sədrinin Rusiya Federasiyasına sədr kimi ilk səfəri, aparılan danışıqlar, keçirilən görüşlər və imzalanan sənədlər bu münasibətlərə xüsusi çalarlar gətirdi. Rusiyanın Mərkəz Asiyada enerji sahəsində Qərbdən çox, Çinlə əməkdaşlığa üstünlük verməsi də qlobal səviyyədə məna daşıyan hadisə hesab edilməlidir. Deməli, Rusiyanın Qərbin Qafqaz və Mərkəz Asiyada nəzərdə tutduğu enerji layihələrinə hələ uzun müddət müsbət yanaşmayacağı aydındır.

Suriya və İran məsələsi böyük geosiyasi məkan üçün təhlükə olaraq qalır. Bu prosesin necə nəticələcəyini heç kəs dəqiq proqnozlaşdırma bilmir. **Qərbin bu kimi ölkələrdə atdığı addımlar, həyata keçirdiyi planlar hərtərəfli hazırlanmadığından, daha çox geosiyasi məzmun daşdığından növbəti mərhələlərdə yeni problemlər yadır. Çinin Mərkəz Asiya ilə yanaşı, İran neftinə də iddialı olması Qərb üçün əlavə risk amilinə çevrilir. Aydınır ki, Qərb İrana etibarlı enerji mənbəyi kimi baxa bilmir.**

Avrasiya məkanında “yeni enerji kartları”nın masanın üzərində olduğu müşahidə olunur. Azərbaycan Prezidenti 2012-ci il mart ayının 2-də Türkiyənin TRT kanalına verdiyi müsahibənin bir yerində vurğulamışdı: “...bu gün Türkiyə-Azərbaycan enerji işbirliyi nəinki bölgə üçün, dünya üçün əhəmiyyətlidir. Birgə təşəbbüslərimiz – Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz kəmərləri, Transanadolu qaz layihəsi, bütün bunlar bizim birliyimizi daha da sıx edəcək, eyni zamanda, bölgədə və dünyada təsir imkanlarımızı daha da artıracaqdır” (4.4.26).

Bu fikirlər strateji gələcəyi xarakterizə edir. Azərbaycan və Türkiyə konkret enerji layihələri ilə “Avropanın enerji xəritəsini dəyişirlər” (*İlham Əliyev*). Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, bu tarixi missiyanı reallaşdırmaq üçün iki qardaş ölkənin siyasi iradəsi, iqtisadi gücü və enerji diplomatiyası lazımi səviyyədədir.

Həmin məqam bütövlükdə Avrasiya geosiyasi məkanının yeni mühüm amilidir. Prezident *İlham Əliyev* bu yeniliyi aşağıdakı kimi təqdim edir: “Türkiyə ərazisindən keçən Azərbaycan nefti və qazı həm Türkiyənin enerji təhlükəsizliyini təmin edəcək, eyni zamanda, başqa ölkələrə Türkiyə vasitəsilə bizim resurslarımız nəql ediləcəkdir. Biz bu qaynaqları, tranzit imkanlarını, iqtisadi gücü birləşdirərək istənilən məsələdə mövqeyimizi müdafiə edə biləcəyik. Çünki bu gün dünya və Avropa üçün enerji təhlükəsizliyi məsələləri ön plana çıxır. Biz yaxşı bilirik ki, gələcəkdə Xəzər hövzəsində yerləşən qaynaqlar böyük rol oynayacaqdır və bu məsələdə birinci sırada yenə Azərbaycandır” (4.4.26).

Burada söhbət dəqiq təhlil əsasında verilən strateji proqnozdan gedir. Xəzər hövzəsinin enerji qaynaqları yuxarıda təsvir etdiyimiz

səbəblərdən dünya üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edəcək. Azərbaycan həmin prosesə hazırır və konkret fəaliyyəti ilə bunu sübut edir.

Transanadolu layihəsi bu baxımdan strateji məna daşıyır. Ancaq bu layihəni Azərbaycan və Türkiyə bu gün müstəqil olaraq reallaşdırmaqla, əslində, gələcəyə addım atdıqlarını nümayiş etdirirlər. Türkiyənin Baş naziri *R.T.Ərdoğan* bununla bağlı deyib: “Türkiyə və Azərbaycan TANAP layihəsi ilə Avropanın enerji təhlükəsizliyində strateji mövqə qazanmaq yolunda mühüm bir addım atmışlar” (4.4.27).

Göründüyü kimi, Azərbaycan qısa müddət ərzində enerji-nəqliyyat sahəsində regionlar arasında dəhlizlər açmışdır. Bu proses Bakı-Supsa (1999-cu il), Bakı-Ceyhan (2006-cı il), Bakı-Ərzurum (2007-ci il) layihələri ilə başladı, Bakı-Qars dəmiryolu və Transanadolu qaz marşrutları ilə davam edir. Bundan başqa, geosiyasi aspektdə ölkəmiz faktiki olaraq iki qitəni – Avropa və Asiyayı birləşdirir. Bizim ölkənin neft kəmərləri Qara və Aralıq dənizlərinə çıxır. Xəzər dənizi-Qara dəniz-Aralıq dənizi bu kəmərlərin sayəsində bütövləşir.

QDİƏT-in 20 illik yubileyinə həsr edilmiş İstanbul sammitində Prezident *İlham Əliyev* ayrıca vurğulamışdı: “Biz bu ilin sonunda növbəti böyük layihənin başa çatmasını gözləyirik. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun istismara verilməsi nəticəsində biz qədim İpək Yolunu bərpa etmiş oluruq. Bu layihə təkcə iştirak edən üç ölkəni deyil, geniş mənada Asiya və Avropa qitələrini birləşdirən bir layihədir” (4.4.28). Yəni artıq Azərbaycan sadəcə mühüm geosiyasi məkan deyil, həm də global enerji xəritəsinə təsir edən aktordur. Bu, geosiyasi baxımdan ciddi təkamül yolu keçmək deməkdir. Dünya miqyasında strateji oyunçu olmağa doğru atılmış vacib addımdır. Avropa ilə Asiyanın, Şərqlə Qərbin, Şimalla Cənubun, Xristianlıqla İslamın kəsişdiyi məkanda yerləşərək geosiyasi körpü rolunu oynayan gənc, müstəqil Azərbaycanın, həmçinin, bir çox böyük dövlətin maraqlarının qovuşuğunda yeni güc mərkəzinin təməlini qoyması tarixi hadisədir.

Azərbaycan Avrasiya enerji-nəqliyyat dəhlizinin inkişafı üçün bundan sonra da əlindən gələni edəcəkdir. Bu istiqamətdə xarici siyasətin əsas məqsədi regional və global səviyyədə əməkdaşlığı genişləndirməkdən ibarətdir. Ölkəmiz üçün bu yol prioritetlərdən biri olaraq qalacaqdır.

4.5. Azərbaycanın modernləşməsi və xarici siyasətin transformasiyası

Modernləşmə müstəqilliyini keçən əsrin 90-cı illərində əldə etmiş hər bir ölkə üçün aktual sayılır. Qloballaşma prosesi dünya dövlətlərinin iqtisadi integrasiyası problemini ortaya qoyur. Mondializasiya isə müasir anlamda cəmiyyətlərin həmrəyliyi məsələsinə diqqət çəkir. Bunların fonunda milli dövlətçiliyin taleyi və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması son dərəcə vacib görünür. Şübhə yoxdur ki, müstəqil cəmiyyətlər yeniləşməli, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrindən bəhrələnməlidirlər. Qlobal miqyasda cərəyan edən hadisələrin təsirinə necə reaksiya verilməsi məsələsi üzərində düşünməlidirlər. Bütövlükdə, XXI əsr üçün inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirməlidirlər.

Azərbaycan XX əsrin 90-cı illərindən strateji inkişaf modelini müəyyənləşdirib. Modernləşmə bu aspektdə ölkə rəhbərliyinin diqqət yetirdiyi əsas məsələlərdən biridir. Azərbaycanın modernləşməsini iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ 1993-2003-cü illəri əhatə edir. Həmin dövrdə əsasən xarici sərmayələrin qoyuluşu hesabına ölkənin sosial-iqtisadi yeniləşməsi həyata keçirildi, iqtisadi keçid prosesi faktiki olaraq başa çatdı.

2003-cü ildən başlayan ikinci mərhələdə ölkənin daxili potensialı hesabına cəmiyyətin yeniləşməsi həyata keçirilir. Bu mərhələdə xarici maliyyə mənbələrindən asılılıq minimuma endirilib. Nəticədə, Azərbaycana dünya maliyyə böhranı demək olar ki, təsir etmədi. Modernləşmənin indiki mərhələsində ölkəmiz müstəqil geosiyasi səviyyəsinə qalxdı. Güclü dövlət konsepti ilə regional lider və müstəqil geosiyasi oyunçu statusu bu mərhələdə üzvi surətdə bir-birini tamamlamış oldu. Bu şərtlər özlüyündə Azərbaycanın xarici siyasətində transformasiyanı zəruri edir.

Henri Kissincer xarici siyasətin daxili siyasətin davamı olduğu tendensiyaşının və özünüdərk prosesinin intensivləşməsinin müasir dünyanın geosiyasi nizamına ciddi təsir etdiyini vurğulayır (4.4.8, s.26). Hər iki amil xarici siyasətin transformasiyasını şərtləndirir. Onların üzərində ayrıca dayanmaq lazımdır.

Azərbaycan rəhbərliyi keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarında müstəqil dövlət qurmağa yönəlmiş sosial-siyasi və iqtisadi yeniləşmələrə təkan verdi. Həmin mərhələ milli dövlət quruculuğuna etatist yanaşmanın əsası oldu. Bu yanaşmanın təməl konsepti isə Realpolitik idi. Burada əsas məqsəd Azərbaycanın regional proseslərdə rəqabətə davamlılığını təmin etməkdən və onu Cənub Qafqazın lider dövlətinə çevirməkdən ibarət idi. Xarici siyasət kursunda bütün bunları nəzərə alaraq, regional və global miqyasda sağlam əməkdaşlıq sistemi formalaşdırmaq ön plana çəkilmişdi.

Heydər Əliyevin aktiv diplomatik fəaliyyəti nəticəsində 2003-cü ilə qədər Azərbaycan regiona qonşu olan böyük dövlətlər, ABŞ, Avropa İttifaqı və Uzaq Şərq ölkələri ilə etibarlı əlaqələr qurdu. Bununla Realpolitik yanaşmaya əsaslanan xarici siyasət daxilə aparılan islahatlar proqramı ilə ahəngdar şəkildə Azərbaycanın inkişafını təmin etdi. İki məqsədə nail olundu. Birincisi, Azərbaycan beynəlxalq miqyasda rəqabət apara biləcək dövlətə çevrildi. İkincisi, ölkə Cənub Qafqazın lideri oldu.

Bu prosesdə əsas məqamlardan biri ondan ibarət idi ki, siyasi və iqtisadi modernləşmə prosesi sosial-mədəni transformasiyaları müəyyən etdi. Həmin mənada Azərbaycanın daxili siyasəti ilə xarici siyasəti arasında sıx bağlılıq təmin edilmiş oldu. Bu mərhələnin əsas yekunu Azərbaycanda güclü dövlət konsepti ilə regional lider statusunun tam uyğunlaşdırılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Xarici siyasət bu prosesdə əsas təminçici amil rolunu oynadı. Burada müasir tarixi dövr üçün səciyyəvi olan bir sıra səbəblərin təsirini nəzərə almaq lazım gəlir.

Dünyanın aparıcı dövlətləri güclüdürlər. Onların sayı az deyil. Faktiki olaraq, həmin dövlətlər dünya miqyasında öz şərtlərini diktə edirlər. Qloballaşma prosesi qarşılıqlı asılılığı gücləndirdiyindən, bu proses getdikcə sürətlənir. Ona görə də, müstəqilliyini keçən əsrin 90-cı illərində əldə etmiş ölkələrdə milli dövlət quruculuğu asan başa gələn proses olmadı. Güclü dövlət qurmaq üçün həmin ölkələr xüsusi konsepsiya hazırlamalı və onları tədricən həyata keçirməlidirlər.

Ancaq Azərbaycan üçün problemlər yalnız bununla məhdudlaşmır. Cənub Qafqaz regionu mürəkkəb geosiyasi vəziyyətdədir. Ermənistan Azərbaycan torpaqlarının bir qismini işğal altında saxlayır. Təcavüzkar mövqeyində qalmaqla bölgədə geosiyasi situasiyanı gərginləşdirməkdə davam edir. Bəzi böyük dövlətlərin Ermənistanla havadarlıq etmələri regiona əlavə gərginlik gətirir. Belə vəziyyət Azərbaycanda dövlət quruculuğu prosesi qarşısında iki çətinlik yaradır.

Birincisi, dünyanın artıq oturmuş, güclü dövlətçiliyə sahib olan ölkələri yeni güclü dövlətlərin formalaşmasına qısqançlıqla yanaşır. İkincisi, regionda təcavüzkar siyasət yeridən ölkə və ona dəstək verən qüvvələr sabitliyin hər an pozulmasına səbəb ola bilən riskləri artırır. Azərbaycan rəhbərliyi həmin çətinlikləri aşmaq üçün güclü dövlət quruculuğu konsepti çərçivəsində regional lider olmağa imkan verən xarici siyasət kursu hazırladı. Bu cür yanaşma sayəsində regional lider statusu strateji mahiyyət daşıyan güclü dövlət konsepti ilə tam uzlaşdı.

Prezident *İlham Əliyev* 2005-ci il oktyabrın 2-də Milli Məclisin payız sessiyasının açılışında bu bağlılıqda dedi: “Bizim təcrübəmiz sübut edir ki, seçdiyimiz yol düzgündür. İqtisadi, siyasi və sosial islahatların paralel aparılması Azərbaycanı hərtərəfli inkişaf etdirir. Ölkəmiz üçün çox vacib olan sabitliyi möhkəmləndirir, ictimai-siyasi vəziyyətə müsbət təsir edir” (4.5.1). Bir neçə sahədə islahatların paralel aparılması güclü dövlət quruculuğu konseptinin mühüm tərkib hissəsidir. Prezident *İlham Əliyev* bu prosesi daxili sabitliyə nail olmaqla əlaqələndirir. **2007-ci ildə Qazax Olimpiya-idman kompleksinin açılışında etdiyi çıxışda Prezident konkret ifadə etdi ki, “bizim məqsədimiz müasir, güclü dövlət qurmaqdır”** (4.5.2, s.178). **Yəni ölkədə həyata keçirilən bütün islahatlarda əsas məqsəd güclü və müasir dövlət qurmaqdan ibarətdir.**

Təbii ki, məsələnin bir tərəfi xarici siyasətə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl, aktiv diplomatiya lazımdır. Bu, regional və global problemlərin həllində iştirak etmək üçün zəruridir. Baxmayaraq ki, Qərbi fərqli baxışı çətinliklə qəbul edir, konstruktiv təkliflərin axtarışı vacibdir. Global əhəmiyyəti olan proseslərdə bütün dövlətlər bərabər iştirak etməlidirlər.

Beləliklə, modernləşmənin birinci mərhələsində ölkənin iqtisadi inkişafına nail olundu. Cəmiyyətdə davamlı siyasi sabitlik bərqərar oldu. Yeni dünya nizamı çərçivəsində Azərbaycanın regional və global proseslərdə aktiv iştirakı təmin edildi. Bunlar isə müdafiə xarakterli xarici siyasət konsepsiyasından hücum mahiyyətli xarici siyasət strategiyasına keçməyə imkan yaratdı. Həmin keçidin nəticələrindən biri beynəlxalq təşkilatların Azərbaycanın problemlərinə daha çox diqqət yetirmələri oldu. Bunu müstəqillik dövründə Azərbaycanın xarici siyasətinin birinci transformasiyası adlandırmaq olar. Xarici siyasətdə müdafiə mövqeyindən hücum strategiyasına keçid diplomatik və ideoloji fəaliyyətdə keyfiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət olundu.

XXI əsrdə diplomatiyanın sürətli dəyişikliklərə məruz qalacağı haqqında fikirlər mövcuddur (məsələn, bax: 4.5.3). Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun (MDBMI) “Diplomatiya” kafedrasının professoru *Tatyana Zonova* diplomatiyanın gələcəyi ilə bağlı yazır ki, “diplomatiya gözlərimiz önündə radikal sürətdə transformasiyaya uğrayır” (4.5.3). Bu dəyişiklik artıq başlayıb. Səbəbini isə professor XXI əsrin çağırışlarında görür. Müasir tarixi dövrün şərtləri diplomatiyanın strukturunu və metodlarını dəyişir. İnteqrasiya diplomatiyası və paradiplomatiya yeni modellər təklif edir. *T.Zonova* bir qədər də irəli baxaraq, belə bir fikir yürüdür ki, “XXII əsrdə indi mövcud olan diplomatik modellərdən istifadə edilməyə bilər”. Professor diplomatiyanın yalnız münafişələrin dinc yolla həlli vasitəsi kimi qalacağına əmindir (4.5.3).

XXII əsrin diplomatiyası ilə bağlı proqnoz vermək xeyli riskli məşğuliyyətdir. Lakin diplomatiyanın münafişələrin dinc yolla həlli vasitəsi kimi qalacağına ümid etmək olar. Keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən diplomatiyanın bu funksiyası daha da artmışdır. Azərbaycanın xarici siyasətinin müdafiə mövqeyindən hücum xarakterli konsepsiyaya transformasiyası da bu baxımdan çox maraqlıdır. Çünki bizim xarici siyasətimizin əsas prioriteti münafişələri dinc yolla həll etməkdən ibarətdir.

Azərbaycanın xarici siyasətində diplomafik fəallığın yeni səviyyəyə qalxması təcavüzkarın pozucu fəaliyyətinin qarşısını vaxtında almağa, imkan daxilində onu önləməyə xidmət edir.

Azərbaycana qarşı siyasi, ideoloji, mədəni, humanitar, ekoloji, hərbi və s. təxribatların davam etdiyi şəraitdə hücum taktikasının seçilməsi tamamilə təbiidir. Ölkəmiz təcavüzkarın regional və global miqyasda sabitliyi pozmasına, xalqlar arasında düşmənçilik yaratmasına diplomatik fəaliyyətlə mane olaraq, əslində, dünya səviyyəsində xidmət göstərmiş olur.

Son bir neçə ildə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə apardığı fəal diplomatik-ideoloji işlər nəticəsində Ermənistanın informasiya təxribatlarının qarşısı alınmışdır. Artıq Azərbaycanın xarici siyasəti bütün parametrlərə görə, Ermənistanın xarici siyasət kursunu üstələyir. Bu uğura ölkəmiz məhz xarici siyasətdə hücum konsepsiyasına keçməklə nail olmuşdur.

Bütün bunların əsasında demək olar ki, Azərbaycanın xarici siyasəti diplomatiyanın inkişafına ciddi töhfələr verir. Diplomatiyanın patriarxlarından sayılan ser *Harold Nikolson* hələ keçən əsrin əvvəllərində yazırdı ki, “dövlətin xarici siyasətinin vasitəsi kimi diplomatiyanın rolu həmişə müstəsna dərəcədə böyük olmuşdur” (4.5.4, s.5). Görkəmli diplomat və tarixçi fikirlərini inkişaf etdirərək vurğulayır ki, diplomatiya dövlətlərin taleyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Onun bu xüsusda bir qeydinin müasir dövrün diplomatları üçün də çox qiymətli olduğunu düşünürük. *H. Nikolson* “Diplomatiya” əsərində yazır: “Çoxlu sayda beynəlxalq fəlakətlər müxtəlif səbəblərdən pis diplomatiya ilə müşayiət olunub” (4.5.4, s.5). Yəni pis diplomatiyanın nəticəsi yalnız bir ölkənin mənfə imicinin formalaşmasından ibarət olmur – bütövlükdə, beynəlxalq münasibətlər sistemi böhrana düşə bilər.

Müasir dövrdə dağıdıcı, təcavüzkar siyasət yeritmək məhz pis diplomatiyanın əlamətidir. Bu hallara qarşı bütün dünya dövlətləri mübarizə aparmalıdır. Hazırda bəşəriyyəti narahat edən bir çox münafişlər, dünya dövlətlərinin “pis diplomatiya” ilə məşğul olan təcavüzkar ölkələrə qarşı təsirli tədbir görməməsi ilə bağlıdır. İkili standartlar siyasəti diplomatiyanı gözədən salır. Dünyanı böyük fəlakətlərlə qarşı-qarşıya qoyur. XXI əsrin əv-

vəllərində xarici siyasətin çox fəallaşdığı bir zamanda bu tendensiya bəşəriyyəti ciddi təhlükələrə atır.

İndi geosiyasi nəzəriyyələrdə eyni şərtlər daxilində fəaliyyət göstərən, oxşar parametrlərə malik dövlətlərin nəyə görə beynəlxalq arenada özlərini fərqli aparmasının səbəbləri ilə bağlı təhlillərə rast gəlinir. Neoklassik realizm hesab edir ki, burada dövlətlə cəmiyyətin bir-biri ilə uzlaşması mühüm rol oynayır (4.5.5). Başqa sözlə, dövlətin obyektiv imkanları ilə liderlərin onu subyektiv qiymətləndirmələri arasındakı əlaqələrin müasir xarici siyasətdə əhəmiyyəti artır. Bununla xarici siyasət çox mütəhərrik hala gəlir. Vahid qiymətləndirmə meyarlarından danışmaq mümkün olunur. Liderlərin ölkənin obyektiv imkanlarını düzgün dəyərləndirməməsi dövləti fəlakətə apara bilər. Lakin bu vəziyyətdən çıxış yolunu yenə də dövlətlə cəmiyyətin bir-biri ilə uzlaşma dərəcəsi müəyyənləşdirir. Buradan eyni şərtlər daxilində mövcud olan və oxşar imkanlara sahib dövlətlərin nəyə görə beynəlxalq aləmdə özlərini fərqli aparması aydın olur. Əgər dövlətlə cəmiyyət aqressivlikdə uzlaşırlarsa və liderlər ölkənin obyektiv imkanlarını düzgün qiymətləndirə bilmirlərsə, təcavüzkar siyasət yürüdülcək. Ermənistanın separatçı, avantürist rəhbərlərinin siyasəti buna misaldır.

Azərbaycanın xarici siyasətinin məzmunu isə dövlətlə cəmiyyətin sosial-mədəni və iqtisadi inkişaf məsələsində uzlaşdığını tam sübut edir. Azərbaycan rəhbərliyi ölkənin sosial rifah dövləti modeli üzrə inkişafa qadir olduğunu obyektiv qiymətləndirmə əsasında müəyyənləşdirib. Yəni Azərbaycanın xarici siyasət kursunun transformasiyası düşünülmüş siyasi kursun reallaşdırılmasının birbaşa nəticəsidir. Burada sülhsevərlik, sosial-mədəni və iqtisadi inkişaf məsələlərində Azərbaycan dövləti ilə cəmiyyətinin uzlaşması əsas rol oynayır. Azərbaycan cəmiyyəti ölkə başçısının mövqeyini tam dəstəkləyir.

Azərbaycanın modernləşməsinin ikinci mərhələsində xarici siyasətdə yeni transformasiya baş verir. Modernləşmənin bu mərhələsinin fərqli cəhətləri var. Bütövlükdə, XXI əsrin postsənaye cəmiyyəti kontekstində modernləşmə ideyasını zamanın çağırışı kimi qiymətləndirmək olar (bax: məs., 4.5.6). Bu fikir modernləşmənin

yeni mərhələsinin əsas məzmununu ifadə edir. Yəni indiki mərhələdə modernləşmənin başlıca məqsədi postsənaye cəmiyyətinin formalaşdırılmasına nail olmaqdır. Modernləşmə proses olaraq cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir. Siyasi, iqtisadi, mədəni, hərbi, ekoloji, elmi və başqa sahələr üzrə sistemli və ardıcıl islahatlar aparmaq lazım gəlir. Çünki XXI əsrin birinci onilliyində dünya xalqlarının həyatının bütün sahələrini əhatə edən transformasiyalar müşahidə edilir. Güclü inkişafa stimül verən yeni innovativ metodlar və mənbələr tələb olunur (bax:4.5.6). **Burada millətin intellektual səviyyəsi və yaradıcı qabiliyyəti daha çox aktuallıq kəsb etməyə başlayır. Azərbaycanın sənaye cəmiyyətindən postsənaye cəmiyyətinə keçid mərhələsində olması bu problemə xüsusi məzmun verir. Cəmiyyətdə yaradıcı (kreativ) zümrənin formalaşdırılması milli səviyyədə strateji məqsədə çevrilir.**

Şübhə yoxdur ki, bunların xarici siyasəti həyata keçirən strukturlara birbaşa aidiyyəti vardır. Diqqəti cəhət bundan ibarətdir ki, siyasətçilər və diplomatların kreativ zümrənin üzvləri kimi hazırlıqları yeni yanaşmalar tələb edir. Təbii ki, postsənaye cəmiyyətinə keçid mərhələsi bunlarla yanaşı, xarici siyasət kursunun transformasiyasını da şərtləndirir. Azərbaycan Prezidentinin qarşıya qoyduğu vəzifələrin məzmunundan aydın görünür ki, ölkəmizin xarici siyasətində insan amilinin, ağıl, intellekt və yeni informasiya texnologiyalarından istifadənin daha geniş əsasda yeri vardır.

Modernləşmənin bu mərhələsində xarici siyasətin transformasiyası “ağıllı güc” və ya “yumşaq güc”ə (ing. soft power) tam keçid istiqamətində olmalıdır. Məsələn bundadır ki, dünyanın böyük dövlətləri “yumşaq güc” siyasətinə getdikcə daha çox üstünlük verirlər. Bu anlayış dövlətin daxili potensialının cəlbediciliyinə əsaslanır. Mədəniyyət, tarix, intellekt, daxili siyasət və başqa amillər üzrə dövlət nə qədər çox cəlbedici olarsa, xarici siyasətində də bir o qədər uğurlu olar. Dövlətin daxili cəlbediciliyinin mərkəzində xalqın mədəniyyəti durur.

Biz artıq Azərbaycanın milli inkişaf strategiyasının mədəniyyət-tutumlu suverenliyə əsaslandığını qeyd etmişik. Deməli, ölkəmizin

“ağıllı güc” siyasətinə tam keçidi milli inkişaf strategiyasının mahiyyətində əks olunmuşdur. Ona görə də, kreativ insanların milləti olmaq strateji uğurun təməlidir. Cəmiyyətin kreativ zümrəsi nə qədər çox olsa, daxili və xarici siyasətdə “ağıllı güc” konsepsiyasının tətbiqi üçün də bir o qədər əlverişli sosial-mədəni baza hazırlanmış olacaqdır. Modernləşmənin ikinci mərhələsində “ağıllı güc” və ya “yumşaq güc” konsepsiyası bərqərar ola bilər. Bu mənada demək olar ki, xarici siyasətin yeni transformasiyası onun daxili siyasətlə əlaqəsinin yeni səviyyəyə qalxmasına imkan verəcəkdir. Təbii ki, bu, artıq yeni məzmun və məqsəd kəsb edən bağlılıq olacaqdır. Bu məqamda çox vacib bir amili qeyd etmək lazımdır.

Problemin başqa mühüm tərəfi xarici siyasət konsepsiyasının mahiyyəti ilə bağlıdır. “Ağıllı güc” konseptinin reallaşması üçün xarici siyasət bütövlükdə bəşəriyyətin tərəqqisinə xidmət etməlidir. Yəni dövlətin xarici siyasəti ölkələr və regionlar arasında əməkdaşlığın genişlənməsinə xidmət edirsə, onun “ağıllı güc” konsepsiyasına keçid imkanı yaranır. Xarici siyasət kursunun yalnız sözdə deyil, əməldə əməkdaşlığa istiqamətləndiyi təsdiqini tapmalıdır. Azərbaycan bu sahədə özünü artıq tam təsdiq edir. Belə ki, ölkə mütəmadi olaraq mədəniyyətlər və dirlərərsə əməkdaşlığa həsr edilmiş beynəlxalq tədbirlər keçirir. Azərbaycan Krans Montana Forumu çərçivəsində “Bakı prosesi” adlanan layihəni həyata keçirməyə başlayıb.

“Bakı prosesi” ideyasını Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev qonşu regionların və Avropanın mədəniyyət nazirlərinin 2008-ci il dekabrın 2-3-də Bakıda keçirilən konfransında irəli sürdü. Bu ideya müxtəlif mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında dialoqun inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. 2009-cu ilin oktyabrında İslam ölkələrinin mədəniyyət nazirlərinin Bakıda keçirilən “Mədəniyyətlərərsə dialoq” mövzusunda həsr edilmiş dəyirmi masasında “Bakı prosesi – sivilizasiyalar arasında dialoqa yeni çağırış” adlı rəsmi sənəd qəbul edildi.

Qeyd edək ki, Krans Montana Forumu 1986-cı ildə İsveçrənin cəniadlı şəhərində yaranmış beynəlxalq təşkilatdır. Onun təsisçisi isə “Ümumdünya forumu” fondudur. Bu foruma bir çox inkişaf etmiş dövlətin görkəmli siyasi xadimləri daxildir. “Ümumdünya forumu” BMT, Avropa Şurası və Avropa İttifaqı ilə sıx əlaqədə işləyir.

Avropanın işgüzar dairələri ona dəstək verir. Fondun əsas vəzifəsi işgüzar dairələrin təmsilçiləri, dövlət və siyasi xadimlərlə əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Onlar arasında dialoq qurmaq üçün konkret proqramlar həyata keçirilir.

Bunlar göstərir ki, Azərbaycan ən yüksək səviyyədə beynəlxalq miqyasda həyata keçirilən əməkdaşlıqda iştirak edir. Üstəlik, “Bakı prosesi”ni başlamaqla ölkəmiz konkret layihə vasitəsi ilə mədəniyyət-lərəarası dialoqun baş tutmasına öz töhfəsini verir. Azərbaycanın müxtəlif mədəniyyətlər və dinlər arasında dialoq qurmaq istiqamətində atdığı addımlar yalnız Krans Montana Forumu ilə məhdudlaşmır. Biz əvvəlki fəsillərdə də qeyd etmişik ki, Beynəlxalq Bakı Humanitar Forumu mütəmadi olaraq keçirilir. Bu Forum çərçivəsində dünyanın müxtəlif regionlarından gələn keçmiş prezidentlər, alimlər, filosoflar, siyasətçilər, Nobel mükafatı laureatları, iqtisadçılar, mədəniyyət xadimləri və s. mühüm qlobal problemlərlə bağlı müzakirələr aparırlar. Bu müzakirələr çox geniş sahələri əhatə edir.

2011-ci ilin aprel ayında Bakıda BMT, Avropa Şurası, YUNESKO, İSESKO və “Avronyus”un dəstəyi ilə Ümumdünya Mədəniyyətlərəarası Dialoq Forumu keçirilmişdir. Forumda mədəniyyətlərəarası dialoqun konseptual, idarəçilik, siyasi və praktik aspektləri müzakirə olunmuş, təcrübə mübadiləsi aparılmışdır.

Azərbaycan həm də mədəniyyətlərəarası əlaqələrin inkişafına xidmət edən beynəlxalq konfranslar təşkil edir. Ulu öndər *Heydər Əliyevin* xatirəsinə həsr edilmiş “Mədəniyyətlərəarası dialoq” adlı silsilə xarakterli beynəlxalq konfranslar buna gözəl nümunədir. Həmin konfranslar Moskvada və Bakıda keçirilib. Onun coğrafiyasının daha da genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Bütün bu layihələr ümumilikdə Azərbaycanda həyata keçirilən modernləşmənin ikinci mərhələsinin mahiyyətinə tam uyğundur. Dövlətimiz daxili və xarici siyasətdə mədəniyyətə, intellektə, humanizmə və sülhə əsaslanan addımlar atır. Bunlar sənaye cəmiyyəti quruculuğunu tam başa çatdırmadan postsənaye cəmiyyətinin kreativ zümərəsinə yetişdirməyə imkan verir. Paralel olaraq, xarici siyasətdə

postsənaye cəmiyyəti üçün daha çox səciyyəvi olan “ağıl gücü” konsepsiyasına keçid üçün şans yaranır. Düşünürük ki, xarici siyasətin bu transformasiyası da uğurla başa çatacaqdır.

Beləliklə, müstəqilliyimizin ilk 20 ili müddətində xarici siyasət iki mərhələdə transformasiyaya uğrayıb. Müdafiə siyasətindən hücum diplomatiyasına, oradan da “ağıl gücü” konsepsiyasına keçid baş verir. Birinci transformasiya tam başa çatıb, ikinci isə hələ davam edir. Azərbaycan yeni mərhələdə regional lider statusu ilə qlobal geosiyasi oyunçu olmaq məqsədini uzlaşdırır. Artıq ölkəmiz müstəqil geosiyasi oyunçu kimi özünü təsdiq edib. Bu səviyyədə qlobal geosiyasi çəkisi olan dövlətə çevrilmək istiqamətində inamlı addımlar atılır. Azərbaycan daim inkişaf edir, daha da qüdrətlənir. Ona indi yalnız coğrafi ərazisinə görə “kiçik” demək olar.

Nəzəri ümumiləşdirmələr

Xarici siyasətin prioritetlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi milli dövlətçiliyin inkişaf etdirilməsinin mühüm şərtlərindəndir. Təhlillər göstərir ki, Azərbaycan yalnız 1993-cü ilin ikinci yarısından xarici siyasətini sistemli, düşünülmüş və ardıcıl olaraq aparmağa nail olmuşdur. Ulu öndər *Heydər Əliyev* mükəmməl xarici siyasət kursu hazırlamışdır. Müstəqilliyimizin 21 ili ərzində toplanan təcrübə sübut edir ki, ölkəmizin xarici siyasət kursu böhranlı situasiyalarda belə kifayət qədər səmərəlidir.

Xarici siyasətin istiqamətləri ilə prioritetləri arasında daxili əlaqə vardır. Əsas istiqamətlər zaman və məkan çərçivəsində xarici siyasətin dövlətin maraqlarına uyğun olan başlıca fəaliyyət vektorlarıdır. Prioritetlər isə konkret zaman və məkan çərçivəsində dövlətin qarşısına qoyduğu əsas geosiyasi məqsədlərə çatmaq üçün üstünlük verdiyi vəzifələrdir. Prioritetlər xarici siyasətin əsas istiqamətlərinin hər biri üzrə həyata keçirilir. **Deyək ki, ərazi bütövlüyünün təmini xarici siyasətin prioriteti kimi əsas istiqamətlərin bütün spektrini əhatə edir. Bu zaman xarici siyasətin əsas istiqamətləri sırasında**

geosiyasi situasiyanın dəyişməsi ilə yeniliklər ola, prioritetlər isə olduğu kimi qala bilər. Məsələn, qlobal səviyyədə geosiyasi vəziyyətin yeniləşməsi sayəsində Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərində müəyyən düzəliş edilə bilər, ancaq münasibətlərin dinc yolla həlli prioritetdir. Müəyyən hallarda bunun əksi də mümkündür. Qərbi integrasiya prioritetini Avrasiya məkanındakı integrasiya əvəz edə bilər.

Son vaxtlar Avrasiya məkanında integrasiya modellərindən tez-tez danışılır. Rusiya və Türkiyənin bununla bağlı yanaşmaları var. Avrasiyada hansı integrasiya modelinin reallaşacağından asılı olmayaraq, bu məkanda ölkələr arasında əlaqələrin inkişafı bir zərurətdir. Türkiyənin xarici işlər naziri *Əhməd Davudoğlu* “Strateji dərinlik” kitabında yazır ki, Türkiyə Almaniyə, Rusiya və ya Yaponiya kimi hərəkət etməlidir. Yəni o, özünə yaxın olan regionlarda aktiv siyasət yeritməli, sonra dünya miqyasında söz sahibi olmalıdır (4.6.1, s.6). Bu şərtlər daxilində ərazi bütövlüyünün təmini prioritetdir.

Müqayisələr göstərir ki, müasir geosiyasi mühitin son dərəcə müstəqillik olması xarici siyasətdə manevrlər etmək imkanlarını genişləndirir. Situasiyanın dəyişmə dinamikası xarici siyasət kursunda əsas istiqamətlər və prioritetlərdə düzəlişlərə səbəb ola bilər. Təbii ki, bu cür vəziyyət bütövlükdə xarici siyasət məsələsini mürəkkəbləşdirir, diplomatik fəaliyyətin məzmununda yeniləşmələri aktuallaşdırır. İntegrativ, kreativ diplomatiya və paradiplomatiya kimi yeni terminlərin meydana gəlməsi bu proseslərlə bağlıdır.

Biz sonuncu fəsildə dünyanın bir neçə tanınmış diplomat və analitiklərinin qlobal geosiyasi mühitin transformasiyaları haqqında fikirlərini təhlil etmişik. Onlar bütövlükdə dünyanın yeni geosiyasi nizamının yaranmaqda olduğunu vurğulayırlar. Yəni qlobal miqyasda köklü yeniləşmələrdən söhbət gedir. Lakin bu proses hələ başa çatmayıb. Məhz bu məqam müstəqil milli dövlətlərin dünyadakı geosiyasi mövqeyinə xeyli qeyri-müəyyənliklər verir. Qlobal güclərin öz aralarında münasibətləri tam aydınlaşdır-maması, geosiyasi mübarizənin daha da kəskinləşməsi və regional miqyasda özünü göstərən ziddiyyətlər kompleks halda beynəlxalq

münasibətlər sistemində çətinliklər yaradır. Rusiyanın xarici işlər naziri və Təhlükəsizlik Şurasının katibi olmuş *İqor İvanovun* bu bağlılıqda fikirlərini sonuncu fəsildə qeyd etmişik. *İ.İvanov* dünyada “ağıllı” xarici siyasətin yalnız yaranmaqda olduğunu vurğulayır (4.3.1). Özü də bu, “hələ siyasi praktika və hətta bütöv layihə deyil” (*İ.İvanov*). “Ağıllı” xarici siyasət innovativ ideyaların sistemli toplusudur. Ancaq gec və ya tez beynəlxalq sistemi məhz onlar dəyişəcək (4.3.1). Düşündürücü və eyni zamanda, obyektiv qiymətləndirmədir.

Müasir qlobal geosiyasi mühit yeni səviyyəyə transformasiyasını başa çatdırmayınca, beynəlxalq münasibətlər sisteminin konkret məzmununda qeyri-müəyyənliklər qalacaqdır. Bununla yanaşı, “yaranmaqda olan” “ağıllı” xarici siyasət inkişaf etdirilməlidir. **Hesab edirik ki, ümumiyyətlə, geosiyasətin gələcəyində bu ideya müsbət rol oynaya bilər. Dünyam ağıl, sülh və insanlara sevgi xilas edəcək. Mədəniyyətlər və dinlər arasında dialoq yeni səviyyəyə qaldırılmalıdır. Azərbaycanın xarici siyasətinin “ağıllı güc” konsepsiyasına keçməsi dövlətin strateji maraqlarına tam cavab verir. Ölkəmiz müxtəlif mədəniyyətlər və dinlər arasında dialoq qurmağı, əməkdaşlığı genişləndirməyi xarici siyasətinin çox mühüm aspekti kimi inkişaf etdirir. Bu mənada xarici siyasətin əsas istiqamətləri və prioritetləri də transformasiyaya uğraya bilər.**

Xarici siyasəti dünya sisteminin yenidən qurulması prosesindən kənarda təsəvvür etmək mümkün deyildir. Azərbaycan qlobal miqyasda gedən dəyişiklikləri öz üzərində hiss edir. Bu təsirlər regional səviyyədə özünü göstərən müxtəlif tendensiyalarla (siyasi, geosiyasi, iqtisadi, hərbi, ekoloji və mədəni xarakterli) uzlaşdırılmalıdır. Bu zaman əsas meyar xarici siyasətin prioritetləridir. Deyək ki, 2008-ci ilin avqustunda Rusiya ilə Gürcüstan arasında baş verən hadisələr regionda geosiyasi mənzərəyə ciddi təsir etdi. Azərbaycan bu hadisəyə ərazi bütövlüyünün təminini, münasibətlərin dinc yolla həllini və regional əməkdaşlığa yardım etmək zərurətini nəzərə alaraq reaksiya verdi. Bu, ölkəmizin Rusiya və Gürcüstanla əməkdaşlığa xələl gətirməyən bir mövqe idi. Eyni zamanda, Azərbaycan xarici siyasətinin prioritetlərini gözləyərək hərəkət etdi. Ona görə də, Prezident *İlham*

Əliyevin həmin mərhələdə tutduğu mövqeyini beynəlxalq aləm yüksək qiymətləndirdi.

Azərbaycan xarici siyasətinin prioritetlərini qətiyyət və inamla reallaşdırır. Təcrübə göstərir ki, ölkəmizin xarici siyasət kursu region səviyyəsində pozitiv geosiyasi dəyişiklikləri həvəsləndirir. Azərbaycan Cənub Qafqazın lider dövləti olaraq yalnız əməkdaşlıq və integrasiya istiqamətində fəaliyyət göstərir. Dövlətimiz yeni beynəlxalq enerji layihələri, iqtisadi əməkdaşlıq proqramları və mədəniyyətlərarası dialoqa xidmət edən tədbirlər həyata keçirdikcə, bəzi qüvvələrin təxribatçı hərəkətləri artır. Cəbhə xəttində atəşkəsi pozur, bəzi media orqanlarında ölkəmizə qarşı şər-böhtanla dolu yazılar dərc edir, müxtəlif beynəlxalq dairələrdən təzyiqlər etməyə çalışırlar. Bütün bunlar mahiyyətə sürətlə inkişaf edən Azərbaycanın əl-ayağma doluşmaq xarakteri daşıyır. Lakin Prezident *İlham Əliyevin* vurğuladığı kimi, Azərbaycan artıq keçən əsrin 90-cı illərinin ölkəsi deyil – o, güclü, sülhsevər və zəngindir! Azərbaycan Cənub Qafqazın aparıcı dövləti olaraq, bundan sonra da üzərinə düşən missiyanı yerinə yetirəcəkdir!

YEKUN

Bu kitabda Azərbaycanın xarici siyasət kursunun əsrlərin qovşağında formalaşması və transformasiyasını təhlil etməyə çalışdıq. Ölkəmiz müstəqilliyinə çox mürəkkəb geosiyasi proseslərin baş verdiyi dövrdə qovuşdu. Onun suverenliyini təmin etmək məqsədilə dəqiq işlənmiş xarici siyasət kursu formalaşdırmaq tələb olunurdu. Ulu öndər *Heydər Əliyev* bunun öhdəsindən ustalıqla gələ bildi.

Qlobal və regional səviyyədə cərəyan edən proseslərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində Cənub Qafqazda mürəkkəb geosiyasi situasiya yarandığından, uğurlu xarici siyasət konsepsiyasının müəyyənləşdirilməsi asan məsələ deyildi. Bundan başqa, 1991-1993-cü illərdə Azərbaycanın xarici siyasətində çoxlu sayda səhvlərə yol verilmişdi. Azərbaycanın beynəlxalq imicinə güclü zərbə vurulmuşdu. Daxildə separatçı qüvvələr fəallaşmışdı. Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində ərazimizin 20 faizi işğal edilmişdi. Təcavüzkarla kənardan dəstək verənlər də var idi.

Bütün bu amillər kompleks halında Azərbaycan dövlətçiliyinə təhlükələr yaradırdı. Bu böhrandan ölkəni yalnız düşünülmüş və müasir dövrün tələblərinə cavab verən siyasət çıxara bilərdi. Bununla əlaqədar, əsərdə bir neçə mühüm məqam nəzərə alınaraq, Azərbaycanın xarici siyasəti təhlil edilmişdir.

Müasir dünyanın özünəməxsus geosiyasi təkamül xüsusiyyətləri var. Onları təhlil edən mütəxəssislərin yanaşmaları fərqli olsa da, hər biri müasir geosiyasi mənzərənin mütəhərrik və mürəkkəb olduğunu qeyd edir (bax: məs., 1, 2 və 3).

Biz imkan daxilində məsələnin bu aspektinə diqqət yetirməyə çalışdıq. Çünki Azərbaycanın xarici siyasət kursunun mahiyyətini qlobal səviyyədə baş verən dəyişiklikləri dərk etmədən anlamaq mümkün deyil. Apardığımız təhlillər göstərdi ki, qlobal geosiyasi proseslərin nəzəri cəhətdən birmənalı qiymətləndirilməsi mürəkkəb bir işdir.

Burada bir çox hadisələrin təkamül ssenarilərindən danışmaq lazım gəlir. Aydın olur ki, çoxvariantlı təkamül modeli geosiyasi mühitdə böhran zonaları ilə inkişaf tendensiyalarının bir-birini əvəzləməsindən qaynaqlanır. Bu təzahürlərin fonunda isə dünya dövlətlərinin qarşılıqlı asılılığı artır. Müasir geosiyasi nəzəriyyələrin məzmununa bu cür amillər ciddi təsir göstərir. Kitabda nəzərdən keçirilən yeni geosiyasi konsepsiyalarda həmin tezisə doğru öz təsdiqini tapır.

Yuxarıda irəli sürülən fikirlərin fonunda geosiyasi konsepsiyaların transformasiyasının maraqlı cəhətləri üzə çıxır. Bu proses ilə elmi idrakın yeniləşmələri arasında heyrətedici paralellik aşkar etdik. Hər iki tendensiya isə global səviyyədə baş verən sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni yeniləşmələrlə sıx əlaqədə özünü büruzə verir. Keçən əsrin əvvəllərində elmi idrakda ciddi dəyişikliklər baş verdi. Paralel olaraq, geosiyasi konsepsiyalar da transformasiyaya uğradı. XX əsrin 50-60-cı illəri yeni elmi nəzəriyyələrin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olundu. Həmin dövrdə bir neçə yeni geosiyasi konsepsiyanın baza ideyaları formalaşdı.

Nəhayət, keçən əsrin 90-cı illərində elm və fəlsəfə ilə yanaşı, siyasi nəzəriyyələrdə də köklü ideya transformasiyaları baş verdi. Bu proses sadələşdığımız sahələrin hər birində indi də davam edir. Elmi idrakda mütəxəssislər daha çox çoxvariantlılıqdan, qeyri-müəyyənlikdən, risklərdən danışır. Qlobal geosiyasi prosesləri xarakterizə edərkən də buna oxşar terminlərdən istifadə edilir. “Böhran”, “xaos”, “qarşılıqlı asılılıq”, “sistemli yeniləşmələr”, “qeyri-müəyyənlik” və başqa anlayışlar elmdə, fəlsəfədə və geosiyasətdə tez-tez işlənir. Onların məna oxşarlığı ilə bağlı mövqə bildirmək üçün isə əlavə tədqiqat tələb olunur.

Biz “sivilizasiyaların toqquşması”, “böyük şahmat taxtası”, “hegemonşuz dünya”, “informasiya geosiyasəti”, “çoxkommunikasiyalı dünya” və s. kimi terminlərin dəbdə olduğu tarixi mərhələdə Azərbaycanın xarici siyasətinin keçdiyi 21 illik yolu təhlil etməyə çalışdıq. Problemin mürəkkəbliyi, bizcə, şübhə doğurmur. Ancaq həm bu prosesin iştirakçısı olmaq, həm də onu obyektiv təhlil etmək olduqca maraqlı bir işdir. Girişdə bunun metodoloji çətinliklərini qeyd etmişik.

Prosesin canlı iştirakçısı olmaqla onu kənardan obyektiv təhlil etmək fərqli şeylərdir. Burada mənaəviyyatla obyektivlik arasında uyğunluq tapmaq lazım gəlir.

Buna baxmayaraq, xarici siyasət elə bir sahədir ki, onun müəyyən özəlliklərini kənardan müşahidə etməklə dərk etmək çox çətinidir. Ona görə də, bir sıra məqamlarda mənim ölkənin xarici siyasəti ilə uzun müddət məşğul olmağım təhlildə köməyimə çatdı. Xüsusilə, qlobal səviyyədə geosiyasi mühitdə baş verən proseslərin əsl mənasının aydınlaşdırılması aspektində bunun olduqca böyük əhəmiyyəti oldu.

Məsələ bundadır ki, keçən əsrin 90-cı illərində keçmiş sovet respublikalarında meydana çıxan gənc siyasətçilər əksər hallarda ifrata varır, psevdoozadlıq təsəvvürlərinin təsiri altında ölkənin xarici siyasətini uçuruma aparırdılar. Xalq kütlələri isə real vəziyyəti bilmirdilər. Belə bir şəraitdə qlobal geosiyasətin real tərəfinin dərk prinsipləri mənə dəşiyirdi. Kitabda problemin bu tərəfinə ciddi diqqət yetirilib.

Qlobal miqyasda baş verən köklü geosiyasi dəyişikliklər prosesi hələ başa çatmayıb. Beynəlxalq münasibətlər sistemi yenidən qurulur (4). Buna müvafiq olaraq, xarici siyasət konsepsiyalarında da ciddi dəyişikliklər həyata keçirilməlidir. Bir neçə dövlətin aparıcı rol oynamağa başladığı müasir tarixi mərhələdə həmin proses xüsusi yanaşma tələb edir. Görünür, burada qüvvələr balansının yeni optimal nisbətini tapmaq lazımdır. Bu şərtlər daxilində müəyyən regionun konkret ölkəsi üçün səmərəli ola bilən xarici siyasət kursundan danışmaq daha doğru olar. Çünki regional səviyyədə geosiyasi mühitin öz tələbləri var.

Digər tərəfdən, “hegemonşuz dünya”da (Anton Levin) çoxvektorlu xarici siyasət kursu formalaşdırmaq zərurəti də yaranıb. Kitabda Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinə və prioritetlərinə məhz bu özəlliklərin prizmasından nəzər yetirdik. Həmin aspektdə diqqəti çəkən güclü dövlət konsepti ilə regional liderliyin bir-biri ilə uzlaşması məsələsidir.

Güclü dövlət quruculuğu mücərrəd məsələ deyil. Güclü dövlət konseptini yalnız konkret zaman və məkanda global və regional

şəraiti nəzərə almaqla hazırlamaq olar. Azərbaycanın yerləşdiyi Cənub Qafqaz regionu tarixən mürəkkəb geosiyasi mənzərəsi ilə fərqlənib. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində isə burada daha mürəkkəb bir vəziyyət yarandı. Böyük dövlətlərin regiondakı maraqlarını təmin etmək üçün güzəştə mübarizə aparması ilə yanaşı, yerli dövlətlərdən birinin işğalçı siyasət yeritməsi müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi üçün ciddi problemlər yaradı.

Azərbaycanın güclü dövlət konseptini seçməsi və onu ardıcıl olaraq həyata keçirməsi tarixi bir prosesdir. Bir tərəfdən, təcavüzkarla mübarizə aparmaq, digər tərəfdən isə, böyük dövlətlərin maraqlarını tarazlaşdırmaq müdrik addımlar, gərgin zəhmət, böyük səylər və iqlat fəallıq tələb edirdi. Məhz bu səbəbdən güclü dövlət konsepti ilə regional liderlik arasında uzlaşmam dəqiq düşünülmüş xarici siyasət kursu təmin edə bilərdi.

İndi analitiklər, politoloqlar və diplomatlar Azərbaycanın bu məqsədə necə çatmasını araşdırırlar. **Bizim təhlillərdə güclü dövlət konsepti ilə regional liderliyin uzlaşmasının mühüm cəhətləri göstərilmişdir.**

Birincisi, güclü dövlət konsepti və regional liderlik strategiyası azərbaycançılıq ideologiyasının baza prinsiplərinə əsaslanır. Onlar ayrılıqda hazırlanmış iki fərqli konsepsiya yox, vahid siyasi-ideoloji sistemin tərkib hissələridir.

İkincisi, güclü dövlət konseptində mədəniyyəttutumlu suverenlik mühüm yer tutur. Bu isə güclü dövlətin lik növbədə iqtisadi, mədəni, elmi və sosial amillərə əsaslandığını nümayiş etdirir. Yəni Azərbaycan məbiyyət etibarilə əməkdaşlıq, mədəniyyətlər və dirlərarası dialoq, bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq, başqalarının daxili işlərinə qarışmayan güclü dövlət qurur. Təbil ki, onun hərbi qüvvələri də elə səviyyədə olmalıdır ki, bu dəyərləri qorumaq mümkün olsun. Fəaliyyətində sülhsevərlik, barış, əməkdaşlıq və mədəniyyətlərin dialoquna böyük diqqət yetirən dövlət, regional inteqrasiyaya ciddi önəm verməlidir. Bu mənada öz potensialına görə regionun aparıcı dövləti olmaq iddiası tamamilə təbii görünür.

Üçüncüsü, regional liderlik Azərbaycanın Avropa ilə Asiya, Şərqlə Qərb, Şimalla Cənub, Xristianlıqla İslam arasında “geosiyasi körpü” rolunu oynamaq imkanlarından qaynaqlanır. Təcrübə göstərdi ki, ölkəmiz enerji-nəqliyyat dəhlizlərini açmaq və inkişaf etdirmək qüdrətinə malikdir. Cənub Qafqazda yalnız Azərbaycan bu missiyanı yerinə yetirə bilər. İndi Azərbaycan müstəqil olaraq Avropanın enerji təhlükəsizliyində strateji rol oynayan beynəlxalq enerji layihələrini reallaşdırır. Qonşu dövlətlər bu reallığı etiraf edirlər. Yalnız güclü dövlət iki qitəni birləşdirən “geosiyasi körpü” rolunu oynamağa qadirdir.

Dördüncüsü, regional liderlik missiyanı yerinə yetirməklə Azərbaycan global miqyasda sabitliyin bərqərar olmasına xidmət edir. Tarazlaşmış xarici siyasəti ilə Azərbaycan dünyanın böyük dövlətlərinin Cənub Qafqazda əməkdaşlığı üçün şərait yaradır. Bu proses getdikcə daha geniş geosiyasi məkanı əhatə edir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın güclü dövlət kimi daha çox inkişaf etməsi regionlararası əməkdaşlıq imkanlarını artıracaqdır.

Azərbaycanın xarici siyasətinin global və regional səviyyədə baş verən geosiyasi proseslər kontekstində təhlili bizi bir neçə aktual məsələ üzərində düşünməyə sövq edir. Hər şeydən öncə, cəmiyyətin modernləşməsi ilə xarici siyasətin transformasiyaları arasındakı əlaqələr maraqlı doğurur. Cəmiyyətin modernləşməsi daxili və xarici siyasəti də əhatə edir. Cəmiyyətin sosial, mədəni, iqtisadi, mənəvi-əxlaqi yeniləşmələri tamamilə yeni mühit yaradır. Burada fərdlərin davranışı, təhsili, sosiallaşması, maddi təminatı, ideoloji hazırlığı və başqa göstəricilər dəyişir. Bütövlükdə, cəmiyyətin dəyişməsi siyasi kursun da yeniləşməsinə gətirməlidir. Buna görə də, modernləşmənin xarici siyasətin transformasiyasına verə biləcəyi məzmun mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Biz bu kitabda həmin məsələnin bir sıra aspektinə toxunmağa çalışdıq. “Yumşaq güc”ə istinad edən xarici siyasətə transformasiya imkanları üzərində dayandıq. Düşünürük ki, bu istiqamətdə tədqiqatların davam etdirilməsinə ehtiyac var.

Təhlilinə ehtiyac duyulan başqa bir aktual məsələ diplomatiyanın inkişaf istiqamətləridir. Bəzi analitiklər bununla bağlı müəyyən proqnozlar verir (5, 6 və 7). Lakin yeni dünya nizamına keçid başa çatmadığından, diplomatiyanın transformasiyasına konkret məzmun vermək çətindir. Ümumi halda “ağıl gücü” konsepsiyasından danışmaq mümkündür. Yaxın perspektiv üçün “ağıl gücü” konsepsiyasını təmin edə biləcək diplomatiya haqqında dəqiq bir fikir söyləmək isə riskli işdir. İntegrativ diplomatiya və paradiplomatiyanın müəyyən perspektivləri haqqında danışmaq olar. Bu kitabda ayrıca “çoxvektorlu diplomatiya” ilə bağlı bəzi fikirlərimizi bildirmişik. Diplomatiyanın bu növlərinin hər birinin perspektivi ola bilər. Lakin onların hansının yaxın perspektivdə daha səmərəli ola biləcəyi barədə proqnoz vermək çətindir. Bu sahədə də araşdırmalar davam etdirilməlidir.

Bütün əsər boyu risk və böhranlı situasiyalar diqqətlə nəzərə alınmışdır ki, bu da səbəbsiz deyil. Müasir elmi təhlillər risk və ehtimal nəzərə alınmadan aparılmır. Geosiyasi risklər haqqında az yazılmayıb. Xarici siyasətin formalaşmasında və proseslərin proqnozunun verilməsində hər iki amildən istifadə edilir.

Hesab edirik ki, Azərbaycanda da siyasi təhlillərdə risk, böhran və ehtimal kimi amillər ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır. Çoxvektorlu xarici siyasət, çoxvariantlı inkişaf modeli, “risk cəmiyyəti” (*Böll*), global böhran ssenariləri və s. kimi anlayışları siyasi təhlillərdə getdikcə daha çox nəzərə almaq lazımdır (daha ətraflı bax: 8, 9, 10 və 11). Ölkənin xarici siyasətinin növbəti transformasiyasının əsl mahiyyətini dərk etmək üçün bu cür yanaşmanın prinsipial əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanın 2020-ci ilə qədərki strateji inkişaf konsepsiyasını (12) başa düşmək üçün də məhz belə yanaşmaya ehtiyac duyulur. Biz müxtəlif inkişaf modellərini nəzəri müqayisə etməyi, onlardan dövlətimiz üçün daha səmərəli olanı müəyyənləşdirməyi bacarmalıyıq.

Nəhayət, onu qeyd edim ki, hər bir əsər insan həyatının, düşüncəsinin və dünyagörüşünün, xüsusilə dünyada gedən proseslərə münasibətinin ifadəsidir. Kitablarda həmişə deyilməyən nələrsə olur. Əsas odur ki, tədqiqatın ruhu oxucuya düşünmək üçün mənəvi qida versin.

Bu əsər sadəcə elmi düşüncələrimin məhsulu deyil – burada ömrümün böyük hissəsini həsr etdiyim xarici siyasətdə yaşadığım məqamlar da öz əksini tapmışdır. Keçirdiyim hisslərin, qururlandığım anların, açığını deyim, yorulduğum, yuxusuz qaldığım zamanların izləri var. Dahi siyasi və dövlət xadimi, Ulu öndər *Heydər Əliyevin* komandasında çalışmağın şərəfini və məsuliyyətini hiss və dərk edərək kitab üzərində işləmək mənim üçün xüsusi mənası və məsuliyyəti olan bir hadisədir. Prezident *İlham Əliyevlə* bu şərəfli yolu davam etmək daha çox qürur verir. Çünki məhz onun daxili və xarici siyasət konsepsiyasının tələbləri səviyyəsinə layiqli şəkildə çalışmaq zərurəti məni həmişə təqib etmişdir.

Geosiyasət isə XXI əsrdə daha çox əhəmiyyət kəsb edərək, dövlətlərin taleyində əsas rolu üzərinə götürməyə çalışır. Sanki o, öz əbədiliyini sübut etmək üçün “dünya meydanında at oynadır”!

Metodoloji qeydlər

1. Morin E. La Méthode, tome 1: La Nature de la nature. Paris: Le Seuil, 1977, 399 pp.; Morin E. Les Sept Savoirs nécessaires à l'éducation du futur. Paris: UNESCO-Le Seuil, 1999, 71 pp.; Morin E. La Méthode, tome 5: L'identité humaine. Paris: Le Seuil, 300 pp.
2. Luhmann N. The Differentiation of Society. New York: Columbia University Press, 1982, 512 pp.
3. Zolo D. Democracy and Complexity: A Realist Approach. Oxford: Polity Press, 1992, 220 pp.

I Fəsil

- 1.1.1. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: [пер. с англ.]. М.: АСТ; Владимир: ВКТ, 2010, 222 с.
- 1.1.2. Paşayev H.M. Bir səfirin manifesti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 248 s.
- 1.1.3. Беллман Р., Заде Л. Принятие решений в расплывчатых условиях. М.: Мир, 1976, 46 с.
- 1.1.4. Хакен Г. Принцип работы головного мозга. М.: ПЕР СЭ, 2001, 608 с.
- 1.1.5. Məmmədov N.İ. Uğurlu xarici siyasətin banisi / "Azərbaycan" qəzeti, 26 aprel 2012-ci il.
- 1.1.6. Drucker P.F. The Next Information Revolution / Forbes ASAP. Aug. 24, 1998, p. 47-58.
- 1.2.1. Məmmədov N.İ. Geosiyasətə giriş (iki cildə. I cild). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2011, 576 s.
- 1.2.2. Ratzel F. Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges. Leipzig, 1897 // Политическая география по Ратцелю. Землеведение, Спб., 1898, № 1-2, № 3.; Ратцель Ф. Земля и жизнь. Сравнительное землеведение. Спб., 1906.

1.2.3. Mackinder H.J. Democratic Ideals and Reality. New York, 1919.; Mackinder H.J. The geographical pivot of history // The Geographical Journal, 1904, №23.; Mackinder H.J. The Round World and the Winning of the Peace // Foreign Affairs, 1943, №4.

1.2.4. Haushofer K.E. Geopolitik des Pazifischen Ozeans. Berlin, 1925.; Haushofer K.E. Geopolitik der Pan-Ideen. Berlin: Zentral-Verlag, 1931.; Haushofer K.E. Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung, Heidelberg; Berlin; Magdeburg: Vowinckel, 1939.; Haushofer K.E. Der Kontinentalblock: Mitteleuropa, Eurasien, Japan. Berlin: Eher, 1941.

1.2.5. Райт Дж.К. Географические представления в эпоху крестовых походов: Исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе. Пер. с англ. М.А.Кабанова. М.: Наука, 1988, 478 с.

1.2.6. Voigt G. Die Wiederbelebung des klassischen Altertums, Berlin, 1880, Bd.1

1.2.7. Хабермас Ю. Вовлечение другого: очерки политической теории / Пер. с нем. Медведева Ю. С. под ред. Складнева Д. А. М.: Наука, 2001, 417 с.

1.2.8. Mehdioglu A. İbn Haldun və başqaları. Bakı: Nurlan, 2007, 266 s.

1.2.9. Бациева С.М. Географический фактор в историко-социологической концепции Ибн Халдуна // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. 12-й год. Сессия ЛО ИВАН СССР, Ленинград, 1977, с.45-53.

1.2.10. Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения. М.: Наука, 1955, 512 с.

1.2.11. Модельский Дж. Эволюция глобальной политики (II) / Полис, 2005, №4, с.124-141.

1.2.12. Дергачев В. Геоэкономика. Учебник для вузов. М: ЮНИТИ-ДАНА, 2004, 526 с.

1.2.13. Богданов Р.Г., Кокошин А.А. США: информация и внешняя политика. М.: Наука, 1979, 310 с.

1.2.14. Morgenthau H. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. N.Y., 1967, 420p.

1.2.15. Киссинджер Г. Дипломатия. Пер. с англ. В.В. Львова / Послел. Г.А. Арбатова. М.: Ладомир, 1997, 847 с.

1.2.16. Bobrow D. The New Approaches to International Relations. N.Y., 1972, 353 p.

1.2.17. Kissinger H. Central Issues of American Foreign Policy // Agenda for the Nation. Washington, 1968, p.585-614.

1.2.18. Brown S. The Emerging World Polygarchy // The Next 25 Years. Washington, 1975, 250 p.

1.2.19. Kemps M. The Management of Interdependence. N.Y., 1974, 312 p.

1.2.20. Nye J.S. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power, 1990.

1.2.21. Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics, 2004.

1.2.22. Бжезинский З.К. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Международные отношения, 1998, 137 с.

1.3.1. Соколов К. Геополитика конца света // Nexus, 18 сентября 2011 г. URL: http://nexusrus.com/index.php?option=com_content&task=view&id=38&Itemid=66.

1.3.2. Чернявский С.И. Новый путь Азербайджана. М.: Азер-Медиа, Книга и бизнес, 2002, 352 с.

1.3.3. Хайек Ф.А. Дорога к рабству: Пер. с англ. / Предисл. Н.Я. Петракова. М.: "Экономика", 1992, 176 с.

1.3.4. Волкова Т.П. Проблема мультикультурализма в философии Ю. Хабермаса. Вестник МГТУ, том 9, №1, 2006, с.21-26.

1.3.5. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Хайек; пер. с англ. Е.Осиповой, под ред. Е. Гордеевой. М.: Новости, 1992, 304 с.

1.3.6. Хайек Ф.А. Индивидуализм и экономический порядок / Ф. Хайек; пер. англ. О.А.Дмитриевой. М.: Изограф, 2000, 254 с.

1.3.7. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас; пер. с нем. под ред Б. Петренко. М.: Весь Мир", 2003, 416 с.

1.3.8. Согрин В.В. Этапы Американского консерватизма // Новая и новейшая история. 1991, № 5, с.47-64.

1.3.9. Mehdiyev R.Ə. Heydər Əliyev təlimi: dövlətçilik və azərbaycançılıq // Fəlsəfə və Sosial-Siyasi elmlər. Elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2008, № 2 (20), s.11-29.

1.3.10. Əliyeva M.A. Həyat dərsi. URL: <http://www.mehriban-aliyeva.org/az/article/item/1578>.

1.3.11. Сюни Р. Живя с другими: конфликт и сотрудничество между кавказскими народами // Кавказские региональные исследования. Том 2, Выпуск 1, 1997 г.

1.3.12. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı ilə bağlı sənədlər. Preslib.az, URL: <http://files.preslib.az/site/diaspora/gl2.pdf>.

1.3.13. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005, 752 s.

1.3.14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003, 603 с.

1.3.15. Киссинджер Г. Депопуляция есть высший приоритет американской внешней политики. insiderblog.info, URL: <http://insiderblog.info/2011/kissinger-est-vysshij-prioritet-amerikanskoj-vneshnej-politiky/>.

II Fəsil

2.1.1. Системная история международных отношений в четырех томах. 1918-2003. События и документы / Под ред. А.Д. Богатурова. Том I (520 с.), том II (247 с.). М.: Московский рабочий, 2000. Том III (720 с.), том IV (600 с.). М.: НОФМО, 2003-2004.

2.1.2. Овчаренко Н.Е. Модели современных интеграционных процессов. М.: Проспект, 2003, 451 с.

2.1.3. Hocking B., Melissen J. Riordan S., Sharp P. Futures for Diplomacy: Integrative Diplomacy in the 21st Century. "Clingendael", Netherlands Institute of International Relations, Report № 1. October 22, 2012.

2.1.4. Criekemans D. Regional Sub-State Diplomacy Today, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, Boston, 2010.

2.1.5. Economic diplomacy, Brian Hocking and Donna Lee, in: R.A. Denemark (ed): The International Studies Encyclopaedia Vol II 2010.; Non-state actors and the transformation of diplomacy, Brian Hocking, in: Bob Reinalda (ed): The Ashgate Research Companion to Non-State Actors, Farnham, Ashgate, 2010.; Diplomacy and the European Union, Brian Hocking and Jozef Batora (guest eds.) Journal in The Hague Journal of Diplomacy, 2009.; Reconfiguring public diplomacy from competition to

collaboration, Brian Hocking, in: Engagement: public diplomacy in a globalised world. London, Foreign and Commonwealth Office, July 2008, pp. 63-75.; Bilateral Diplomacy in the European Union, Towards 'post-modern' patterns?, Jozef Batora and Brian Hocking. Clingendael Discussion Paper in Diplomacy 111, The Hague, Clingendael Institute, April 2008, 37 pp.

2.2.1. Луман Н. Понятие риска / Пер. с нем. А.Ф.Филиппова. THESIS, 1994, вып.5, с. 135-160.

2.2.2. Риск, неопределенность, случайность / THESIS. Вып. 5, 1994. 288 с.

2.2.3. Бек У. Общество риска. На пути к новому модерну. М.: Прогресс-Традиция, 2000, 384 с.

2.2.4. Бек У. От индустриального общества к обществу риска / THESIS. Вып. 5, 1994, с. 161-168.

2.2.5. Мəmmədov E.M. Kəndir üzərində yerləş: dəyişən mühitdə Azərbaycanın xarici siyasət strategiyası // Azerbaijan Focus, 2009, №1 (1), s. 17-27.

2.3.1. Чернявский С.И. Новый путь Азербайджана. М.: Азер-Медиа, Книга и бизнес, 2002, 352 с.

2.3.2. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət // "Azərbaycan" qəzeti, 30 dekabr 2000-ci il, № 300 (2712).

2.3.3. Colloquy with Zbigniew Brzezinski: Is the West turning its back on Turkey? // Caucasus International 2012, №3.

2.3.4. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005, 752 s.

2.3.5. Sammut D. Müstəqillik əldə edəndən sonra Azərbaycanın xarici siyasəti: maraq, prioritet və taktikalarm tənzimlənməsi // Azerbaijan Focus, 2009, №1 (1), s. 143-149.

2.3.6. Məmmədov N.İ. Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında // Azerbaijan Focus, 2010, №2 (2), s. 17-50.

2.3.7. Провал сотрудничества Армения-Диаспора может привести к потере Карабаха – FААЕ. URL: <http://www.regnum.ru/news/1533762.html>

2.3.8. "Azərbaycan" qəzeti, 2001-ci il, 27 yanvar.

2.3.9. Brzezinski Z. The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostategic Imperatives, Basic Books, NY, 1997.

2.3.10. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // "Azərbaycan" qəzeti, 11 noyabr 2001-ci il.

III Fəsil

3.2.1. Məmmədov N. Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında // Azerbaijan Focus, 2010, №2 (2), s. 17-50.

3.2.2. Киссинджер Г. Дипломатия. Пер. с англ. В.В. Львова / Послел. Г.А. Арбатова. М.: Ладомир, 1997, 847 с.

3.2.3. Syria and the UN: Libya bitten, Syria shy» (The Economist) Jan 31st 2012

3.2.4. «Уроки Руанды» (Публикация ООН).

3.2.5. Кортунов С.В. Крушение Вестфальской системы и становление нового мирового порядка // <http://www.wpec.ru/text/200708310905.htm>

3.3.1. Brzezinski Z. The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostategic Imperatives, Basic Books, NY, 1997.

3.3.2. Ильхам Алиев: «С 1995 года в экономику Азербайджана инвестировано \$120 млрд» // <http://lnews.az/chronicle/20120605121744834.html>

3.3.3. http://lnews.az/economy/oil_n_gas/20120605013032936.html

3.4.1. Azərbaycanla Gürcüstan arasında "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik" müqaviləsi. 1996-cı il.

3.4.2. Azərbaycanla Gürcüstan "Qafqaz regionunda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq" müqaviləsi imzalayıb. 1996-cı il.

3.4.3. Акопян В. Армяне и Армения – когда нация шире государства. URL: <http://www.regnum.ru/news/1505505.html>.

3.5.1. Гейдар Алиев открывает миру Азербайджан / Составители: Ибрагимов Н., Шукуров И. Басу, Издательство «Азербайджан», 1994, 174 с.

3.5.2. Inozemtsev V.L. Kiçik məkanda böyük siyasətlər: Azərbaycanın geosiyasi arenada gələcək planları nədir? // Azerbaijan Focus, 2009, №1 (1), s. 59-70.

3.5.3. Иноземцев В.Л. Расколота цивилизация: Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции / В. Л. Иноземцев. М.: Academia: Наука, 1999, 703 с.

3.5.4. Белл Д., Иноземцев В. Л. Эпоха разобщенности: размышления о мире XXI века / Даниел Белл, Владислав Иноземцев. Москва: Свободная мысль: Центр исслед. постиндустриального о-ва, 2007, 303 с.

3.5.5. Amerika-Azərbaycan münasibətləri haqqında birgə bəyanatın və sərmayə qoyuluşunun qarşılıqlı qorunması və təşviq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının hökuməti və ABŞ hökuməti arasında müqavilənin imzalanması mərasimində Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin bəyanatı / “Azərbaycan” qəzeti, 3 avqust 1997-ci il.

3.5.6. Azərbaycan Respublikası ilə Amerika Birləşmiş Ştatları arasında partnyorluq münasibətlərinin genişləndirilməsi tədbirləri haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 2 sentyabr 1997-ci il, № 657. URL: http://e-qanun.az/files/framework/data/4/f_4250.htm.

3.5.7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ Prezidentinin və Dövlət Katibinin xüsusi müşaviri, səfir Riçard Morninqstarın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşdə söhbətindən – Bakı, 16 dekabr 1998-ci il. “Heydər Əliyev irsi” Beynəlxalq Elektron Kitabxanası, URL: <http://library.aliyev-heritage.org/az/86084273.html>.

3.5.8. Corboy D., Courtney W., Yalowitz K. Calming the Roiling Caucasus / “The New York Times”, June 3, 2012. URL: http://www.nytimes.com/2012/06/04/opinion/clinton-in-the-roiling-caucasus.html?_r=1; Waal T. Mrs. Clinton Goes to Georgia // “The National Interest”, June 4, 2012 URL: <http://nationalinterest.org/commentary/mrs-clinton-goes-georgia-7000>; Herszenhorn D.M. Iran and Azerbaijan, Already Wary Neighbors, Find Even Less to Agree On / “The New York Times”, June 5, 2012. URL: <http://www.nytimes.com/2012/06/06/world/middleeast/iran-and-azerbaijan-wary-neighbors-find-less-to-agree-on.html>; Визит Клинтон предопределил дальнейшую судьбу Закавказья / Информационное агентство “Regnum”, 2 июня 2012. URL: <http://www.regnum.su/news/1537836.html>.

3.5.9. Cohen A. The Secretary's Daunting Agenda // “The National Interest”. June 4, 2012 <http://nationalinterest.org/commentary/the-secretarys-daunting-agenda-7001>.

3.5.10. Treaty of Nice. European Union on the EUR-Lex website, URL: http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12001C/pdf/12001C_EN.pdf.

3.5.11. EU-Azerbaijan Partnership and Cooperation Agreement. European Commission's site / http://ec.europa.eu/external_relations/index_en.htm.

3.5.12. Перспективы мира и стабильности на Южном Кавказе // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – № 4. – С. 118-127.

3.5.13. Выступление президента Азербайджана Ильхама Алиева 29 апреля 2004 года на заседании Парламентской Ассамблеи Совета Европы / http://president.az/articles.php?item_id=20070810111004392&sec_id=11

3.5.14. Azerbaijan Country Report. European Commission's site/ http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/azerbaijan_country_report_2005_en.pdf

3.5.15. EU-Azerbaijan/Action Plan. European Commission's site/http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/action_plans/azerbaijan_enp_ap_final_en.pdf

3.5.16. European Neighbourhood and partnership instrument. Azerbaijan. Country Strategy Paper 2007-2013. European Commission's site/http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/enpi_csp_azerbaijan_en.pdf

3.5.17. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi. Şuranın birinci əlavə görüşü// Helsinki, nəticələrin xülasəsi, mart 1992-ci il/http://www.azerbaijan.az/_Karabakh/_Documents/Documents/document_32_a.html

3.5.18. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003, 603, [5] с.

3.5.19. A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy (Brussels, 12 December 2003) / <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>

3.5.20. Constituion for Europe (2004/C310/55). Official Journal of the European Union, December 16, 2004.

3.5.21. Fernand Braudel. Ecrits sur l'Histoire, т. 1, 1969; Гапр Б. Л. Вторая Мировая война. СПб. ТФ, М: АСТ, 1999.

3.5.22. Указ «О мерах по реализации внешнеполитического курса Российской Федерации». Официальный сайт Президента России, 7 мая 2012. URL: <http://kremlin.ru/acts/15256>.

3.6.1. Бережков В.М. Я мог убить Сталина // Вестник, 1998, № 12(193).

3.6.2. Киссинджер Г. Будущее американо-китайских отношений: Конфликт – это выбор, а не необходимость // Россия в глобальной политике, 2012, № 2, с. 84-95.

3.6.3. Nathan A.J. What China Wants. Bargaining With Beijing // Foreign Affairs, 90 (4), 2011, pp. 153-158.

3.6.4. Friedberg A. A Contest for Supremacy: China, America, and the Struggle for Mastery in Asia. Norton, 2011, 352 pp.

3.6.5. Kissinger H. On China. Penguin Press, 2011, 608 pp.

3.6.6. Сафронова Е.И. Пекин и «третий мир»: брак по расчету // Азия и Африка сегодня, 2012, № 5, с.2-5

3.6.7. http://russian.china.org.cn/china/archive/dxp/txt/2004_08/13/content_2126185.htm

3.6.8. ÇXR-in Azərbaycandakı səfirliyinin saytı

3.6.9. Rəsmi Çin saytı - china.org.cn. ÇXR-in Dövlət Şurasının təbəçiliyindədir - http://russian.china.org.cn/china/archive/dxp/txt/2004_08/13/content_2126185.htm

3.6.10. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Çin Xalq Respublikasının Azərbaycana yeni təyin olunmuş səfiri Çjan Siyunun etimadnaməsini qəbul edərkən söhbətindən – Bakı, 30 mart 2002-ci il. “Heydər Əliyev irsi” Beynəlxalq Elektron Kitabxanası, URL: <http://library.aliyev-heritage.org/az/7664346.html>.

3.6.11. <http://library.aliyev-heritage.org/az/1418807.html>.

IV Fəsil

4.3.1. Иванов И.С. Какая дипломатия нужна России в XXI веке? // Россия в глобальной политике, 2011, № 6, с. 17-27.

4.3.2. Такур Р. Объединенные нации и Соединенные Штаты: изменение баланса сил и полномочий во имя международной безопасности // Россия в глобальной политике, 2011, № 6, с. 157-167.

4.3.3. Указ «О мерах по реализации внешнеполитического курса Российской Федерации». Официальный сайт Президента России, 7 мая 2012. URL: <http://kremlin.ru/acts/15256>.

4.3.4. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Preslib.az, 185 s. URL: <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf>.

4.3.5. ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə. 1416 sayılı Qətnamə / <http://www.mfa.gov.az/az-international/organizations/avropa/09.shtml>, 25 yanvar 2005-ci il.

4.3.6. AŞPA Dağlıq Qarabağ alt komitəsinin fəaliyyətini bərpa edəcək: Mövlud Çavuşoğlu: “Məqsədimiz münaqişəyə dair 1416 sayılı qətnamənin həyata keçirilməsidir” // 525-ci qəzet. - 2011. -25 yanvar. - №13. - S. 1, 4.

4.3.7. Статус Каспия определится нескоро / <http://vestikavkaza.ru/news/politika/geo/55566.html>, 06.04.2012

4.3.8. Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində xüsusi təyinatlı hərbi təhsil müəssisələrinin növbəti buraxılışına həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirilmişdir: Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev mərasimdə iştirak etmişdir: Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin nitqi (25 iyun 2012-ci il) // Xalq qəzeti. - 2012.-26 iyun. - № 139.

4.4.1. Луман Н.Общество обществ I том.

4.4.2.Белл Д., Иноземцев В. Л. Эпоха разобщенности: размышления о мире XXI века / Даниел Белл, Владислав Иноземцев. Москва: Свободная мысль : Центр исслед. постиндустриального о-ва, 2007, 303 с.

4.4.3.Конвенция о ядерной безопасности. Вена, 17 июня 1994 года / <http://www.bellona.ru/Casfiles/vienna94>.

4.4.4.Международная конвенция о борьбе с актами ядерного терроризма // http://веб-сайт ООН/www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/nucl_ter.shtml.

4.4.5.Азərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Koreya Respublikasına işgüzar səfəri: Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Seul Nüvə Təhlükəsizliyi Sammitində nitq söyləmişdir: Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi (27 mart 2012-ci il). Xalq qəzeti. - 2012. - 29 mart. - № 66. - S.1.

4.4.6.Конвенция о физической защите ядерного материала/ Вена, 26 октября 1979 года.

4.4.7.Communicué of the Washington Nuclear Security Summit. April 13, 2010 The White House, Office of the Press Secretary/<http://www.whitehouse.gov/the-press-office/communiqu-washington-nuclear-security-summit>.

4.4.8. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Ладомир, 2002, 352 с.

4.4.9. Conference on security and co-operation in Europe final act. Helsinki, 1975, 62 p.

4.4.10. Charter of Paris for a new Europe. Paris 1990, 24 p.

- 4.4.11. Charter for European security. OSCE. Istanbul, November 1999, 20 p.
- 4.4.12. "Xalq qəzeti", 14 yanvar 2011-ci il.
- 4.4.13. Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Azerbaijan, of the other part - Protocol on mutual assistance between authorities in customs matters - Final Act - Joint Declarations - Exchange of Letters in relation to the establishment of companies - Declaration of the French Government. url: [http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:21999A0917\(01\):EN:NOT](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:21999A0917(01):EN:NOT).
- 4.4.14. EU-Azerbaijan Action Plan. "EU Press Release". Brussels. 2006, 14 November. H.1-2.
- 4.4.15. Memorandum of Understanding on a Strategic Partnership between the European Union and the Republic of Azerbaijan in the Field of Energy / European Commission's site // http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/international/regional/caucasus_central_asia/memorandum/doc/mou_azerbaijan_en.pdf
- 4.4.16. Fischer S. "European Policy towards the South Caucasus after the Georgia Crisis" in the Caucasus Analytical Digest №1. <http://www.laender-analysen.de/cad/pdf/CaucasusAnalyticalDigest01.pdf>
- 4.4.17. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit. Prague, 7 may 2009/European Commission's site // http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/107589.pdf
- 4.4.18. http://eeas.europa.eu/azerbaijan/index_en.htm
- 4.4.19. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament – Black Sea Synergy-A new regional cooperation initiative. Brussels, 11.04.2007. COM (2007)160 final. European Commission's site / http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com07_160_en.pdf.
- 4.4.20. Black Sea Synergy. Brussels, MEMO/10/78. 15 March 2010. European Commission's site / <http://ec.europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/10/27/279&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>
- 4.4.21. Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. М. Весь Мир. 2010г. 216 с.
- 4.4.22. Президент Ильхам Алиев: «Экономический аспект сотрудничества в Черноморском регионе является очень пер-

спективным» // [Inews.az.az/ file:///localhost/C:/Users/Acer/Desktop/Президент Ильхам Алиев_«Экономический аспект сотрудничества в Черноморском регионе является очень перспективным» - INEWS.AZ.mht](http://news.az.az/file:///localhost/C:/Users/Acer/Desktop/Президент Ильхам Алиев_«Экономический аспект сотрудничества в Черноморском регионе является очень перспективным» - INEWS.AZ.mht) 26.06.2012

4.4.23. Chicago Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Chicago on 20 May 2012/http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_87593.htm?mode=pressrelease

4.4.24. İlham Əliyev Krans Montana Forumunun rəsmi açılışında iştirak etmişdir / <http://president.az/articles/5278>, 29.06.2012.

4.4.25. G20 Leaders Declaration. Los Cabos, Mexico, 2012, 14p.

4.4.26. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyənin TRT televiziya kanalına müsahibəsi. Bakı, AzərTAc, 02.03.2012.

4.4.27. Prezident İlham Əliyev və Baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğan mətbuata birgə bəyanatlarla çıxış etmişlər. AzərTAc. İstanbul, 26.06.2012.

4.4.28. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev İstanbulda Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının 20 illik yubiley sammitində iştirak etmişdir. AzərTAc. İstanbul, 26.06.2012.

4.5.1. Prezident İlham Əliyevin Milli Məclisin payız sessiyasının açılışında çıxışı. 2 oktyabr 2005-ci il.

4.5.2. Qazax Olimpiya-İdman Kompleksinin açılışı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi (30 may 2007-ci il) / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələri və bəyanatları, 2007-ci il, s.176-178.

4.5.3. Занова Т.В. Дипломатия будущего // Российский совет по международным делам. 20 апреля 2012. URL: http://russiancouncil.ru/in-ner/?id_4=334

4.5.4. Никольсон Г. Дипломатия. М.: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1941, 156 с.

4.5.5. Романова Т.А. О неоклассическом реализме и современной России // Россия в глобальной политике, 2012, 3, с. 8-21.

4.5.6. Mehdiyev R.Ə. XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində // Dövlət idarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə, 2012, № 2, s. 114-152.

4.6.1. Davutoğlu A. Stratejik derinlik. Türkiye'nin uluslararası konumu. İstanbul, Küre Yayınları, 2011, 584 s.

1. Kissinger H. The limits of universalism // “The New Criterion”, İyun 2012.
2. Məmmədov N.İ. Geosiyasətə giriş (İki cildə. I cild). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2011, 576 s.
3. Brzezinski Z. U.S. Fate Is in U.S. Hands // The National Interest, 22 avqust 2012.
4. Nye J.S. The World in 2030. www.project-syndicate.org, 9 yanvar 2013.
5. Davutoğlu A. Turkey's Zero-Problems // Foreign Policy, 20 may 2010.
6. Global Trends 2030: Alternative Worlds. ABŞ Milli Kəşfiyyat Şurasının hesabatı, 12 dekabr 2012.
7. Hocking B., Melissen J. Riordan S., Sharp P. Futures for Diplomacy: Integrative Diplomacy in the 21st Century. “Clingendael”, Netherlands Institute of International Relations, Report №1. October 22, 2012. URL: <http://www2.lse.ac.uk/internationalRelations/dinamfellow/conf2012/HOCKING-Futures-of-Diplomacy.pdf>.
8. Friedman G. Beyond the Post-Cold War World // “Stratfor”, 2 aprel 2013.
9. U.S. and Iranian Strategic Competition: Turkey and the South Caucasus // Center for Strategic and International Studies (CSIS), 6 fevral 2013.
10. Zakaria F. Can America Be Fixed? The New Crisis of Democracy // “Foreign Affairs”, №1, 2013.
11. Nye J.S. The Information Revolution Gets Political. // “Project-Syndicate”, 7 fevral 2013.
12. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. URL: http://www.president.az/files/future_az.pdf.

Aristotel
Attali Jak

Bek Ulrix
Berejkov Valentin Mixayloviç
Beyker Ceyms
Bjezinski Zbignev
Bobrou D.
Boden Jan
Bokl Henri Tomas
Böll Daniel
Braun S.
Brodel Fernan

Cavadov Rövşən

Çavuşoğlu Mövlud
Çellen Rudolf
Çernyavski Stanislav İvanoviç
Çeym Dik
Çörçill Uinston Leonard Spenser

Darvin Çarlz Robert
Davudoğlu Əhməd
Demokrit
Dizraeli Bencamin
Draker Piter

Elçibəy Əbülfəz
Əliyev Heydər
Əliyev İlham
Əliyeva Leyla
Əliyeva Mehriban
Ərdoğan Rəcəb Tayyib

Fridberq Aaron
Fukuyama Frensis

Habermas Yürgen
Hans Van den Bruk
Hantinqton Elsuort
Hantinqton Samuel
Harvey David
Haushofer Karl
Haşimoto Ryutaro
Hayek Fridrix Avqust fon
Hegel Georq Vilhelm Fridrix
Helbreyt Con Kennet
Həsənov Əli
Hitler (Şiklqruber) Adolf
Hoffman S.
Hümbətov Əlikram
Hüseynov Surət

İbn Xəldun
İnozemtsev Vladislav Leonidoviç
İvanov İqor Sergeyeviç

Kant İmmanuil
Karter Ceyms (Cimmi) Erl
Kasperson Rocer
Kates Robert
Kelzen Hans
Kemps M.
Kiffer Con E.
Kissincer Henri Alfred
Klinton Bill
Klinton Hillari
Kohen Ariel
Kohen Saul Bernard

Qallua Pyer-Mari
Qaltunq Yohan

Qamsaxurdiya Zviyad Konstantinoviç
Qasimov Tofiq
Qeyts Bill
Goldman M.
Qriqoryan Aşot

Lavrov Sergey Viktoroviç
Levin Anton
Leyk Entoni
Lokk Con
Luqar Riçard
Luman Niklas

Makinder Helford Con
Mak-Klelland Devid
Medvedev Dmitri Anatolyeviç
Mehdiyev Ramiz
Meriam Kempes
Məmmədyarov Elmar
Modelski Core
Monteskyö Şarl Lui
Morin Edqar
Morqentau Hans
Morninqstar Riçard
Mütəllibov Ayaz

Napoleon I Bonapart
Natan Endrü
Nay Cozef Samuel
Nikolson Harold
Nobel qardaşları
Nort R.
Nyuton İsaak

Osqud R.

Paşayev Hafiz
Platon

Putin Vladimir Vladimiroviç
Ratsel Fridrix
Rayt C.K.
Reklyu Elize
Rəfsəncani Əli Əkbər Həşimi
Ruzvelt Franklin Delano

Sammot Dennis
Seneka Lutsi Anney
Simpson H.H.
Snayder R.
Sokolov K.
Spaykmen Nikolas Con
Stalin İosif Vissarionoviç
Süni Ronald
Syaopin Den

Şevardnadze Eduard Amvrosiyeviç
Şindler D.
Şmed Riçard
Şou Bernard

Takur Rameş
Tetçer Marqaret Hilda
Toffler Alvin
Tszemin Tszyan
Tszintao Hu
Turoun L.K.

Voiqt Georq

Yeltsin Boris Nikolayeviç

Zəkəriyyə Fərid
Zolo Danilo
Zonova Tatyana Vladimirovna

Summary

FOREIGN POLICY: REALITIES AND FUTURE OUTLOOK

This work is dedicated to the analysis of crucial aspects of the foreign policy of independent Azerbaijan. The issue is researched from the perspective of the idea of evolution of main geopolitical concepts. Thus, it extensively addresses foreign policy shaped by the national leader Heydar Aliyev in the context of global and regional changes.

The book evaluates correlation of theoretical and practical aspects of the geopolitics, including special emphasis on the geopolitical peculiarities of the transition from the concept of “hard power” to a notion of “soft power”. It is in light of this problem that the changes monitored in the modern diplomacy are scrutinized.

Analysis of key directions and priorities of Azerbaijan’s foreign policy from the perspective of transition to the new world order constitutes a main theme of this work. Essence of balanced policy is researched in the context of close bond between the strong state building and the status of a regional leader. Role played by Azerbaijan in the regional integration is evaluated. Options for resolution of existing conflicts in the region are reviewed from the standpoint of foreign policy priorities.

Transformation of Azerbaijan’s foreign policy is studied in equivalence with the stages of modernization course. This side of the issue bears principal significance from theoretical point of view, because such an approach enables identification of impact of geopolitical factors upon the process of renewal of the society.

In the book significant attention is attached to the research of various aspects of shaping the “soft power” policy. Undoubtedly, this issue currently has more theoretical substance. However, taking into account Azerbaijan’s rapid development, preferences in the foreign policy have to be given to more nimble action models. In

this regard, serious need arises to analyze modern geopolitical concepts. Mechanism of transition from the defensive posture to the offensive strategy in the foreign policy of Azerbaijan is researched and reciprocal connection of the priority directions is scrutinized.

The book targets the scholarly community of students, doctoral candidates, university professors, researchers in the field of problems of international relations as well as greater reader audience.

Резюме

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА: РЕАЛИИ И ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ

Книга посвящена анализу важных моментов внешней политики независимого Азербайджана. Этот вопрос исследуется в плоскости идейной эволюции главных геополитических концепций XX века. В этом аспекте широкое место отводится анализу в контексте глобальных и региональных изменений выработанного общенациональным лидером Гейдаром Алиевым внешнеполитического курса.

Теоретические и практические стороны геополитики рассматриваются в книге во взаимосвязи. Особое внимание, в частности, уделяется политическим и геополитическим особенностям перехода от концепции «жесткой силы» к понятию «мягкой силы». Основные изменения, наблюдаемые в современном мире, рассматриваются в свете этих проблем.

Стержнем произведения является анализ основных направлений и приоритетов внешней политики Азербайджана в контексте перехода к новому миропорядку. Сущность сбалансированной внешней политики исследуется в контексте тесной связи между сильным государственным строительством и статусом регионального лидера. В этом аспекте анализируется роль Азербайджана в региональной интеграции. Возможности урегулирования существующих в регионе конфликтов рассматриваются сквозь призму приоритетов внешней политики.

Трансформация внешней политики Азербайджана анализируется в книге в тесной связи с этапами курса модернизации. В теоретическом плане эта сторона вопроса имеет принципиальное значение, так как такой подход позволяет определить влияние геополитических факторов на модернизацию общества.

В книге серьезное внимание уделяется исследованию различных аспектов формирования политики «мягкой силы» на современном

историческом этапе. Несомненно, этот вопрос в настоящее время имеет очень важное теоретическое значение. Однако в связи с интенсивным развитием Азербайджана и во внешней политике предпочтение должно отдаваться более мобильным моделям деятельности. В этом смысле есть потребность в анализе современных геополитических концепций. На фоне этого процесса исследуется механизм перехода Азербайджана в своей внешней политике от оборонительной позиции к стратегии нападения. Автор подробно останавливается на вопросе взаимосвязи приоритетных направлений.

Книга предназначена для студентов, докторантов, преподавателей высших учебных заведений, исследователей проблем международных отношений, а также для широкого круга читателей.

Müəllif haqqında

NOVRUZ İSMAYIL OĞLU MƏMMƏDOV

1947-ci il martın 15-də anadan olmuşdur. 1964-cü ildə orta məktəbi bitirərək, Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun Avropa dilləri fakültəsinin fransız dili şöbəsinə daxil olmuşdur. 1970-ci ildə həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qərarı ilə İnstitutda müəllim kimi saxlanılmışdır. 1967-1968-ci illərdə Əlcəzairdə, 1971-1973-cü illərdə Qvineyada, 1978-1981-ci illərdə Əlcəzairdə hərbi tərcüməçi, baş hərbi tərcüməçi işləmişdir. 1991-ci ildə dissertasiya müdafiə edərək, filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunun hazırlıq, 1993-1997-ci illərdə isə fransız dili fakültəsinin dekanı vəzifəsində çalışmışdır. 1995-1997-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fransız dili üzrə tərcüməçisi olmuş və dəfələrlə dövlət başçısını Fransaya, Avropa Şurasına səfərlərində müşayiət etmişdir. 1997-ci ilin aprelində Prezident Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının Xarici əlaqələr şöbəsinin müdiri təyin olunmuşdur. 2012-ci ilin noyabrında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə Prezident Administrasiyası rəhbərinin müavini vəzifəsinə təyin edilmişdir. 2005-ci ilin sentyabrından YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının üzvüdür. Birinci dərəcəli dövlət müşaviri və Yeni Azərbaycan Partiyası Siyasi Şurasının üzvüdür.

Ailəlidir. İki qızı, bir oğlu və nəvələri var.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

QEYD ÜÇÜN

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Kitabda XX əsrin əsas geosiyasi konsepsiyalarının ideya təkamülü nəzərdən keçirilir və ümummilli lider Heydər Əliyevin formalaşdırdığı xarici siyasət kursu qlobal və regional dəyişikliklər kontekstində təhlil edilir. “Sərt güc” konsepsiyasından “yumşaq güc” anlayışına keçidin siyasi və geosiyasi xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilir. Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətləri və prioritetləri yeni dünya nizamına keçid aspektində analiz edilir. Balanslaşdırılmış siyasətin mahiyyəti güclü dövlət quruculuğu və regional lider statusu arasındakı sıx əlaqə müstəvisində təqdim olunur. Xarici siyasətin transformasiyası Azərbaycanın modernləşməsi kursunun mərhələləri ilə əlaqəli şəkildə verilir. Müasir tarixi mərhələdə “yumşaq güc” siyasətinin formalaşmasının müxtəlif aspektləri araşdırılır. Bu prosesin fonunda xarici siyasətdə müdafiə mövqeyindən hücum strategiyasına keçid mexanizmi tədqiq olunur.

Kitab tələbələr, doktorantlar, ali məktəb müəllimləri, beynəlxalq münasibətlər problemlərini öyrənən tədqiqatçılar, habelə geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.